

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI VE BATI BASININDA KAFKAS
İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAYCAN
HAREKATI (MART 1918-AĞUSTOS 1918)

Umut DUMANGÜR

2501160044

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN

İSTANBUL- 2019



T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI



Adı ve Soyadı : UMUT DUMANGÖR

Numarası : 2501160044

Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : AVRASYA ARAŞTIRMALARI

Danışmanı : DR.ÖĞR.ÜYESİ AYNA ASKEROĞLU
ARSLAN

Tez Savunma Tarihi : 13.09.2019

Saatı : 14:30

Tez Başlığı : "OSMANLI VE BATI BASININDA KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN
AZERBAIJAN HAREKATI (MART-1918-AĞUSTOS 1918)"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF.DR HALİL BAL		Kabul
2-DR.ÖĞR.ÜYESİ AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul
3-DR.ÖĞR.ÜYESİ MUSTAFA ÜREN		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR OKAN YEŞİLOT		Kabul
2-DR.ÖĞR.ÜYESİ MUSTAFA TANRIVERDİ		

ÖZ

OSMANLI VE AZERBAYCAN BASININDA KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAYCAN HAREKATI (MART 1918-AĞUSTOS 1918)

UMUT DUMANGÜR

I.Dünya Savaşı'nda Rusya'da yaşanan ihtilal Kafkasya'daki savaşın da çehresini ve dengesini değiştirmiştir. Özellikle ekonomik beklentilerin ve ihtiyaçların arttığı bir dönemde Bakü'nün sahip olduğu zenginlik onun önemini de artırmıştır. İşte böyle bir dönemde bu bölgeye Osmanlı Devleti'nin düzenlediği hareket farklı tepkilerin doğmasına ve çıkarların çatışmasına neden olmuştur. XX. yüzyılda topyekün bir savaşa neden olan koşulların tarihsel arka planına değinilmiş, Osmanlı- Rus ilişkileri esas alınarak Kafkas Cephesi ve Bolşevik İhtilali sonrası Kafkasya'nın durumu her iki devlet açısından ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin savaşta müttefiki konumunda bulunan Almanya, İtilaf Devletleri bloğunda yer alan İngiltere, Sovyet Rusya ve onun Bakü'deki çıkarlarını koruyan Bakü Sovyeti; Bakü üzerinde çeşitli politikalar tasarlamıştı. Bu karmaşık ilişkiler ağında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ise hedefi başkenti olarak gördüğü Bakü'nün sınırlarına dahil olmasıydı. Bu hedefe ulaşmak için askeri yardıma ihtiyaç duymuş, soy ve din bağı ile ona en yakın olan Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yardım talebi yeni bir tartışmanın da doğmasına sebebiyet vermiştir. Azerbaycan kamuoyunda bazı kişiler Osmanlı Devleti'nin askeri yardımının ilhak amacı taşıdığını düşünmüştü. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi şekillendirirken müstakil bir devlet değil uydu bir devlet tasarladığı da dile getirilmişti.

Bu çalışmada açıklanmak istenen nokta ise bu tartışmaların kamuoyunda yarattığı etkileri olayların seyri ile değerlendirerek ele almaktır. Bakü'nün kaderini etkileyen devletlerin basın ürünleri ele alınarak bu tartışmaya katkı sunulması hedeflenmiştir. Kafkas İslam Ordusu adıyla düzenlenen bir ordu ile Kafkasya'da askeri hareketine devam eden Osmanlı Devleti; kendi basını tarafından desteklenmiş fakat bu destek hareketin gizlilik içermesi sebebi ile doğrudan bu adla değil Osmanlı

Devleti'nin Kafkasya misyonu olarak kendini göstermiştir. Kafkasya'da yaşananlara yer veren Osmanlı basını, Azerbaycan Türk'ü kardeşleri ile aralarındaki ırk ve din bağını sürekli vurgulamıştır.

Osmanlı basınından sonra çalışmada ağırlıklı olarak yer verilen kesim ise İngilizce yayın yapan ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda haberler yazan basın ürünleridir. Osmanlı Devleti'nin Bolşeviklerden sonra bölgede çatışma halinde bulunduğu İngiltere'nin olaylara nasıl yaklaştığı ve amaçları ciddi önem taşımaktaydı. Bakü petrol açısından zengin bir şehirdi ve bu kaynaklar İttifak devletlerine bırakılmayacak kadar İngiltere için önem taşıyordu. Bu sebeple İngiltere'nin Kafkasya misyonu hakkında kamuoyu desteği oluşturulması amaçlanmıştı. Kafkasya'da oluşan bu atmosfer ve devletler arasındaki ilişki yeni yüzyılın nasıl geçeceğini habercisiydi. Bu ilişkilerin kaynağı, sonuçları ve kamuoyunda oluşturduğu algı çalışma boyunca değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kafkas İslam Ordusu, Basın, İngiltere, Bakü

ABSTRACT

THE AZERBAIJAN OPERATION OF ISLAMIC ARMY OF CAUCASUS IN THE OTTOMAN AND WEST PRESS (MARCH-1918-AUGUST 1918)

UMUT DUMANGÜR

The revolution, which had taken place in Russia in the WWI changed the flow and balance of the war in Kafkasya(Caucasus), as well. In an era when especially the needs and expectations related to economy increased, the wealth, which Baku had increased its importance, too. In such an era, the operation performed by the Ottoman Empire towards this region, led to rising of different reactions and conflict of interests. It was given emphasis on the historical background of the circumstances resulting in the rise of an all out war in the twentieth century and the state of Caucasus following Caucasian front and Bolshevik Revolution was made clear for both the states based on the Ottoman- Russian relationships.

Being an ally of the Ottoman Empire in the war; Germany, being in the Allied Powers England, Soviet Russia, and Soviet of Baku, which protected its benefits in Baku had set different political goals on Baku. On this basis of these complicated relationships, having gained its independence, republic of Azerbaijan was aiming to get Baku within its borders, which it saw as its capital. To achieve this goal, it needed military support and then it asked help from the Ottoman Empire, which was the closest one in terms of race and religion. Republic of Azerbaijan's request for help caused a new dispute, as well. Some people from public of Azerbaijan had agreed on the assumption that the Ottoman Empire's military help was intending for accretion. It was even stated that the Ottoman Empire had designed a satellite state, Not a self-contained one while shaping the region.

The point supposed to be explained in this study is to discuss the effects of these debates in public opinion by taking into consideration flow of the events. It is aimed that the evaluation of the press products of the states', which had sealed Baku's fate will contribute to this discussion. The Ottoman Empire, continuing its military operation in Caucasus with an army called Caucasian Islam Army, was supported by

its own press; however, that support, because of the operation's confidentiality, showed up as Caucasus mission of the Ottoman Empire, Not directly under this name. The Ottoman press making news on what happened in Caucasus, always emphasized the racial and religious ties between themselves and their Azerbaijani Turkish brothers.

In addition to the Ottoman press, the other point of the study mainly focused on is press products, which are broadcast in English and make news for England's interests. Having conflicts with the Ottoman Empire in the region, beside to the Bolshevik, England's approaches towards the events and its goals were of vital importance. Baku was an oil-rich city and those resources were very important for England not to leave them to the central powers. For this reason, it was intended to form public opinion & support about England's mission of Caucasus. That atmosphere in Caucasus and relationship between the states were an indicator of how the next century would look like. Background of the relationships, their results, and the perception they made in public opinion are dealt and evaluated throughout the whole study.

Key Words: The Ottoman Empire, Islamic Army of Caucasus, Press, England, and Baku.

ÖNSÖZ

XX. yüzyılın başlamasıyla dünya siyasetindeki çatışmalar farklı boyutlara taşınmış, dünyanın o güne kadar tecrübe etmediği topyekün bir savaşa neden olmuştur. Osmanlı Devleti de bu savaşta taraf olanlardan biriydi ve yıllardır başta toprak kaybı ve iktisadi sorunlar olmak üzere çeşitli sıkıntılarla boğuşan Osmanlı Devleti, bütün riskleri göz önünde bulundurarak bu genel harbin içinde yer almıştır. Birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti özellikle Kafkas Cephesi'nde yüzyıllardır hasmı olan, sıkıntılı geçmişe sahip olduğu Rusya ile çetin bir mücadeleye girişmiştir. Bu cephe boyunca 1917 yılına kadar Ruslar büyük kazanımlar elde etmiş daha sonra durumlar değişmiş, Osmanlı Devleti Kafkasya'da güçlü bir konuma gelmiştir. Kafkas Cephesi'nde 1918 yılına geldiğimizde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması sonrası siyasi çekişmeler artmıştı. Bağımsızlığını kazanan bu üç devletten Azerbaycan'ın başkent olarak belirlediği Bakü'ye kavuşamaması ve Bakü'nün Azerbaycan'a katılması için Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etmesi bölgede yeni bir sayfanın açılmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti bu yardım talebini karşılıksız bırakmamıştır ve Nuri Paşa'nın komutasında Kafkas İslam Ordusu adında bir ordu teşkil ettirerek Bakü'nün zaptı için çalışmalara başlanmıştır.

Bu çalışmamızda işleyeceğimiz konu ise kurulan Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetlerinin ve Kafkasya'da oluşan yeni düzenin olayın aktörü olan ülkelerin kamuoyunda nasıl değerlendirildiğini karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Osmanlı, Bakü, İngiltere, kısmen Azerbaycan, Rus ve Alman basınında yazılan haberler ile gelişen siyasi olaylar ele alınmaya ve devletlerin icra ettiği siyasetlerinin kamuoyunu besleyen kaynaklara ne kadar yansıdığı tespit edilmeye çalışıldı. Uzun yıllardır ve o günün siyasi ikliminde tartışılan Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı ilhak edeceği hususu da farklı pençelerden bakılarak ele alınmış ve bu tartışmaya katkı sunulmaya gayret gösterilmiştir.

Bu çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Kafkas İslam Ordusu'nun yürüttüğü hareketin detayına girmeden ve hareketi değerlendirmeden önce siyasi geçmişini ve dönemi iyi anlamak açısından ilk iki bölüm bu doğrultuda

oluşturulmuştur. Birinci bölümde; 1918 yılında kadar olayın iki tarafı olarak görülen Osmanlı Devleti ve Rusya'nın aralarındaki ilişkinin tarihsel seyri kırılma aşaması olarak kabul edilen Bolşevik Devrimi'ne kadar açıklanmıştır. İkinci bölümde ise Rusya'da yaşanan devrim sonrası Kafkasya'da oluşan siyasi atmosfer Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Cumhuriyeti temel alınarak değerlendirilmiş, Bakü'nün içinde bulunduğu vaziyet ve Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş aşaması yer almıştır. Üçüncü bölümde ise çalışmamızın omurgasını oluşturan Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine gerçekleştirmiş olduğu hareket ve bu hareketin Osmanlı, Azerbaycan ve Batı basınındaki yankıları belli haberler esas alınarak aktarılmıştır. Basın dokümanları seçilerken dönemin yüksek tirajlı gazetelerine dikkat edilmiş ve tartışmaları besleyen haberler, köşe yazılarından örnekler tercih edilmiştir. Azerbaycan basını olarak aktardığımız lakin Bakü Sovyeti'nin hakim olmasından sonra Bakü'de Bolşevik çizgisinde haber veren gazeteler Bakü üzerinde Kafkasya'da oluşan yeni durumu gözlemlemek için çalışmada yerini almıştır. Nihai noktada ise Batı medyası olarak verdiğimiz kısımda ağırlıklı olarak İngiltere olmak üzere Alman ve Rus matbu ürünlerinin aktardığı haberlere de yer verilmiştir. İngiliz basını olarak ele aldığımız basın ise İngilizlerin geniş topraklara sahip olması ve dünyada geniş alanda konuşulan bir dil olması nedeniyle sadece İngiltere'de basılan ürünler değil farklı noktalarda İngilizce yazılan Kafkasya ve Bakü haberleri esas alınmıştır. Bahsi geçen materyallere ise ProQuest adlı veritabanından ulaşılmış ve ekte bazı örnekleri sunulmuştur.

Bu çalışma süresince özellikle Osmanlı basını için kaynak toplama aşamasında yol gösterici bir eser olarak yararlandığım, olayları tahlil etmemi sağlayacak metinleri ayırmada faydalandığım Sayın Qiyas Şükürov ve Vasif Qafarov'un ortaklaşa hazırladığı "Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920)" adlı esere ayrı bir parantez açarak neşredenlere teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın içeriğinde yer alan Azerbaycan basını ayağında ise ikincil çalışmalardan yararlanılmıştır. Azerbaycan arşivlerinin online ulaşımına açık olmaması ve Mart 1918'den sonra Bakü'de Türkçe olarak Azerbaycan Türklerinin ahvalini neşreden bir gazete olmadığı için sıkıntı çekilmiştir. Bu yüzden Sayın Akif Aşırılı'nın neşrettiği ve dönemin Azerbaycan ve Bakü Sovyeti yönetimindeki Bakü basınına ait

ürünlerinin olduğu eserden ciddi Şekilde faydalandım. Bu vesileyle böyle kıymetli bir eseri kazandırdığı için kendisine Őükranlarımı sunarım.

Bu çalışmam için en baştan beri desteklerini esirgemeyen; kaynaklarını ve birikimlerini benimle paylaşan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu Arslan’a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak her sıkıntılı anımda desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma, akademik hayatta birlikte çok Şey paylaştığım Emre Kurban’a da teşekkürlerimi sunuyorum.

 STANBUL – 2019

UMUT DUMANG R



İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	IV
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK- RUS İLİŞKİLERİNE BAKIŞ VE RUS DEVRİMİNE KADAR I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ

1.1.Türk-Rus İlişkilerinin Tarihi Seyri.....	4
1.2.Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na Girmesi ve Osmanlı- Rus Çatışması.....	19

İKİNCİ BÖLÜM

RUS DEVRİMİ SONRASI KAFKAS CEPHESİ VE AZERBAYCAN ÖZELİNDE KAFKASYA'NIN DURUMU

2.1.Rus Devrimi Sonrası Kafkas Cephesi.....	27
2.2.Brest-Litovsk Görüşmeleri ve Barışı.....	34
2.3.Brest-Litovsk Sonrası Kafkasya'da Yaşanan Gelişmeler.....	38
2.3.1.Trabzon Konferansı.....	42
2.3.2.Batum Görüşmeleri.....	45
2.4. Bakü'de Durum.....	49
2.5. Kafkas İslam Ordusu'nun Kurulması.....	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN BAKÜ HAREKATI VE OSMANLI- AZERBAYCAN-BATI BASININDA YANSIMALARI

3.1 Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Harekatı ve Gelişmeler.....	74
3.1.1. Gökçay Muharebesi.....	75
3.1.2 Salyan Muharebesi.....	77
3.1.3 Aksu'nun Kurtarılması.....	78
3.1.4. Kürtemir'in Kurtarılması.....	81
3.1.5 Şamahı'nın Kurtarılması.....	82
3.1.6 Bakü'ye Doğru.....	85
3.2. Dış Basında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Harekatının Yansımaları.....	102
3.2.1.Almanya ve Sovyet Rusya'nın Durumu.....	103
3.2.2.İngiltere'nin Durumu.....	111
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	127

GİRİŞ

XIX. yüzyıl gibi çalkantılı ve değişim sancılarının ciddi şekilde hissedildiği bir yüzyıldan çıkan Osmanlı Devleti için yeni başlayan yüzyılın da öncekinden pek farklı olmayacağı belliydi. XIX. yüzyılın son çeyreği ile etnik ve dini kimliğe bağlı isyanların arttığı ve buna mukabil toprak kayıplarının da yaşandığı, imparatorluğun dar boğaza girdiği dönem yeni yüzyılda da bitecek gibi görünmüyordu ve nitekim bitmedi. Sömürgecilik ve milliyetçilik dünyada siyasi düzeni değiştirmeye ve devletler arasında farklı ilişki ağlarının gelişmesine neden olmuştu. Bu değişen noktada özellikle bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nin dünyadaki yeni ekonomik düzene ayak uyduramaması, devlet içinde yaratılan değişim rüzgarlarının beklenen enerjiyi yaratmaması ve en önemlisi bir imparatorluk olduğundan farklı etnik kökene ve dine mensup toplumları bir arada tutma hususunda başarısız olması, aydınlık bir gelecek umudunu köreltiyordu.

Osmanlı Devleti'nin yapısını temelden sarsan bu problemler sadece ona özgü bir durum değildi. Dünya değişiyordu ve bu değişim dalgası da bitecek gibi gözüküyordu. Diplomatik misyonların ve ilişkilerin eskisinden daha fazla önem kazandığı, devletlerin birbirleri ile ittifaklarının kaygan zeminde ilerlediği bu çağda güçlü kalabilmek ve atılacak adımları bir sonraki hamleyi düşünerek belirlemek büyük önem arz ediyordu. XIX.yüzyılın sonlarına doğru Almanya ve İtalya gibi devletlerin milli birliklerini kazanmaları ve sömürgecilik yarışına doğrudan katılmaları dünya siyasetinde zaten yüksek olan tansiyonu iyice yükseltmişti. Değişim önünde durulması güç ve etkilerinin mutlaka tahmin edilmesi gereken bir şeydi. Her devlet çıkarlarının gözettiği ve gücünün yettiği derecede farklı usulleri ve siyaset tarzını benimseyerek gelecek yıllarda da ayakta kalma üzerine hareket etmeyi benimsedi. Kimi bu politikada başarısız oldu kimi bu sürecin sonundan güçlenerek çıktı. O güne kadar özellikle Avrupa merkezli siyasetin ve daha doğru bir tabirle Avrupa kaynaklı kavgaların dışında kalan devletler ise gelecek yüzyılın büyük güçleri olarak bu değişim sürecinden çıktı. Yüzyılları deviren birçok imparatorluk ise geleneksel siyasetin dışına çıkamayıp devlet aygıtlarındaki geleneksel yapıyı kıramayınca zor günler yaşadı. Özellikle Osmanlı Devleti, Avusturya- Macaristan İmparatorluğu ve Çarlık Rusya XX. yüzyılda birçok trajik olay yaşadı ve üçünün de varlığından artık söz edilmiyor.

Dünyayı farklı bir yüzyıl bekliyordu ve sonucunda birçok şeyin eskisi gibi kalmayacağı da kesindi.

Bu değişim sürecini açıklarken bazı kavramlara odaklanmak gerekmektedir. Modern çağ olarak adlandırılan içinde bulunduğumuz çağa bir günde gelinmemiştir. Coğrafi gelişmeler, burjuva sınıfının güçlenmesi, teknolojik ilerlemeye paralel; sanayileşme, Fransız İhtilali ile tüm Avrupa'da yaşanan sosyal yapıdaki değişimler dünyadaki dengelerin eskisi gibi olmayacağının en önemli belirtileriydi. Bütün bu karmaşık bağ XX. yüzyılda kördüğüm haline geldi ve 1914 yılında bugünün siyasetini dahi etkileyen topyekün bir savaşın patlamasına neden oldu. Bu çalışma içerisinde patlak veren umumi harp bir nevi farklı bir pencereden değerlendirilecektir. Savaşa farklı beklentilerle girmiş iki devlet olan Osmanlı Devleti ve Rus İmparatorluğunun arasındaki rekabet çatışmanın ana çıkış noktası olacaktır. Bu iki devletten birinin savaş devam ederken yaşadığı siyasi olaylar ve bu olaylar neticesinde savaş dışı kalması savaşın seyri içinde Osmanlı Devleti adına işlerin belli bir noktadan sonra değişmesine neden olacaktır. 1877-1878 yılında hem doğuda hem de batıda çarpışan bu iki devlet, Kafkasya'da karşı karşıya geldiler. Her ikisinin de savaştan beklentileri farklıydı. Bu iki devletin Kafkasya'da çarpışması dönem dönem farklı sonuçlar yaratsa da dünya siyasetini etkileyecek sonuçlar doğurmuştur. Rusya İmparatorluğu bu mücadelenin ortasında içerisinde vuku bulan siyasi çatışmalardan bir devrime doğru sürüklenmiş, devlet teşkilatında değişimler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti ise bu çöküşün ardından Kafkasya üzerinden savaşı adeta tekrar planlamış ve farklı sonuçlar elde etmeyi ummuştur. Gidişattaki statik halin bozulması üzerine Kafkasya'da farklı senaryoların cereyan etmesi, bu cephede farklı aktörlerin de rol almasına sebep olmuş; Kafkasya üzerindeki çatışma farklı boyutlara taşınmıştır. Bu çatışma hali içerisinde tarafların aldığı pozisyonları açığa çıkarmak, uygulanan politikaların ana hatlarını belirleyip tartışmak sağlıklı yorum yapabilmek için elzemdir. Bu çıkarımlara odaklanırken kamuoyunu etkileyen, devletlerin niyetlerini yahut amaçlarını daha net görebilmek açısından basın-yayın organlarının takındığı tavra da odaklanmak gerekmektedir.

Kafkasya üzerinde yoğunlaşarak açıklanmaya çalışılan noktalarda merkez kuvvetin kim ya da kimler olduğuna dikkat edilmelidir. Rus Devrimi sonrasında

bölgede kuvvet dengesi etnik olarak Türkler ve dini olarak Müslümanlardan ötürü farklı bir güç olan Osmanlı Devleti'ne kaymıştır. Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye düzenlediği ileri hareket ve bu hareketi hangi politikayı güderek yaptığı sorularını cevaplamaya çalışmak tartışma yaratan noktaların da daha sağlıklı değerlendirilmesini sağlayacaktır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelttiği askeri hareketin bölge için ne anlam ifade ettiği, bölgenin ve mezkur devletin kamuoyunun bu harekate karşı tepkisini anlamak, değerlendirmek arka planda yer alan niyeti ve uygulanmak istenen siyaseti de kavrayabilmek çalışmanın ana omurgasını oluşturacaktır. İncelenen tepkiler sadece yukarıda zikredilen kısımla sınırlı kalmayacak; bölgedeki diğer aktörler olan Avrupalı devletlerin (İngiltere ve Almanya) de kamuoyunun bu harekate karşı tepkisine de yer verilecektir. En nihayetinde kamuoyunun efkârını dile getiren metinler ile ülkelerin uyguladığı politikalar arasında bir bağ kurularak dönemin siyasetinin ve tarihinin nabızı iyice ölçülecektir. İsmi geçen devletlerin hangi aşamada birbirlerini ve dünya kamuoyunu nasıl yönlendirdikleri hakkında çeşitli haberlere yer verilerek neden-sonuç ilişkisinin daha sağlam temellere oturması beklenmektedir.

En nihayetinde bu çalışma; Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'nın ve özellikle Bakü'nün kurtarılmasını amaçlayan hareketına değinecektir. Bu hareketin gerçekleşmesi için kurulan Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş amacını, ordunun hareketinin seyrini ve bu hareketin Osmanlı, Azerbaycan ve Avrupa basınında nasıl ele alındığını, kamuoyunda hangi tepkiyle karşılandığını inceleyecektir. Bu incelemeler belli soruların da cevaplarını arayacaktır. Bu soruların hangi amaçla sorulduğu ve cevaplarının hangi bağlama oturduğu da yazılı basındaki metinlerin içeriği ve bu hareket kapsamında yazılan eserlerin incelenmesiyle açığa çıkarılacaktır. 20. yüzyılın ilk yarısına damga vuran Umumi Harp'in en çetin aşamalarından olan ve devletlerarası siyasetin merkezinde yer edinen Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeler iyi değerlendirilmeden savaş hakkındaki yorumlar eksik kalacaktır. Bu sebeple Rus Devrimi sonucu Kafkasya'da yaşanan gelişmelere de bu vesileyle ışık tutacak bir çalışma olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK- RUS İLİŞKİLERİNE BAKIŞ VE RUS DEVRİMİNE KADAR I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ

1.1. Türk-Rus İlişkilerinin Tarihi Seyri

Kafkasya; doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç nehri ve bataklıkları ve güneybatıdan ise Anadolu'nun çevrelediği alandır. Samur Nehrinin Hazar denizine döküldüğü yer ile İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü nokta arasında hat çizilerek bölge kuzey-güney diye ikiye bölünerek incelemektedir. Bu hattın kuzeyinde birçok halk yaşamaktadır. Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylar ve Balkarlar bölgede yoğun nüfuslanan halklardır. Güney Kafkasya olarak da adlandırılan bölgede Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler nüfusun çoğunu oluşturmaktadır.¹ I. Dünya Savaşı geniş cephelere yayıldığı için her cephesinin kendi içerisinde değerlendirilmesi meselelerin açıkça anlaşılması için elzemdir. Dört yıl süren ve arkasında ciddi sonuçlar bırakan bu savaşın her cephesindeki mücadele farklı çıkar ilişkilerine ve nedenlere dayanmış, kendine özgü bir öneme sahiptir. Bu cephelerden ise bizim odaklanacağımız ve derinlemesine analiz etmeye çalışacağımız cephe ise Kafkas Cephesi'dir. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Kafkasya coğrafyasında zuhur eden bu mücadele coğrafya üzerindeki dengeleri açıklayıcı unsurlar taşımaktadır.

Bölge siyasetinin belirlenmesinde ve bu siyasetin uygulanmasında nüfus yapısına mutlaka dikkat edilmelidir. Meselenin özüne geçmeden önce bu konuda bazı bilgileri sunmak sağlıklı değerlendirmeler getirmesi açısından faydalı olacaktır. 1914

¹ Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", **Bölgesel Çalışmalar Dergisi**, C.1, No:1, 2016, s. 53.

savaşın başladığı yıldır ve Kafkasya coğrafyasında o dönem etkili güç ise Rusya'ydı. Bölge Rusya yönetimi altında olduğu için nüfus bilgileri de onların kaynaklarından elde edilmekteydi. Rus Hükümeti'nin Kafkasya Salnamesi'nde bölgenin etnik ve dini yapısını belirten bazı bilgiler yer almaktadır. Kafkasya'da toplam nüfus yaklaşık 11.9 milyon civarındaydı. Toplam nüfusun 4.67 milyonunu Müslümanlar, 3.76 milyonunu Ruslar, 1.6 milyonunu Gürcüler, 1.6 milyonunu Ermeniler ve geri kalan kısmını da Alman, Yahudi ve diğer milletler oluşturmaktaydı.² Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti tarafından bölgedeki Müslümanların sayısı 6.8 milyon olarak verilmiştir.³ Savaş dönemi ve devletlerin o gün içinde bulundukları imkanlarla bu sayıların doğruluğu tartışma yaratmaktadır fakat bu sayılar devletlerin resmi olarak kayıtlarına işlenen sayılardır. Bölgedeki ağırlık unsuru Müslümanların oluşturması coğrafyanın da geleceğini belirleyecek en önemli faktördü. Özellikle insan kaynağına fazlaca ihtiyaç duyulduğu savaş döneminde Osmanlı Devleti için bölgedeki Müslümanların varlığı savaş sırasında ve devamında belirlenen planın omurgasını oluşturacaktır.

28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya- Macaristan Arşidükası Franz Ferdinand'ın ve eşinin Saraybosna'da öldürülmesi sonrası dünya genel bir harbe girmişti. Sırbistan ve Avusturya- Macaristan arasındaki bir meselenin umumi bir harbe neden olması ise olayların öncesine dayanmaktaydı. Dünyada sanayileşme hızının artması sonucu sömürgecilik yarışının hızlanması ve özellikle Balkan coğrafyasındaki etkileri büyük olan milliyetçilik hareketi; devletlerin farklı bloklara ayrılmasına ve çıkar çatışmalarına neden olmuştur. İşte bu olay sonucunda savaş başlamış ve farklı bloklarda yer alan devletler süreç içinde birbirlerine savaş ilan etmiştir. Bu savaş daha önce de bahsedildiği gibi farklı coğrafyalarda farklı şekilde zuhur etmiş ve aynı zamanda farklı sonuçlar doğurmuştur. Bu savaş içerisinde iki farklı blokta yer alan Osmanlı Devleti ve Rusya da birbirlerine karşılıklı savaş ilan ederek harbe girmiştir. Osmanlı ve Rusya arasındaki mücadele Kafkas adı verilen cephede yaşanmıştır. Bu mücadelenin detaylarına girmeden evvel iki devletin de bu savaşa dahil olmasının nedenlerini irdelemek gerekir. Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki mücadele 1914

² Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri**, İstanbul, Teas Press, 2018, s. 1.

³ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e.**, s. 1.

yılından öncesine dayanmaktadır. Özellikle 1877-78 yılları arasında iki devletin hem Balkanlar'da hem de Kafkasya'da giriştiği savaş Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile bitmiş, Osmanlı Devleti ağır bir toprak kaybına uğramış ve siyasi olarak çalkantılı bir sürece girmiştir.⁴ Bu savaştan kalan sorunlar özellikle Osmanlı Devleti için telafi edilmesi gereken toprak kayıpları ve yitirilen prestij olmuştur. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin bir numaralı düşmanı ve onun için her zaman ilk sırada gelen tehlike Rusya olmuştur. (Kaynak). İşin Rusya boyutundaysa daha farklı bir senaryo gelişmekteydi. Batı'da Almanya'nın ciddi bir güç olarak ortaya çıkması, sanayileşme ve sömürgecilik faaliyetlerindeki yarışmacı tavrı dünya siyasetinin de ısınmasına sebep oldu. Dünya çapında yaşanan çıkar çatışmaları olayların boyutunu farklı yerlere götürdü ve kamplaşmalar sonucu yıllardır çatışma sürecinde olan Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya gibi devletler için de ilişkiler bu çağda farklı boyutlara ulaşmıştı. Bu rekabet sonucu patlayan savaşta iki devlet farklı bloklarda yer almış ve savaşmıştır. Yıllardır süren rekabetin bir sonucu olarak nitelendirebileceğimiz bu mücadeleyi daha iyi anlamak için iki devletin de birbirleri üzerinden elde etmek istediklerine bakmak gereklidir.

Rusya'nın Osmanlı Devleti politikası; Balkanlar, Boğazlar ve Kafkasya olmak üzere üç farklı bölgenin siyasi ekseninden ayrı ayrı ama parçaların bütüne ulaştıracağı şekilde irdelenmelidir. 1877-78 Osmanlı- Rus Harbi ile zaten gerginleşen ilişkiler artık iki devlet için de toparlanması mümkün olmayacak seviyelere gelmiştir. XX.yüzyıl ile de iki devletin birbirlerine karşı tavrı değişmemiş ve ilk zayıf düşenin birbirini yutacağı bir hal almıştı. Osmanlı Devleti ve Rusya rekabetinin istikameti 1853 yılında Çar I.Nikola'nın İngiltere Elçisi Hamilton Seymour'a Osmanlı Devleti'ni tanımlarken kullandığı "Avrupa'nın Hasta Adamı" ifadesiyle belli olmuştu.⁵ Rusya bu politikasını uzun yıllar devam ettirmiş, Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanları üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmıştır. Bu çabası için de yeri gelmiş Balkan coğrafyasındaki Slav varlığını kullanmış, Doğu da ise özellikle Ermeniler üzerine yoğunlaşarak

⁴ Nükhet Eltut, "1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları", **ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, Ed. Zeki Dilek v.d., , Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 127.

⁵ Emre Boysoy, "Modernleşme ve Jeopolitik Ekseninde Doğu Sorunu", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, No: 13, 2011, s. 44-45.

Osmanlı Devleti'ni Kafkasya sınırlarından uzak tutmak istemiştir. Rusya'nın esas amacı hatta amaçtan öte en çok arzuladığı şey ise Boğazlara hakim olmaktır. Bu sebepler ve istekler Rusya'nın XX. yüzyılda ve Umumi Harp'te konuşlandığı bloğu belirlemiş ve Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir. Bu siyasetin ekseninde zaman zaman kaymalar yaşandı ve Rusya başarısızlığa da uğradı. Özellikle Ayastefanos sonrası bu antlaşmanın yarattığı iklim Berlin Antlaşması ile değişince ve başta İngiltere duruma el atınca Rusya Balkanlarda güç kaybetmeye başladı. Rusya'ya Balkanlar konusunda asıl darbeyi vuran ve XX.yüzyılın ilk çeyreğinde bu politikanın çökmesine sebep olan şey ise Bulgaristan'ın ve diğer Balkan devletlerinin birbiri ile mücadele ettiği II.Balkan Harbi'dir.⁶ Balkan Savaşı sonrası Bulgaristan'ın diğer devletlerle arasının sıkıntılı olması ve özellikle bir başka Slav toplumu olan Sırbistan ile sıkıntılar yaşamış olması işleri Rusya açısından daha da zor kılmıştır. Bulgaristan Almanya ile yakınlaşmış ve bunun sonucu olarak da 6 Eylül 1915'te Almanya ile ittifak yapmış ve Ekim 1915'te savaşa girmişti.⁷ Bu ittifak hali Ruslar adına Panslavist politikanın Balkanlar'da çökmüş olduğu gerçeğini ortaya çıkarıyordu. Balkanlarda böyle bir hüsrana yaşayan Rusya için Kafkasya odak noktası haline gelmişti. Kafkasya ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermeni nüfusun sözcüsü olmak isteyen Rusya bu fırsatı değerlendirmek istiyordu. Dünya siyasetinin hassas dengeler üzerine kurulduğu, ve neden-sonuç ilişkilerinin birbirine bu kadar bağlı olduğu bir çağda Ermeniler, bölgede çıkarı olan birçok devlet için önem arz ediyordu. Ruslar da bu önemin farkına varmış ve Osmanlı politikasının belirleyici noktalarından birine Ermeni kozunu koymuştu. Dönemin Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov da Ermenilerin Kafkasya'nın sınır güvenliği için Osmanlı Devleti önünde bir set olacağını; Ermeniler içindeki özellikle Taşnak grubunun üstlendiği çete faaliyetlerinin Rus topraklarına sıçramadan Osmanlı sınır bölgesinde kontrol edilmesinin amaçlandığını ve bunun Rusya'nın politikası haline geldiğini de belirtmiştir.⁸ Tabii ki Rus hükümetinin bu “cürretkar” tavrı bölgede bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını pek kapsamıyordu.

⁶ Sevilay Aslanova, “20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)”, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 5.

⁷ Muzaffer Başkaya, “İngiliz Basınına Göre Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan Çekilişi ve Selanik Antlaşması”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, c:10, No:1, 2015, s. 58.

⁸ Aslanova, **a.g.e.**, s. 145-146.

Rusya'nın Balkanlar'da bağımsız bir Bulgaristan kurulduktan sonra bu devletin Rusların önünde İstanbul için set görevi gördüğü gerçeği hesaba katılıyordu. Ayrıca Balkanlarda statüko bozulduktan sonra ortaya çıkan karışıklık Rusya'nın işine de gelmemişti bu yüzden bölgede bağımsız bir Ermenistan yerine Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilere yönelik ıslahat yapılması yönünde bir politika izleniyordu. Bu sayede hem bölgede karışıklıklar meydana gelmeyecek, Balkanlar'da düşülen hataya düşülmeyecek hem de Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma hakkı bulacaklardı.⁹ Yıllardır devlet içindeki unsurlarını etnik değil dini kimliklerine göre sınıflandıran Osmanlı Devleti için Ermeni kimliği artık siyasallaşmış ve farklı boyutlara taşınmıştır.¹⁰ Osmanlı Devleti politikacıları 1878 Berlin Antlaşması ile siyasi zeminde kendine yer bulan bu sorunu rakip devletlerin ajandasından çıkartamamıştır. Ermeni meselesi ile Ruslar yakından ilgilenince olaylar yine birçok devletin müdahale etmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Rusya'nın özellikle Doğu Anadolu'da Ermeniler üzerinden kazanımlar elde etmesi onunla müttefik olacak devletleri dahi endişelendirmekteydi. Düvel-i Muazzama olarak da adlandırılan bu devletler bu meseleye eğilmiş, Rusya'nın tek başına bölgede hakim güç olmasının önüne geçmişti. Hatta Osmanlı Devleti'nin müttefiki olacak Almanya dahi Osmanlı Devleti'nin zayıfladığını ve bu bölgedeki nüfuzunu kaybedeceğine inandığından o da Ermenilerin yanında yer almıştır.¹¹ 22 Eylül 1913 tarihinde Almanya ve Rusya Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahat yapılması konusundaki Rus planında anlaşma sağlamış ve bu ıslahatların Rusya'nın kontrolünde gerçekleşeceği hususunda da mutabakata varmıştı.¹² Doğu Anadolu coğrafyası, İran üzerinden Afganistan'a ve oradan da Hindistan topraklarına ulaşım sağlandığından hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin çıkarları açısından mühim bir bölge niteliği taşıyordu. Bu bölgede sınırları genişletilmiş bir Ermenistan'ın bulunması iki devlet için de hem avantajlar hem de dezavantajlar barındırıyordu. Bu sebeple Ruslar hem Osmanlı Devleti'ne karşı hem de Almanya ile muhtemel bir Osmanlı ittifakının getireceklerine karşılık Ermeni

⁹ Aslanova, **a.g.e**, s. 149.

¹⁰ Michael A. Reynolds, **İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı- Rus Çatışması 1908-1918**, Çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ağustos 2016, , s. 54.

¹¹ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 80.

¹² Aslanova, **a.g.e**, s. 155.

kozunu ellerinden bırakmak istemiyordu. Coğrafi yakınlığın getirdiği Ermeni- Rus yakınlaşması için siyasi boyutunun ve beklentilerinin açığa çıkmasıyla sıkıntılar da yaşamıştır. Ruslar sınırları genişlemiş bir Ermenistan taraftarı değildiler fakat Ermeniler tam tersi beklentiler içindeydi. Ruslar ise bu beklentilerin zaten kendi içlerinde hassas vaziyette bulunan dengeleri bozacağı ve Kafkas coğrafyasında farklı hareketlenmelere sebep olacağı düşüncesiyle sınırları genişlemiş bir Ermeni devletini desteklemiyordu. Taşnak yanlıları da bu durumun farkına varmış; Rusların kendilerini bölgeyi kontrol etmek için kullandıklarını dile getirerek muhtemel bir Rus hakimiyetinin şu an içinde bulundukları vaziyetten daha kötü sonuçlar yaratacağını dile getirmişti.¹³ Rusya'nın Doğu Anadolu'yu kontrolünde ve Kafkas sınırlarının güvenliğinin sağlamasında Ermeniler bu yüzden kilit rol oynuyordu. Rusya'nın Doğu Anadolu siyasetinde farklı dengeler vardı fakat Balkanlar'da yaptığı hatayı tekrarlamak da istemiyordu. Osmanlı Ermenilerine Bulgarlardan daha farklı davranmışlar ve daha dikkatli siyaset izlemişlerdi. İlk etapta kısmen başarılı oldukları da söylenebilir ama özellikle savaş sırasında ve sonrası durumda sonuçlar hem Rusya hem de Ermeniler açısından değişiklik gösterecektir.

Rusya'nın Osmanlı politikasının özü İstanbul'u alarak Boğazları kontrol etme planına dayanıyordu. Rusya daimi politikalarından olan İstanbul'u kendi kontrolüne alma amacıyla yüzyıllardır Osmanlı Devleti ile mücadele etmekteydi. Rusya'nın bu devlet idealine en çok yaklaştığı yıl da devletlerin bloklaşmaya başlamasıyla yıllardır rekabette olduğu İngiltere ile arasının ısınmaya başladığı XX.yüzyılın başıdır. Almanya'nın siyasi birliğini sağladıktan sonra İngiltere'nin Asya'daki kolonilerini tehdit etmesi ve İngiltere ile rekabete girmesi dünyadaki politik dengeleri de sarsmıştı. Rusya'nın yayılmacı ve Osmanlı Devleti'nin toprak varlığına tehdit oluşturan politikalarına engel olan İngiltere, Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayıp güçlenmesiyle güçlü bir müttefik arayışına girmişti. Uzun yıllardır Orta Asya'da rekabet halinde oldukları ve genişlemesini engellemeye çalıştıkları Ruslarla anlaşma yolu arayan İngiltere, bu yolda çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Orta Asya üzerinde sık sık karşı karşıya gelen bu iki devlet hem bölgedeki sınır problemlerini halletmek hem

¹³ Michael A. Reynolds, *a.g.e*, s. 78.

de Hindistan, Uzak Doğu ve İran topraklarında genişleme siyaseti izleyen Almanya'ya karşı ortak hareket etmek amacıyla 1907 yılında İngiliz-Rus Antlaşması'nı imzalamışlardır.¹⁴ Ortaya çıkan bu tabloda kıskacın içinde kalan bir Osmanlı Devleti ve kıskacı elinde tutan bir Rusya görünmektedir. Böyle bir siyasi ortamda eline önemli bir koz geçiren Rusya tarihi emeline bir adım daha yaklaşmıştı. Boğazlar ve İstanbul üzerine Balkanlar'dan girme politikası Bulgaristan'ın tutumu sebebiyle mümkün olmayınca Rusya için tek ihtimal Doğu Anadolu üzerinden Osmanlı topraklarını işgal edip tahakkümünü bu şekilde sağlamaktı. Bu uğurda da Ermeniler üzerinden pozisyon alıp Osmanlı Devleti'ni askeri müdahaleden ziyade içeriden zayıflatma politikasını benimsemiştir. Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusu kullanarak belli kazanımlar elde eden Rusya sadece Ermeni nüfusu kullanmakla sınırlı kalmamış, bölgedeki Kürt nüfusunu da etkisi altına almaya çalışmıştır.¹⁵ Rusya'nın benimsediği bu politika sadece İstanbul'u ele geçirme esasına da dayanmıyordu. Osmanlı'nın yakın zamanda yıkılacağından Rus devlet adamları emindi. Aynı öngörüyü sadece Rusya değil Cihan Harbi esnasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya da taşıyordu.¹⁶ Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından doğacak otorite boşluğunun Ermeni ve Kürt çetecileri anarşiye iteceğinden Rusya'nın Kafkasya'daki varlığını tehlike altına atacağı düşünülüyordu. Bu yüzden hali hazırda özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde çatışma halinde bulunan Ermeniler ve Kürtler arasında uzlaşmacı ve dengeyi korumayı gözetmeye çalışan Rusya'nın Ermenilerden sonra bölgedeki Kürt varlığını da kendi çıkarları doğrultusunda kullanması benimsediği politikayla uyum halindedir. Rusya sınırdaş olduğu Osmanlı Devleti'nin içerisindeki zayıf unsurların neler olduğunu biliyordu. 1787 senesinde Büyük Katerina ile başlayan Rusların Kürt ilgisi o yıllardan XX.yüzyıla kadar artarak devam etmiştir.¹⁷ Devir milliyetler devriydi, birçok açıdan çağın akışını değiştiren bu akım güçlü ve çağın politikasını iyi okuyan devletler için

¹⁴ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", (çevrimiçi), <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313&/Orta-Asyada-Rus-%C4%B0ngiliz-Rekabeti-/Do%C3%A7.-Dr.-Steven-Sabol>, (14.11.2018)

¹⁵ İsmail Kurtcephe, Suat Akgül, "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, s. 249-251.

¹⁶ Michael A. Reynolds, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁷ Burcu Özdemir, Ayna Askeroğlu Arslan, "Rusya'nın Kürdoloj Çalışmaları (1787-1947)", **İnsan & İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi**, Yaz/2018, No:17, s. 195-196.

de aynı zamanda siyasi dizayn aracı rolünü üstleniyordu. Zayıf olarak gördükleri her yerde milliyet hissini uyandırarak güç devşirme politikası gütmeye en popüler silahıydı. Rusya da bu silahı en etkili kullanan devletlerden biriydi. Ruslar kendi içindeki etnik farklılıklardan dolayı bu meselenin bir başka devlet için yaratacağı olası sonuçları iyi biliyordu. Rusya bu amaçla özellikle Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak bölgede Ermenilere karşı Osmanlı Devleti'nin desteğini arkasına alan bir yapının oluşmasını istemiyordu. Kürtler arasında önemli aşiret ağalarından biri olan Abdürrezzak ile Rusya'nın teması sıcaktı. Daha sonra Simko İsmail Ağa ve Şeyh Seyyid Ali de Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak Bitlis ve çevresinde sadece Kürtlerden oluşan bir devlet kurmak istiyordu.¹⁸ Rusya; Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da ve İran üzerinde, Kürt nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerde üs kurmasını engellemek için Kürtler üzerinde baskı kurmaya çalışıyordu. Özellikle son dönemin hassas meselelerinden olan Ermeni sorunu sebebiyle bölgedeki kazanımların (Özellikle tarım toprakları) Ermenilere büyük devletleri memnun etmek için verilecek haberi işleri Kürtler açısından değiştirmiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla işbirliği içerisine girmişlerdi.¹⁹ Rusya'nın özellikle Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Kürt nüfusu kendi güvenliği için kullanması ortaya bazı net sonuçlar koymaktadır. Osmanlı Devleti de Rusya da bir imparatorluktu ve bu devletlerin imparatorluk olmaktan ileri gelen yapıları gereği çok uluslu ve farklı dine mensup unsurları mevcuttu. Dönem bir milliyetler çağı olduğundan bu yapıların ne kadar manipüle edilebileceği ve edilebileceği gerçeği de devletlerin sahip olduğu güçle doğrudan alakalıydı. Rusların Ermenileri manipüle etmesi beklenen yahut öngörülecek bir politikaydı fakat dini bakımdan Müslüman olan Kürt nüfusunu Osmanlı Devleti'nin aleyhinde kullanmaya çalışması ve bunu yaparken de Ermeniler ve Kürtler arasındaki dengeyi korumaya çalışması Osmanlı Devleti için tehlike arz etmekteydi.

Rusya, İstanbul ve dolayısıyla Boğazlara giden yolda Osmanlı Devleti'nin zayıf taraflarını iyi değerlendirmişti. Osmanlı Devleti'ni özellikle Doğu bölgelerinde kısıpca alarak zayıflatma prensibini seçmişti. Dünya Harbi patlak vermeden önce Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı temel politikaları özellikle çatışma halinde

¹⁸ Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 64-65.

¹⁹ Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 66-67.

bulundukları bölgede bu şekildeydi. Osmanlı Devleti'nin Ermeniler ile yaşadığı problemi iyi değerlendiren Rusya, bununla yetinmemiş özellikle İran üzerindeki güvenliği sağlamak için de Kürtlerle yüzyıllar önce kurduğu bağları kullanmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın Kafkasya sınırında yaşadığı çatışmanın Rusya penceresinden nedeni; sınır güvenliğini korumak ve askeri güç harcamadan bölge üzerinde kontrol sağlamaktır. Savaş öncesi Rusya açısından Osmanlı Devleti ile ilişkiler hassastı ve Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanında bulunan topraklara karşı da yıllardır beslenen emellerin sonuç vermesi ve bu toprakların Rusya hakimiyetine girmesi için öldürücü darbe için hazırlıklar yapılmıştı. Dönemin Dışişleri Bakanı Sazanov'un anılarında da bu durum şu şekilde belirtilmekteydi: "*Rusya ancak İstanbul ve Boğazlar üzerinde hakimiyet kurarak büyük güç olma statüsünü koruyabilirdi. Rusya'nın doğal zenginliklerinin Avrupa'ya ve Avrupa'nın sanayi ürünlerinin Rusya'ya ulaştırılmasında Boğazlar büyük bir önem taşıyordu.*"²⁰

Osmanlı Devleti açısından ise 19. yüzyıl bir var olma ve çevresinde yaşanan yenilikleri takip ederek gelişim sağlama çabası içerisinde geçiyordu. Batılılaşma ve aynı zamanda devleti merkezileştirme politikası benimsenmiş, diplomatik ilişkilere önem verilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni en çok zorlayan sorunların başında Balkanlar'da yaşanan milliyetçi hareketler geliyordu. Merkezileşmenin sağlanmaya çalışıldığı ve aynı zamanda devletin içerisindeki unsurları bir arada tutabilme politikasına ağırlık verildiği dönemde bu tip sorunlar devlet için ciddi bir sıkıntı arz ediyordu. Balkanlardaki dengeyi sarsan ve Osmanlı Devleti'nin içişlerindeki sıkıntılardan faydalanmaya çalışan devletlerin başında da Rusya geliyordu. Panslavizm politikası ile kendine hem İstanbul'un hem de Akdeniz'in yolunu açmak isteyen Rusya, Osmanlı Devleti'nin zayıf noktalarından yararlanma siyasetini benimsemiştir. 19. yüzyıldan önce de Osmanlı Devleti'nin bekası için en ciddi tehlike Rusya'ydı ve bu tehlike artarak Osmanlı Devleti'ni temelinden sarsmaya devam ediyordu. Bu problem karşısında Osmanlı Devleti sorunlarla başa çıkma yolunda diplomasi seçeneğini kullanmış ve özellikle irredentalist Rusya'ya karşı İngiltere ile ilişkilerini geliştirmiştir. Yüzyılın son çeyreğine doğru Almanya'nın ve İtalya'nın

²⁰ Aslanova, a.g.e, s. 119.

birleşme süreçlerini tamamlayıp bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve sömürgecilik yarışına katılmaları siyasi konjonktürde dengeleri değiştirmiş, diplomatik ilişkilerde farklı seçeneklerin belirlenmesi gerçeği ile devletleri baş başa bırakmıştır. Bu değişimin sinyalleri de Osmanlı Devleti için XX.yüzyılda daha ciddi şekilde görülmekteydi. Yüzyılın başından itibaren sıkıntılı bir sürece de merhaba diyen Osmanlı Devleti için değişimin ayak sesleri de duyuluyordu. II. Abdülhamit dönemine karşı muhalif kanadı temsil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri hızlanmış ve nihayet 9-10 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II.Nikola Reval'de bir araya gelmiş ve Makedonya sorununu masaya yatırmıştır.²¹ Bu görüşme özellikle Osmanlı Devleti kamuoyunda devletin topraklarının paylaşılma görüşmesi olarak algılanmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti de harekete geçerek yaklaşık bir ay sonra 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ilan etmiş ve baskılar karşısında zorda kalan II. Abdülhamit 24 Temmuz 1908 tarihinde de fermanla duyurulmuştur.²² Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti için iç ve dış politikada yeni bir dönem başlamış, İttihat ve Terakki Cemiyeti bir fırka olarak yönetimde etkili hale gelmişti.

İttihat ve Terakki Fırkası ile Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışında da bazı farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu farklılıkların ciddi şekilde görülmesinin sebebi ise imparatorluğun günden güne daralan çemberde sıkışmasıyla alakalıdır. Reval Görüşmesi ile yakın tarihte Rusya'ya karşı uygulanan denge politikasının en önemli öznesi olan İngiltere'nin artık Rusya ile ortak hareket etmesi imparatorluğu farklı arayışlara ve politikalara itmiştir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Balkanlar'da da sular durulmuyordu. Bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Balkan Devletlerinin (Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan) 1912 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşı kaybetmesi imparatorluk Avrupa'sının da kaybı anlamına geliyordu. Panslavizm politikası ile bu devletleri ortak bir amaç için güdüleyen Rusya'nın Bulgaristan ile yaşadığı sıkıntı bir süre için İstanbul'un ve dolayısıyla Boğazların yolunun Balkanlar'dan kapanması demektir. Bütün bu gelişmeler yüzyıllardır sürmekte olan Osmanlı-Rus çatışmasında

²¹ Mithat Aydın, "II.Meşrutiyet'in İlanı ve İngiltere", **Belgi Dergisi**, , No:1, Kış 2011, s. 16.

²² İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II.Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", **Akademik Bakış Dergisi**, c.2,sayı:3, Kış 2008, s. 217.

artık son perdenin oynandığının habercisiydi. Bu çatışma içerisinde durumu en kritik olan devlet ise Türk tarafıydı. İç siyasette dinmeyen rüzgar, dış siyasette ise yaşanan kamplaşmalar sonucu kutbunu bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti için yanı başında artık varlığını ciddi derece tehdit eden Rusya ile mücadele etmek hiç kolay değildi. Nasıl ki Rus tarafının İstanbul ve Boğazları kontrol etmek için bir ajandası varsa Osmanlı Devleti de Rusya'ya karşı belli politikalar üretmekteydi ve bunları ivedilikle hayata geçirmek zorundaydı. Balkanlar'da kendisine kapanan yol sonrası Kafkasya sınırını korumak ve ideallerine Doğu Anadolu üzerinden ulaşmak isteyen Rusya bu bölgede amaçlarına ulaşma açısından Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinde zafiyet yaratan unsurlardan faydalanma yoluna gitmişti. Osmanlı Devleti de Rusların bu girişiminin ve faydalanmak istediği sıkıntıların farkındaydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin benimsediği politika da bu açıkları olabildiğince gidermek ve bu karmaşanın dış güçlerin müdahalesine gerekçe olmasını engellemekti.

Osmanlı Devleti'nin yönetiminde 1913 yılındaki Bab-ı Ali baskınından sonra Enver- Talat ve Cemal Paşaların etkisi artmıştı. Yönetimde yer alan İttihatçı kişilerin özellikle subayların ağırlıklı olarak geldiği yer, imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntıyı en yakın tanımış olan Balkanlar ve Ege adalarından gelmiş kişilerdi.²³ Bu yüzden bu kişiler için motivasyon kaynağı devleti korumak ve yıkılmasını engellemekti. İttihatçıların bu amaç uğruna konumlandıkları pozisyon da çıkarlarına göre değişiklik gösteriyordu. Ruslarla girecekleri sıcak çatışmaların farkında olan İttihatçılar için bu son seçenekler arasındaydı. Erzincan'daki Üçüncü Ordu müfettişi, Doğu Anadolu'daki durum hakkında bilgi verirken Ruslarla girişilecek sıcak bir çatışmaya mukabele edecek gücünün olmadığını belirtiyordu.²⁴ Bu yüzden Osmanlı Devleti yöneticileri ilk etapta Rus tehlikesini ironi oluşturacak şekilde Ruslarla dostluk ilişkisi kurarak gidermeye çalışacaktır. İmparatorluğun bekası için en ciddi tehdit unsuru olarak görülen Rusya ile yapıcı ilişkiler kurmak bakıldığında mantıksız durmuyordu. Sınırlarında Osmanlı Devleti'nin dağılmasının yaratacağı kaosu istemeyen Rusya için de bu yol gayet mantıklı duruyordu. Bu karşılıklı beklentiler

²³ Mehmet Hacısalıhoğlu, "Jön Türklerin Balkan Politikası (1908-1913)", **Divan: Disiplinler Arası Çalışma Dergisi**, c.13, No:24, 2008/1, s. 102.

²⁴ Michael A. Reynolds, **a.g.e.**, s. 86.

ışığında Mart 1914'te "Türk-Rus Komitesi" kuruldu. Yürütme Kurulu'nu on iki kişinin oluşturduğu komitenin yarısı Osmanlı, diğer yarısı da Rus heyeti olmak üzere toplam 40 kişilik mevcudu vardı.²⁵ Komisyonunda yer alan bütün Türk üyeler İttihatçıydı.²⁶ Rus Çarı ile Talat Paşa, Harbiye Nazırı İzzet Paşa ile birlikte Livadiya'da görüşme gerçekleştirdi.²⁷ Bu görüşme Ruslarla ciddi bir ittifak yapılması girişimini hedef aldıysa da istenilen sonuç gerçekleşmedi ve Çar'ın kibirli ifadelerinin gölgesinde faydasız bir girişim oldu. Talat Paşa'nın bu görüşmedeki ittifak teklifini gerek Çar gerekse Dışişleri Bakanı Sazanov dikkate almamıştı ve Sazanov'un bu tavrı dönemin diplomatlarından olan Andrey Kalmikov tarafından büyük bir hata olarak değerlendirilmişti.²⁸ Ruslar ve Türkler arasındaki bu ittifak görüşmeleri sonuçsuz kalmış, Düvel-i Muazzama olarak da nitelenen devletler Osmanlı Devleti'ni bölünme sorunu olan bir devlet olarak nitelendirmiştir. Osmanlı Devleti için de Rusya ile çatışmaktan ve beka meselesini çözebilmek için Almanya ile ittifak yapmaktan başka bir seçenek kalmamıştı.

Doğu Anadolu'daki Rus faaliyetlerinden söz ederken bunun tek taraflı bir şey olmadığını belirtmek gerekmektedir. Nasıl ki bölge üzerinde bir Rus planı daha doğrusu bir projesi varsa Osmanlı Devleti'nin de bu bölgede boş durmayacağı belliydi. Net bir şekilde beka sorunu açığa çıkan Osmanlı Devleti için karşı plan üretmek de adeta zorunluydu. Dünya tarihinde değişim çalkantısının bu denli hissedildiği bir dönemde zayıf bir imaj çizmek Osmanlı Devleti'nin en ciddi sorunu olarak göze çarpıyordu. Bu imaj da topraklarını paylaşmak için bekleyen devletlerin özellikle de Rusya'nın iştahını kabartmaktaydı. Osmanlı Devleti açısından bölgede ilk düzeltilmesi gereken şey eksik olan devlet otoritesini daha doğru bir tabirle merkezileşmeyi ve vergilendirmeyi sağlamaktı.²⁹ İttihatçılar bunlar olmaksızın bölgedeki asayişin

²⁵ Halil Ersin Avcı, "I.Dünya Savaşı Öncesinde Türk Hükümeti'nin Rus Baskısını Azaltma Girişimleri: Türk-Rus Komitesi'nin Kurulması ve Talat Bey'in Livadya Gezisi", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, No:18,2010, s. 99.

²⁶ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 47.

²⁷ Michael A.Reynolds, **a.g.e**, s. 49.

²⁸ Michael, A. Reynolds, **a.g.e**, s. 50.

²⁹ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul,2005, s. 56-59.

sağlanamayacağına inanıyordu. İttihatçılar bu fikirlerinde de haksız sayılmazdı. Doğu Anadolu’da yaşanan asayiş problemi çoğunlukla toprakların paylaşım esasına dayanmaktaydı. Nüfus olarak bölgenin en kalabalık unsurları arasında yer alan Ermeniler ve Kürtler toprak paylaşımı yüzünden ciddi çatışma halindelerdi. Bu sorunun çözümünü kendi çıkarları için Osmanlı Devleti sağlamak zorundaydı çünkü bu iki unsur arasındaki mücadeleye büyük devletlerin dahil olmasını engellemek kalıcı bir çözüm açısından değerli bir sonuç ortaya koyabilirdi. Osmanlı Devleti’ni yönetenler bölgedeki Ermeni varlığının uluslararası siyaset için nasıl bir öneme sahip olduğunun farkındaydı. Bu meselenin çözümü teoride görüldüğü kadar basit değildi. Milliyetler çağında pamuk ipliğine bağlı olan etnik nüfusa dayalı problemlerin çözümü de beraberinde birçok problemin doğmasına sebep oluyordu. Osmanlı Devleti içinde özellikle Doğu Anadolu Bölgesi’nde yoğun olarak yer alan Ermeniler, aynı bölgede yer alan Kürt nüfusuyla sorunlar yaşamaktaydı ve düvel-i muazzama tarafından da Hristiyan bir topluluk olarak Ermeniler dini anlamda öneme sahipti.³⁰ Özellikle İngiltere, Rusya, Fransa ve dahası Almanya’nın gözü de Ermeniler üzerindeydi. Ayastefanos Antlaşması’nın 16.; 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması’nın 61.maddesiyle Ruslar ve İngilizler tarafından Ermeniler için reform istenmesi, Ermenileri, Avrupa siyasetinin Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışmak ve onu köşeye sıkıştırmak için iyi bir araç olarak kullanmaya başladığı dönem olarak ele alınmaktadır.³¹ Bu tarihten sonra Ermeni çeteleri faaliyetlerini arttırmış, devletle ve bölgede yer alan diğer unsurlarla sık sık çatışır duruma gelmişlerdir. Avrupa devletlerinin yoktan yere var ettikleri Ermeni meselesi Berlin Antlaşması ile daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti’nin başını ciddi şekilde ağrıtacaktır.

Berlin Antlaşmasıyla uluslararası bir mesele haline gelen Ermeni meselesi hakkında Osmanlı Devleti yöneticileri bu maddenin amaçladığı sonucun ne olduğunu az çok anlamıştı. Bu maddeyle Doğu Anadolu Bölgesi.’nde bir Ermeni devleti yaratılmak istendiğini bilen II.Abdülhamit, reformları uygulamamış ve bunun sonucunda da 1894 yılında Zeytun, Sasun, Bitlis, Muş, Van ve Erzurum gibi yerlerde

³⁰ Erdem Karaca, “Osmanlı’ya Büyük Tuzak: Batıda Rumeli, Doğuda Vilayet-i Şarkiye”, **Türk Yurdu Dergisi**, Yıl 101, No:303, Kasım 2012, s. 108-111.

³¹ Ahmet Kolbaşı, “1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl 4, No:14, Eylül 2009, s. 28.

Ermeniler çete faaliyetlerine girişmişlerdi.³² Osmanlı Devleti idarecileri artan Ermeni faaliyetlerini engellemek için Çerkezlerden ve ağırlıklı olarak Kürtlerden oluşan Hamidiye Alaylarını 1891 yılında 53 maddelik nizamname ile Müşir Zeki Paşa komutasında kurmuşlardı.³³ Bölgedeki ağırlıklı unsurların çatışmalarını artırarak burada bir güç dengesi oluşturmak isteyen Osmanlı Devleti yöneticileri, bölgedeki çatışmayı ve huzursuzluğu daha da artırarak zaten Avrupalı devletler nezdinde hassas olan meselenin daha fazla gündeme gelmesine neden olmuştur. Bölgede Ermeni ve Kürtler arasındaki çatışma hali II.Meşrutiyet'in ilanı sonrası yaşanan gelişmelerle daha farklı bir hal almaya başlamıştı. 1894 yılından itibaren özellikle Soson'daki isyan sonrası bazı Ermeniler Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair bir senet imzalayıp farklı topraklara göç etmişlerdi. 1908 yılındaki Meşrutiyet ilanı ile birlikte göç etmiş olan bazı Ermeniler çıkarılan kanunla tekrardan eski topraklarına gelmiş ve onlar gittikten sonra yerlerine yerleştirilen Kürtler ile aralarında arazi sorunu çıkmıştı.³⁴ Osmanlı Devleti adına hem yıllardır geri çekilmenin verdiği göç dalgası hem de Müslümanların ikamet ettiği coğrafyalarda yaşanan olaylardan sonucu olan göçler iskan problemini doğurmuştu.³⁵ Bu sorunların üstüne ülkenin doğusunda özellikle Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın dikkatle takip ettiği Ermeniler ile Kürtlerin çatışmaları eklenince meselenin çözülmesi de zorlaştı. Nitekim Ermeni tarafı ve Kürt tarafı çeşitli çatışmalar yaşamış; Osmanlı topraklarında etnik kimliğe bağlı sıkıntılardan faydalanmak isteyen devletler için de bu sorun müdahale için iyi bir araç olmuştu. Balkanlar üzerindeki politikasının başarısızlığından ötürü dini kimlik ile kendisine yakın gördüğü Ermeni kartını da kullanmaya başlayan Rusya, Ayestefanos Antlaşması'nın 16.maddesi ile bu ilgiyi pratiğe dökmüş, birçok açıdan Osmanlı

³² Ersin Kırca, "I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin

Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, , C:3, No:1, Nisan 2017, s. 26.

³³ Mehmet Rezan Ekinci, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C:9,No:2, Kasım 2017 s. 709-710.

³⁴ Ersin Kırca, **a.g.m**, s. 28.

³⁵ Ersin Kırca, **a.g.m**, s. 30.

Devleti'ni zorlamıştı. Dünya Savaşı arifesinde bu ilgi daha da artacak, Ruslar; Ermenilerden kendi ordusuna bağlı silahlı birlikler de oluşturacaklardı.³⁶

Osmanlı Devleti'nin gerek içinde bulunduğu şartlar gerekse de bu şartları değiştirmek için verdiği çaba sonuç vermekten ziyade işleri daha da çıkmaza götürüyordu. İmparatorluk topraklarındaki merkezileşme çabasına karşı direnç ve dışarıdan gelen modernleşme baskısı yönetici sınıfı da köşeye sıkıştırmıştı. Atılan her adım farklı bir tepkiyle karşılanmış, hele ki içerideki değişime direnç farklı çatışmaları da beraberinde getirmişti.³⁷ Bu çatışmalar yukarıda bahsedildiği gibi özellikle Anadolu'nun doğusunda Ermeniler-Kürtler-Çekezler arasında yaşanmış ve devlet merkezileşme çabalarında ciddi sorunlarla uğraşmıştır. Osmanlı Devleti bu çatışmalardaki sorunu daha çok silahlı yöntemlerle bastırmaya çalışmış ve bu sefer de Avrupa devletlerin ağır baskılarıyla karşılaşmıştır. Dahiliye ve hariciye işlerinde karşılaştığı sıkıntıları bertaraf etme hususunda yaşadıkları devletin hareket alanını daraltmış böylece uygulamalarda bazı hatalar da görülmüştür. Devletin bölgede uyguladığı politikalar daha çok dış baskıları kırmak amacıyla Ermenilerin sorunlarını azaltma niyetiyle şekillenmiştir. Hamidiye Alaylarını kaldırıp bölgeden göç eden Ermenilerden isteyenlere tekrardan topraklarının verilmesi Ermeniler üzerinde olumlu etkiler yaratsa da bu sefer bölgedeki Müslüman unsurların özellikle Kürtlerin tepkisini çekmiş, bu sefer Kürt aşiretlerinin dışarıdan manipüle edilmesine neden olmuştu.³⁸ Sıkıntıların bölgede etki değerini artırma niyetinde olan devletler için de fırsat oluşturmasıyla çözüm yolları da başka sıkıntılar doğurmuş ve en nihayetinde bölgede özellikle Cihan Harbi sırasında yaşananlar Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgesinde yürüttüğü politikanın beklenen verimi sağlamadığının göstergesi olmuştur.

Cihan Harbi başlamadan önce bölgedeki durumun akıbeti az çok belliydi. Devletle bağlarını koparmış, çete faaliyetlerine girişmiş Ermeniler ve bölgede Müslüman kimliğinin verdiği ayrıcalığı kullanmak isteyen Kürt aşiretleri devletin daha da zayıflamasına neden olmuş, Rusların bölgeye yönelik iştahını da artırmıştır. İçeride

³⁶Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetindeki Ermeni Kartı (1878-1918)", **Akademik Bakış Dergisi**, C:1, No:2, Yaz 2018, s. 100.

³⁷ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 31.

³⁸ Ersin Kırca, **a.g.m**, s. 49.

ve dışarıda birçok sorunla uğraşan Osmanlı Devleti, Rusların bölgede yaratmış olduğu tazyikli baskıyı kıramamış, Rusya ile yapılacak bir savaşta kendi topraklarındaki unsurların desteğini ve geleceğe dair umudunu çatışma potansiyelinin yüksek olduğu bir devlete kaptırmıştır. Osmanlı Devleti ise benzer politikayı Rusya'nın nüfuzu altında bulunan özellikle Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar üzerinde kurgulamış ve Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin çabalarıyla Müslümanları kendi tarafında bir mücadeleye çağırmıştır.³⁹ Lakin yıllardır imparatorluğun bünyesinde sivil toplum örgütlerinin ayrılıkçı faaliyetlerin merkezi haline gelmemesi için baskılanması Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerin içindeki olaylarda bölgedeki unsurlarla ilişki kurmasını engelliyordu.⁴⁰ İşte bu şartlarda başlayacak bir Osmanlı- Rus Harbi'nin sonuçları sadece mezkur iki devleti değil bölgede yaşayan birçok dini ve etnik unsurun da geleceğinin şekillenmesine etki edecektir.

1.2.Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na Girmesi ve Osmanlı - Rus Çatışması

1914 yılında devletler arasındaki bloklaşmanın yarattığı gerilim artık had safhaya ulaşmıştı ve bir savaşın patlak vermesi kıvılcıma bağlıydı. Nitekim o kıvılcım da 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Veliahtı'nın ve eşinin Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi ile nihayet buldu.⁴¹ Bu olay devletler arasındaki siyasi anlaşmazlıkları ve blokları iyice ortaya çıkarmıştı. Anlaşmazlıkların diplomatik yollarla çözülememesi sebebiyle Almanya; 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya ve 4 Ağustos'ta da Belçika'ya savaş ilan etmişti. Karşılıklı yapılan antlaşmalar neticesinde İngiltere de 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan ederek harbe dahil olmuştu. Başlangıçta Merkez ve Doğu Avrupa'da vuku bulacağı sanılan bir Avrupa Savaşı olarak görülse de Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa dahil olmasıyla savaşın coğrafyası genişlemiş ve savaş bir genel harp niteliği kazanmıştır.

³⁹ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 90.

⁴⁰ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 99.

⁴¹ Ercüment Kuran, "BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/birinci-dunya-savasi>, 19.01.2019.

Osmanlı Devleti ise bu bloklaşma içinde ilk zamanlar bir taraf edinme çabası gösteriyordu. İtilaf ve İttifak grupları olarak ayrılan devletler arasında Osmanlı Devleti'nin ilk başlarda tercihi İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan blokta yer almaktı. Hatta bunun için çeşitli komitelerin kurulduğunu ve ilgili devletlerle iletişime geçilmişti. Rusya'nın Boğazlar konusundaki tavrı ve bu bölgeyi ele geçirme isteği, İngiltere ve Fransa'nın da pek istemese de Almanya faktörü yüzünden bu isteği onaylaması ittifak çabalarını boşa çıkarmıştı. Osmanlı Devleti kendi toprak bütünlüğüne doğrudan yönelmiş bir devlete karşı tek başına mücadele edecek güçte değildi ve bu nedenle ittifak ilişkisi kurabileceği bir müttefike ihtiyaç duyuyordu.⁴² Almanya ile Osmanlı Devleti arasında şekillenecek bu ittifak hükümleri ve sonuçları önceden şekillenmiş bir anlaşma niteliği de taşımamaktadır. Her iki devletin de birbirleri hakkında çekinceleri ve kuşkulandıkları noktalar vardı. Osmanlı Devleti açısından en önemli sorun müttefik arayışında İttihat ve Terakki içinde yaşanan çatışmalardı. Fırka içinde farklı görüşler hakimdi ve ittifak kurulacak devlet ya da devletler hakkında ortak bir karar bulunmuyordu. Hatta öyle ki Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya'nın tarafında girmesinin sonunu ekonomik ve sosyal bir yıkım olarak gören Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey ittifak arayışlarında Almanya ile antlaşma imzalanması sonucu istifa etmiştir.⁴³ İşin Almanya tarafında da Osmanlı Devleti hakkında çeşitli soru işaretleri mevcuttu. Enver Paşa'nın ittifak kurma çabalarına Alman Sefiri Wangenheim tedbirli yaklaşıyor ve Osmanlı Devleti'ne ittifaklardan kaçınmasını, askeri ve idari yeniden örgütlenmeyi tavsiye ediyordu.⁴⁴ Bu tarz görüş ayrılıkları Osmanlı Devleti'ni kimi zaman Rusya ile yakınlaşmaya kimi zaman da İngiltere ve Fransa ile ittifak yapmaya yöneltiyordu. Hatta Enver Paşa Rusya Sefiri Girs ile ittifak meselesini görüşmüş; Girs, Enver Paşa'nın teklifini mantıklı bulmuş hatta bu teklifi Sazanov'a iletirken Türklere boyun eğdirecek tarihi an olarak nitelemiştir⁴⁵. Sazanov ise Boğazların ve İstanbul'un kontrolü fırsatını yakalamışken

⁴² Mustafa Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Aralık 2010, ,s. 108.

⁴³ Nermin Zahide Aydın, "Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:12, No:2, Şubat 2015, s. 4.

⁴⁴ Mustafa Aksakal, **a.g.e**, s. 111.

⁴⁵ Enver Paşa'nın teklifi şu şekildedeydi: Kafkasya'daki ordular geri çekilecek ve bu çekilen ordu Trakya'ya kaydırılarak birkaç Balkan devleti etkisiz hale getirilecek, Osmanlı Devleti gerekirse

bu teklifi reddetti⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin ittifak kurmak için nabız yokladığı devletlerden biri de İngiltere'ydi. İngiltere, her bakımdan zayıf gördüğü Osmanlı Devleti ile ittifak yapmayı bir yük olarak gördüğünden ittifak konusuna sıcak bakmıyordu. Nitekim Britanya Donanma Bakanlığı Birinci Lordu Winston Churchill, İngiltere'nin tersanelerinde inşa edilen ve Osmanlı Devleti tarafından parası peşin olarak ödenmiş iki zırhlıyı teslim etmeyince ittifak şansı yok oldu, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak süreci daha da hızlandı.⁴⁷ Bütün bu karmaşık politik ilişkilerin neticesinde Enver Paşa 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak antlaşması imzalamış, 3 Ağustos'ta ise hem seferberlik hem de tarafsızlık ilan edilmişti.⁴⁸ Her ne kadar tarafsızlık ilan edilip Almanya ile savaşta ittifak yapılmayacağı imajı sergilenmeye çalışılsa da olayların seyri bu şekilde olmayacaktır. Enver Paşa, Talat Paşa ve bütün hükümet üyelerinin düşüncesi devletin savaşa hazırlığını sağlamak ve çatışmaya katılımı mümkün oldukça geciktirmektir.⁴⁹ 10 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik emri yayımlanarak savaşın sirenleri Osmanlı Devleti toprakları üzerinde çalmaya başlamıştı.⁵⁰ 10 Ağustos'ta Akdeniz'e giren Amiral Souchon komutasındaki iki Alman zırhlısını Osmanlı Devleti sahiplenecek ve bu hareket savaş öncesi hesabını değiştirecekti.⁵¹

Almanya ile yapılan ittifak ile işleyiş boyut değiştirmiş, savaşa belli bir aşamadan sonra katılmak isteyen Osmanlı Devleti için işler beklendiği gibi gitmemiştir.

Avusturya-Macaristan ile çatışacak. Bütün bu tekliflerin karşılığında beklenen ise: Kuzey Ege Adaları ve Batı Trakya Osmanlı Devleti'ne geri verilecekti. Enver Paşa bütün bunlara ek olarak Kafkasya'daki Müslümanların ve Ermenilerin bu anlaşma ile isyan edeceği endişesinin de ortadan kalkacağına inanıyordu. Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s.114.

⁴⁶ Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁴⁷ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I**, Haz. Kemal Gurulkan, v.d, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul-2013, s. 9.

⁴⁸ Ercüment Kuran, *a.g.m.*

⁴⁹ Michael A. Reynolds, *a.g.e.*, s. 114.

⁵⁰ Yedinci Kolordu, 21, 22'nci müstakil firkalar müstesnâ olarak berrî ve bahrî ordu-yı şahanenin seferberliği ve bi'l-cümle mevâki'-i müstahkemenin teslihi için irâde-i seniyye şeref-sadır olmuştur. Seferberliğin birinci günü fi 21 Temmuz [1]330 pazartesi günüdür. Bu emir hemen ve büyük bir süratle maiyyet-i makamâta tebliğ olunacaktır. **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I**, s. 40.

⁵¹ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I**, s. 42.

Enver Paşa Balkan Harbi'nden dağılmış bir şekilde çıkan ordunun durumunun farkındaydı ve bunu değiştirmek için de belli bir süre gerektiğini düşünüyordu⁵². Bir an önce üzerindeki yükü atmak ve Garp Cephesi'nde Rusların gücünü bölmek isteyen Almanya, Osmanlı Devleti'nin özellikle Kafkasya'dan düzenleyeceği bir saldırı ile Rusların asker gücünün bir kısmının buraya yönlendirileceği düşüncesindeydi. XVIII. yüzyıldan itibaren sert bir rekabete dönen Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti mücadelesinde bir sıkı çarpışma daha kapıdaydı ve bu çarpışma mezkur devletlerin son çarpışması olarak tarihe geçecekti. 19. Yüzyılın sonlarına doğru özellikle 93 Harbi günlerinden sonra Rusya, hedefini Boğazlar değil Mançurya'ya uzanan Trans-Sibir demiryolu hattı olarak belirlemişti.⁵³ 1905 yılında Japonya ile yaptıkları savaşı kaybeden Rusya için Boğazlar tekrardan önem kazanmış ve Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını tehdit eder konuma yerleşmişti. İngiltere'de de Osmanlı Devleti aleyhtarı hükümetler başa geçince Osmanlı Devleti için Almanya'dan başka yakın ilişkilerini geliştireceği kuvvetli bir devlet kalmamıştı. Bu şartlar altında iki Alman zırhlısının Boğazları geçmesi sonucu Osmanlı Devleti için seçenekler azalmıştı. Enver Paşa 5 milyon lira altın karşılığında savaşa girmeyi kabul etmiş, 29 Ekim 1914 tarihinde Odesa, Sivastopol, Feodosya, No:vorossiysk ve Batum limanlarına ateş açılması sonucu Rusya 1 Kasım 1914'te, İngiltere ve Fransa da 5 Kasım 1914 tarihinde savaş ilanında bulunmuş ve Osmanlı Devleti resmen savaşa dahil olmuştu.⁵⁴ Osmanlı Devleti bu savaşta 22.000.000 nüfusunun yaklaşık 15.000.000'unu savaşın çeşitli aşamalarında kullandı ve savaş boyunca da yaklaşık 2.800.000 asker de silah altında alındı.⁵⁵ Üç kolordudan mürekkep Rus ordusu 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren Kafkasya'dan Osmanlı hududuna doğru saldırıya geçmişti. 3 Kasım'da Çar II.Nikola Rus toplumuna bir manifesto yayımlamış ve bu manifestoda; harbin, Karadeniz

⁵² Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 119.

⁵³ Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl**, haz.Etfal Batmaz, v.d, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s. 140.

⁵⁴ Yuluğ Tekin Kurat, **a.g.m**, s. 143.

⁵⁵ Nejdet Karaköse, **Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)**, (Yayımlanmış Doktora Tezi),T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 40.

sahillerinde ecdad tarafından vasiyet edilen tarihi emellerin gerçekleştirilmesine imkan vereceğini belirtmişti. Çar bu ifadeleriyle savaşın nihai hedefini çizmişti.⁵⁶

1 Kasım 1914 tarihinde başlayan üç kolordudan oluşan Rus ordusunun saldırısı sonucunda Osmanlı ordusu da mevzilenmiş ve bu saldırılara karşı savunmaya geçmiştir. 7-12 Kasım 1914 tarihlerinde yapılan Köprüköy ve 17-20 Kasım tarihleri arasında vuku bulan Azap muharebelerinde Rus ordusu yenilmiş ve geri çekilmiştir.⁵⁷ Köprüköy muharebelerinde alınan zafer ise basına gönderilen şu tebliğ ile ilan edilmiştir: “... 30 Teşrîn-i evvel’de galebe-i neticeye varıldı. Ve bütün düşman mevzii zabtolundu. Bütün Rus Kolordusu münhezimen fîrar eyledi. Yılmaz ve yorulmaz kıta ‘âtımız düşmanı takibe başladı. Düşman kısm-ı küllisinin bu hezimetî üzerine Tortum ve Karakilise önlerinde tevkîf edilmiş olan zayıf düşman kıta ‘âtınında tardî muhakkaktır.”⁵⁸ Osmanlı ordusu da bu çarpışmalarda ağır kayıplar verdiği için geri çekilmekte olan Rus ordusuna karşı taarruz başlatamamış, çekilen orduyu takip ederek imha girişiminde bulunamamıştır. Her ne kadar Rus ordusu imha edilemese de Köprüköy ve Azap muharebelerinden yenik ayrılan Rusya’dan Artvin ve Ardahan kurtarılmış, bu sonuç İstanbul’a “Ardahan’dan selam” telgrafi ile duyurulmuştur.⁵⁹ Bu zaferler bölgedeki çatışmaları nihayete erdirmemiş, çatışmalar sadece belli bir süre durmuştur. İstanbul’un özellikle Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın hedefi ise Kafkasya’daki Rus varlığını bitirmek ve 93 Harbi ile kaybedilen toprakları geri kazanmaktır. Enver Paşa’nın bir diğer amacı ise hem Kafkaslardaki hem de Orta Asya’daki Türk ve Müslüman insanların hürriyetine kavuşması, bölgenin insan ve malzeme kaynağından faydalanıp bölgede bağımsız devletler yaratmaktır.⁶⁰ Bütün bu düşüncelerin gerçek olabilmesi için Rusya’nın savaşı kaybetmesi gerekiyordu ve bu sebeple 3.Ordu’da taarruz hazırlıkları başladı. 22 Aralık 1914 tarihinde 9,10 ve 11.

⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi- Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, 6.Baskı, Ankara-2014, s. 442.

⁵⁷ Nejdett Karaköse, **a.g.e**, s.85

⁵⁸ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi 1**, s. 97.

⁵⁹ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 128.

⁶⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1914-1922)**, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 21.

Kolordulardan teşkil olan 3.Ordu harekata başladı ve Rus ordusunu kuşatarak Sarıkamış'a doğru ileri hareket gerçekleştirdi.⁶¹ Harekâtın başında III. Ordunun bütün sahasında mevcudu jandarma kuvvetleri ile geri hizmetliler ve gayri muharip teşkilat dahil, 190.000 insan, 60.000 hayvandı.⁶² Sarıkamış üzerine girişilen hareket beklenenden ve planlanandan daha erken başlamıştı. Karargahtaki Türk subayların düşüncesi; Karadeniz'de üstünlük sağlandıktan sonra Bulgaristan'ın yolunun da açılmasıyla ve mevsimin de ilkbahara dönmesinin ardından taarruzun yapılmasıydı.⁶³ Fakat bu durum beklenildiği gibi olmadı, Köprüköy ve Azap muharebelerinde alınan zafer III. Ordu'yu ve İstanbul'u cesaretlendirerek tez zamanda karşı taarruza itti. Taarruz planı ise şu şekildeydi: Rus ordusu, 3.Ordu tarafından tespit edilecek İran'dan ve Karadeniz'den gönderilecek takviye kuvvetlerle iki yandan sarılacak; İran'da bulunan birliklerden bir kısmı ile Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri Rus Kafkasya'sındaki halkları ayaklandırarak cephe gerisinde Ruslar için zafiyet oluşturacaklardı.⁶⁴ Harekat planı riskliydi ve maalesef içinde bulunulan tarih itibariyle de kış ayında yoğun bir imha hareketi en düşündürücü tarafıydı. Bir de bu yaşanan gelişmeler askeri kanat içinde de çekişmeleri hızlandırmıştı. 3.Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa istifa etmiş ve Başkumandan Vekili Enver Paşa harekatı idare etmek üzere 3.Ordu'nun başına geçmişti.⁶⁵ Ayrıca İran'da kurulan tümenlerin başına da Halil Paşa ve Kazım Karabekir getirilmişti. Ordu şu an için ileri bir harekata pek hazır değildi, bütün bu hazırlıksızlığa rağmen Sarıkamış yolunda Ruslarla çetin bir mücadele artık başlamıştı. Bütün bu tartışmalar içinde bazı noktalar dikkatlerden kaçmaktaydı. Sarıkamış kuşatmasını ya da daha doğru bir ifadeyle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Harekatı'nı sadece Almanların batıdaki yükünü hafifletmek olarak görmek bazı noktaları göz ardı

⁶¹ Levent Ünal, Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler ile Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi, **100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaş'ında Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, ed. Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 423.

⁶² Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e.**, s. 107.

⁶³ Enver Ziya Karal, "I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde: Sarıkamış Savaşı, (Çevrimiçi) <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/i-dunya-savasinda-canakkale-savaslari/> 16.01.2019

⁶⁴ İsmail Eyyüpoğlu, "91.Yılında Sarıkamış Taarruzu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, No: 31, 2006, s. 97.

⁶⁵ Gülay Sarıçoban, "Kazım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 21, Mart 2017, s. 140.

etmek anlamına gelmektedir. Almanların beklentisi Osmanlı Devleti'nin askerlerini Odessa'ya çıkartması ve buradan Galiçya'ya geçerek Avusturya'nın yanında Ruslarla mücadele etmesine dayanıyordu.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin yönetim kadrosunun ve kurumlarının Kafkasya ilgisi ve faaliyetleri Almanlar ile ittifak kurulmasının öncesinde zaten başlamıştı.⁶⁷ Enver Paşa ise bu planı kabul etmemişti çünkü Rusya'nın savaş devam ederken ya da daha ileriki yıllarda Kafkasya ve İran üzerinden Doğu Anadolu'yu tehdit edeceğini biliyordu. Bu tehlikenin ortadan kaldırılmasını amaçlıyordu.⁶⁸ 26 Aralık 1914 tarihinde Osmanlı ordusu Sarıkamış'a girmiş fakat buraya gelene kadar iklim şartlarından ve askeri teçhizatın yetersizliğinden kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle gücünü kaybetmiş maalesef bir trajedi halini alan bir sonla çember hareketi amacına ulaşamamıştı.⁶⁹ 1 Ocak 1915 tarihinden sonra kuvvet üstünlüğünü ele geçiren Ruslar karşı taarruza başlamış ve 5 Ocak'tan itibaren de Osmanlı Devleti askerine çekilme talimatı gelmişti. Rusların hareketi artık takibe dönmüştü ve 18 Ocak'ta Osmanlı ordusunun mevzilenmesine kadar devam etmişti.⁷⁰ Sarıkamış Taarruzu ise Kafkas Cephesi'nde Rus Devrimi gerçekleşene kadar Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı gerçekleştirdiği son saldırı olmuştur.⁷¹ Rus ordusu 16 Şubat'ta Erzurum'u, 19 Nisan'da Trabzon'u, 25 Temmuz'da Erzincan'ı işgal etmiştir. Anadolu'da Osmanlı direnişini kırmakta olan Ruslar zaman zaman durdurulmalarına rağmen gerek askeri teçhizat gerekse moral olarak Osmanlı ordusundan daha iyi durumda oldukları için ilerleyişlerini sürdürmüşlerdi ve bu durum 1917 yılında ihtilal patlak verene kadar da devam etmişti.⁷²

Kafkas Cephesi'nin yarattığı hüsrana Rus İhtilal hareketinin başlamasıyla yerini ilerleyişe ve kaybedilen Türk topraklarının geri alınması hedefine dönüştürmüştü.

⁶⁶ <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/i-dunya-savasinda-canakkale-savaslari/>, (Çevrimiçi), 18.01.2019

⁶⁷ Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatı'nın Perde Arkası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.16, No: 47, Temmuz 2000, s. 389.

⁶⁸ <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/i-dunya-savasinda-canakkale-savaslari/>, Çevrimiçi, 18.01.2019

⁶⁹ Mustafa Çolak, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", **Beyaz Hüzn Dergisi** Yıl 2, No:2, Aralık 2009, s. 18-26.

⁷⁰ Levent Ünal, **a.g.m.**, s. 423.

⁷¹ Michael, A. Reynolds, **a.g.e.**, s. 129.

⁷² Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 444.

Kafkasya’da bitti zannedilen m¼cadele artık yeni evresine girmektedir ve Osmanlı ordusu farklı hedeflerin yolunu tutacaktı. Kafkas Cephesi’nde asayışı sağlamak hiç de kolay olmayacaktı çünkü yaşanan mevcut etnik problemler ve bölgedeki doğal kaynak varlığı Osmanlı Devleti için hem m¼ttefiki Almanya hem de bölgedeki diğer bir güç olan İngiltere tarafından takip edilme anlamına geliyordu. Rusya’nın çöküşü ve askeri olarak toparlanmış bir Osmanlı Devleti, Rusya Müslümanları ve esir Türk yurtları için bağımsızlık umudu demektir. Hepsinden ziyade dönemin Türkçüleri arasında bir ¼lk¼ olarak nitelendirilen Turan düşüncesine hiç olmadığı kadar yaklaşma anlamını taşıyordu.



İKİNCİ BÖLÜM

RUS DEVRİMİ SONRASI KAFKAS CEPHESİ VE AZERBAYCAN ÖZELİNDE KAFKASYA'NIN DURUMU

2.1.Rus Devrimi Sonrası Kafkas Cephesi

Rus Çarı II. Nikolay ve Duma arasında yaşanan sıkıntılar artık açığa çıkmış ve Rus siyaseti çalkantılı bir sürece girmişti. Özellikle Batı Cephesi'nde Almanlar ve yer yer Avusturya karşısında yaşanan yenilgiler Rus toplumunun savaşa olan inancını azaltmış ve direncini de aynı oranda kırmıştır. 10 Mart 1917 günü Petrograd'da kıtlık sebebiyle isyan çıktığı telgrafından sonra ilerleyen günlerde bu haberlerin sayısındaki artış ile Rusya bir devrim sürecine girmiş oldu.⁷³ 13 Mart günü ise artık devrim hareketi Rusya'yı sarmış ve Duma üyelerinin de aktif rol almasıyla Çar köşeye sıkışmıştı. Çariçeyi yalnız bırakmak istemeyen Çar; Mogilev'den Tsarkoe Selo'ya doğru yola çıktı fakat treni görevliler tarafından Dno'da durdurularak kendisine ihtilalin gerçekleştirildiği tebliğ edildi.⁷⁴ 14 Mart akşamında Çar tahtan çekildi ve bir gün sonra Duma üyelerinin gerekli atamaları yapması sonucu Rusya'da 303 yıldır süren Romanoflar dönemi sona erdi. Savaşın başlangıcında Boğazların hayalini kuran, toprakları güney istikametine genişlemiş bir Rusya tablosu devrim hareketi ile adeta tersine dönmüştü. Savaş öncesi planların hepsi değişmiş ve Rusya sonunun nereye varacağı bilinmeyen bir döneme doğru girmişti. Yıllardır sakin bir siyasi iklimi bulunmayan Rusya'da savaş devam ederken böyle bir isyan hareketinin çıkması da halkın savaşın başındaki tavrına bakıldığında pek de beklenildiği izlenimini vermemektedir. Böyle bir izlenim oluşsaydı bu tehlikeye rağmen Çar'ın savaşa girme kararında bu derece cüretkar davranması beklenemezdi. Rusya'da savaş başında esen o hava 14 milyon kişinin silah altına çağırılması ve üretimin de bu yüzden düşmesiyle dağılmaya başlamıştı.⁷⁵ Tarımda ve sanayide yaşanan bu üretim düşüklüğü kara borsacılığı artırmış, ürünler istiflenerek el altından satılmaya başlanmış ve bütün

⁷³ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 349.

⁷⁴ Geroqe Vernadsky, **a.g.e.**, s. 351.

⁷⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 446.

bunlar Rus toplumunu felakete doğru götürmüştü.⁷⁶ Topyekün bir savaş verilirken cephe ve cephe arkasındaki durumun ciddi şekilde kontrolde tutulması gerekir. Savaşların kimliğinin değiştiği bir yüzyılda insan kaynağını cömertçe kullanan ve üretim- insan, siyaset- toplum ilişkisini göz ardı eden yönetimlerin işi artık kolay değildi. XIX. yüzyıldan itibaren II. Aleksandr'ın reformlarıyla Rus toplumunun ekseninde yaşanan değişimler ve XX. yüzyıl ile beraber Rus toplumunda yaşanan siyasi hareketler ufak bir kıvılcımın bir yangın başlatacağının da göstergesiydi.⁷⁷

Rus toplumundaki bu hareketlenme tabii şekilde Rus ordusunu da etkilemekteydi. Rus askerinin savaşa devam etme azmini ve moralini azaltan bu gelişmeler neticesinde bir an önce eve dönüş için harekete geçilmek isteniyordu. Rusya'nın köylü askerleri geniş çapta bir toprak dağıtımının haberinin yayılmasıyla iyice savaş havasından uzaklaşarak cepheyi terk etmeye başlamıştı.⁷⁸ Rusya'nın içine düştüğü bu ahval öyle boyutlara ulaşmıştı ki 1917 kışında ilgisizlik, hastalık ve açlıktan 100.000'e yakın asker kaybetmişlerdi.⁷⁹ Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi 1 Mart 1917'de Rus ordusundaki firar hareketlerinin gazetelerde neşri için şu telgrafi geçmiştir: *“Rus Kafkas Ordusu'ndan efrâd geriye firar etmekde ve bu firar her gün artmaktadır. Yalnız bir günde bir bölükden altmış nefer firar etmiştir. Firarı men' zımında verilip ahîren elde edilen bir alay emri bu hususu te'yid etmektedir.”*⁸⁰ Rusya daha önce karşılaşmadığı türden olaylara gebe günlere doğru sürükleniyordu ve nihayetinde devletin her hücresi bu olaylardan etkileniyordu. 14/15 Nisan gecesinde III.Ordu Komutanlığından Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya çekilen telgrafta Rus askerlerinin topçu atışlarına beyaz bayrak sallayarak karşılık verdiği ve askerlerin

⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 447.

⁷⁷ Adem Alper Özcan, “Rus Modernleşmesi ve 1917 Öncesi Rusya'nın Toplumsal, Siyasal ve Demokratik Görüntüsü, s. 5.
https://www.academia.edu/13724070/Rus_Modernleşmesi_ve_1917_Öncesi_Rusya_n%C4%B1n_Toplumsal_Siyasal_ve_Demokratik_Görüntüsü
(11.03.2019)

⁷⁸ Michael A. Reynolds, **a.g.e.**, s. 175.

⁷⁹ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1996, s. 13.

⁸⁰ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:131, İstanbul, 2013, s. 103.

cephe hattında raks edip eğlence düzenledikleri bildirilmiştir.⁸¹ Şubat ayındaki ihtilal ve Çar'ın istifası sonrası Sosyalist Menşeviklerin desteklediği Kerensky liderliğinde bir hükümet kurulmuştu. Bu hükümetin de halkın barış yapılması isteğine kulaklarını tıkayarak savaşa devam etme stratejisi Bolşeviklerin işine geldi ve Trotskiy liderliğinde 25 Ekim 1917'de, Petersburg'da yeni bir ihtilal ile sonuçlandı.⁸² Bolşevikler ipleri eline alır almaz ilk iş olarak orduyu savaştan çekmek için İtilaf Devletleri kuvvetiyle görüşmelere başlamıştı. Çarlık Rusya'nın ittifak yaptığı kuvvetlerle imzaladığı gizli antlaşmalar da 23 Kasım 1917'de Pravda gazetesinde yayımlanarak Bolşevikler tarafından açıklandı. Osmanlı heyeti ise topraklarının paylaşıldığını 19 Mayıs 1917 tarihinde Viyana Sefiri Galib Bey'in Milli Ajans'a çektiği telgraf sayesinde daha önce öğrenmişti.⁸³ Pravda'da yayımlanan antlaşmalar bilginin teyit edildiği anlamına geliyordu. Askeri kanatta da Rus Kafkas Orduları Komutanı Grandük Nikola görevinden alınarak yerine General Yudenic getirilmiş; ihtilale muhalif tavrıyla kendini belli eden Yudenic'in yerine onun istifasından sonra göreve gelen General Perjevalski savaşa devam etmekten ziyade Rus ordusunun zayıflık vermeden geri çekilmesini sağlamak için ateşkes çalışmaları yürütmüştür.⁸⁴ Bütün cephelerdeki savaşa son vermek niyetinde olan Bolşevikler, Osmanlı Devleti ile 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesini imzalamıştır⁸⁵. Rus ordusunun çekilişini kolaylaştırmak ve insan kaybını azaltmak için planlanan bu antlaşmanın sonrasında ise Doğu Anadolu ve Kafkasya'da işler değişecek ve bölgenin geleceği için farklı aktörler ortaya çıkacaktır.⁸⁶ Sarıkamış hücumundan itibaren Kafkas Cephesi'nde başlayan gerileme, Doğu Anadolu'da ve Karadeniz'de yaşanan toprak kayıpları artık son bulmuştu. Osmanlı ordusunun bu antlaşma sonrası aldığı pozisyon ise tartışma konusu olmuştur. Erzincan Mütarekesi sonrası Osmanlı Devleti'nin bölgede yaşadığı çatışma

⁸¹ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II**, s. 124.

⁸² Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 13.

⁸³ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II**, s. 130.

⁸⁴ Mustafa Görüryılmaz, **Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler -1918-**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, Mayıs 2015, s. 89.

⁸⁵ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 89.

⁸⁶ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.17, No:28, 2005, s. 232.

durumu bu tartışmanın doğmasına sebebiyet vermiştir. Erzincan Mütarekesi ile geri çekilme halini güvenli bir duruma getiren Rusya'nın bölgedeki varlığını Ermeni çetelerinin alması ateşkes antlaşmasının yarattığı iklime tersti. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa 14 maddeden mürekkep olan Erzincan Mütarekesi'nin II. Maddesine orduların geri çekildiği sırada Ermeni birliklerinin bölgede sebep olacağı nümayişten Rusya'nın sorumlu olması gerektiğinin eklenmesini istemiştir fakat bu gerçekleşmemiştir.⁸⁷ Vehip Paşa'nın öngörüsünde ve isteğinde ne kadar haklı olduğu antlaşma sonrasında bölgede yaşananlardan anlaşılmaktadır. Aralık 1917'de Rus ordusundaki iltica ve firarlar had safhaya ulaşmış; Kafkas Cephesi'nde bulunan yaklaşık 200.000 asker firar etmiş, cephede sadece 40.000 asker kalmıştı ve bu askerlerin sayısı da günden güne devam eden firarlarla azalmaktaydı.⁸⁸ Ateşkes üzerine yaşanan tartışmanın da esas kaynağı burasıydı. Mağlubiyeti kabul eden Rusya'nın hiçbir sorumluluk almadan geri çekilmesinin önünün açılması ve yıllardır süren çatışmalardan yılmış, mevcudu iyice azalmış Osmanlı ordusunun mütarekeden sonra Rus ordusunun bakiyeleri ile mücadele etmesi sorun teşkil etmekteydi. Enver Paşa'nın bir an önce karşı hücum etme fikrine Vehip Paşa sıcak bakmıyor ve ordunun bu taarruzu imkanlardan dolayı kaldıramayacağını düşünüyordu. Nitekim Osmanlı Devleti ordusu Rusya üzerine bir taarruz yapıp son darbeyi vurmadı ve güvenli çekilmelerini sağladı. Eğer Rus ordusunu takip eden bir kuvvet olsaydı, Ruslar çekilme planlarını ve güvenliğini sağlamaya mecbur tutulsaydı ordu daha sonraki ileri hareketinde bu kadar yıpranmaz ve çatışmaya girmek durumunda kalmazdı. Bu açıdan bakıldığında Erzincan Mütarekesi ile sağlanan ateşkes atmosferi yine de Osmanlı ordusunu ve Anadolu coğrafyasını rahatlatması neticesiyle başarılı bir mütareke olarak da değerlendirilebilir.

İhtilal sürecine giren ve bu ihtilal rüzgarının etkisiyle fırtınalı günler geçiren Rusya, hem iç hem de dış politikasında bu fırtınanın etkilerini hissetti.⁸⁹ Rusya'nın yaşadığı bu süreç sadece kendisini değil çevresini ve dünya siyasetini de etkilemişti. Yeni oluşumlar, yeni devlet modelleri ortaya çıkmaya başlamış; jeopolitik düzen de

⁸⁷ Nurcan Yavuz, **a.g.m**, s. 223.

⁸⁸ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 13.

⁸⁹ Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilali'nin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:27, No:1, 2017, s. 271-273.

bu doğrultuda değişmiştir. Çarlık Rusya'sının dağılmasından sonra merkezi otorite Rusya'da sağlanamamış, Rusya toprakları içinde farklı güçler kendini göstermeye başlamıştı. Rus topraklarında durum böyleyken bu sadece onları etkilememiş onlarla sınır paylaşan ve Cihan Harbi'nde mücadele eden devletleri de Rusya'nın içinde bulunduğu ihtilal süreci etkilemiştir. Bu devletlerin başında Kafkasya'da Rusya ile mücadelesini sürdüren Osmanlı Devleti geliyordu. Kafkasya'da süregelen savaşın ihtilale kadar geçen süresince hem insan hem de toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti için patlak veren ihtilal bir umut ışığı olmuştur.⁹⁰ Bölgedeki çatışmaları durduran ve sağlıklı bir barış süreci için Rusya ile anlaşmaya çalışan Türkler için durum basit de görünmüyordu. Osmanlı Devleti Kafkas Cephesi'nde çatışmayı durdurmak için iki farklı ateşkes antlaşması yapmıştı. Osmanlı Devleti müttefikleriyle birlikte Brest-Litovsk'ta Bolşeviklerle ateşkes antlaşması yapmıştı. Bu antlaşmanın içerisinde antlaşma maddelerinin Kafkas Cephesi için de geçerli olduğu belirtiliyordu.⁹¹ Antlaşmadan bir gün sonra Kafkas Cephesi'nde Erzincan Mütarekesi'nin yapılması ise Rusya'daki yönetim boşluğunun ortaya çıkardığı bir sorundu. Erzincan Mütarekesi, Rus Kafkas Orduları Kumandanı Prjevalski ile yapılmıştı fakat Prjevalski ihtilalden sonra 20 Kasım 1917 tarihinde oluşturulduğu duyurulan Maverayı Kafkas Komiserliğine bağlıydı ve bu komiserlik de Petrograd'daki Sovyet Hükümetini tanımadığını belirtiyordu.⁹² Aynı komiserlik kendisini bağımsız olarak da görmüyor, Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak tanımlıyordu.⁹³ Rus siyasetindeki bu karışıklıklar Osmanlı Devleti'nin de alacağı pozisyonu etkiliyor ve devleti farklı politikalar uygulamaya sevk ediyordu. Maverayı Kafkas Komiserliğinin Petrograd'daki yönetimi tanımaması onları da farklı bir düzen arayışına itmiş ve kendi meclislerini (Seym) oluşturmuşlardı. Gürcü Menşevikler hem Seym'de hem de Komiserlikte önder rolünü üstleniyorlardı.⁹⁴ Gürcülerin çoğunlukta olması 1918

⁹⁰ Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik İhtilali'nin Türk Dünyasındaki Yansımaları", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt.6, No:1, 2005, s. 8-9.

⁹¹ Enis Şahin, "Türkiye ile Maverayı Kafkas Komiserliği ilişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi", **Kafkas Araştırmaları- IV**, İstanbul, 1998, s. 156.

⁹² İzzet Öztoprak, "Maverayı Kafkas Hükümeti", Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2003, s. 127.

⁹³ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s. 127.

⁹⁴ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s. 128.

yılıının kış ve bahar aylarının bölge için hareketli geçmesine sebep olacaktı. Osmanlı Devleti'nin istediği Eviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) özellikle Gürcülerin talepleriyle çelişecek ve bölgede Komiserlik ile Osmanlı Devleti arasında çatışmaların başlamasına sebep olacaktı. Sınırlarında ve topraklarında çatışma istemeyen Petrograd'daki hükümet de bu çatışmasızlık halini hoş karşılamış ve imzalanan bu antlaşmaya ses çıkarmamıştı.⁹⁵ İstanbul ise bilinmezliğin doğurduğu kargaşadan faydalanmak istiyordu. Yıllardır en büyük rakibi olan Rusya çözülmüş, kaybedilen toprakların geri alınması durumu ortaya çıkmış ve bu durumun bir an önce lehte yaşaacak gelişmelere dönüştürme aciliyeti hasıl olmuştu. Bu hususta baskılar Komiserliğe yapılmaya da başlanmıştı. Enver Paşa, bu yeni yapının barış görüşmeleri başlatma hakkında fikirlerini öğrenmek üzere isteğini Kafkas Kuvvetleri Kumandanı olan Gürcü Generali Odişelidze'ye Vehip Paşa aracılığı ile bildirmişti fakat olumsuz bir yanıt alınmıştı.⁹⁶ Komiserlik her ne kadar Bolşevik yönetimini tanımasa da kendini Rus Cumhuriyeti'nin Kurucular Meclisi'ne bağlı olarak görüyor ve oradan çıkacak barış kararına göre hareket etmeyi düşünüyordu. 18 Ocak 1918'de Kurucular Meclisi'nin Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Maverayı Kafkas Seym'i barış görüşmelerine başlama kararını kendi içinde belirleme yoluna gitti.⁹⁷ Osmanlı Devleti, iki tarafla da ilişkilerini kesmemişti. İki taraf arasındaki anlaşmazlıktan birçok şey elde edilebilirdi ve bu yüzden adımların iyi atılması gerekiyordu. 22 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri başladığında tarafları çetin bir süreç bekliyordu. Devletler attıkları her adımda kazanımlarına odaklanıyor ve bu da sorunların çözümünü zorlaştırıyordu. Bolşeviklerin tazminatsız ve ilhaksız barış iradesiyle hareket etmesi, yıllardır Rusya ile çatışan müttefik kuvvetlerin ise toprak ve başka kazanımlar talep etmesi nedeniyle görüşmeler ağır ilerliyordu. Satranç tahtasında sürdürülen bu görüşmelerde devletler karşı hamleler ile birbirlerini sıkıştırmaya çalışarak maksimum kazanç, minimum kayıp ilkesiyle hareket ediyorlardı. Osmanlı Devleti ise Kafkasya'da verdiği hem maddi hem de manevi kayıpları telafi açısından görüşmelerde; Kars-Ardahan-Batum üçlüsünü tekrardan topraklarına katmak amacını

⁹⁵ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 90.

⁹⁶ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s. 128.

⁹⁷ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s. 129.

güderak Kafkas Cephesi'ni kazançla kapatma peşindeydi. Bu bölgeleri topraklarına tekrar kattıktan sonra ise planın ikinci aşamasına geçilecek; bölgede Türk ve Müslüman topluluklarının hürriyetini teminat altına alarak bağımsız devletler yaratıp ihtilal sonrası güçlü bir Rusya'nın rahat bir şekilde hareket etmesini engelleme düsturuyula çalışmalarını sürdürecekti.⁹⁸ Brest-Litovsk görüşmeleri bu aşamada giderken müttefiklerine de istediklerini kabul ettirmeye çalışıyordu. Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın aksine Almanya, Kafkasya'da etki değeri olan bir Osmanlı Devleti istemiyordu. Transkafkasya olarak adlandırılan bölgede yaklaşık 9000 ton petrol bulunması ve bu petrol kaynağının içinde Bakü petrollerinin önemli bir miktarı oluşturması sebebiyle de bu kaynağı müttefikleriyle paylaşmadan kendi çıkarına kullanmak arzusundaydı.⁹⁹ Osmanlı Devleti Müslüman bir devlet olarak çağdaşları arasında en kuvvetli devletti ve böyle bir devletin yoğun Türk ve Müslüman nüfusu bulunan bir bölgeyle iletişime geçmesi gelecek adına sadece düvel-i muazzama için değil kendi müttefik olan Almanya için de bir tehditti. Gerek insan gerekse de maddi kaynak bakımından sıkıntı yaşayan Osmanlı Devleti, Kuzey ve Güney Kafkasya'da nüfuz elde ederek Türkistan coğrafyasının da dahil olduğu bu geniş topraklarda etkili bir güç olmak isteyen İngilizlerin varlığını tehdit edip savaştaki konumunu daha farklı noktalara çekebilirdi. Bu bir bakıma elzem bir durumdu. İhtilal sonrası bölgedeki Rus hakimiyetinin azalması ile doğan otorite boşluğunda farklı guruplarla sıkıntı yaşayan soydaş ve dindaşlarının yaralarına merhem olmak, onlardan gelen ve gelecek yardım çağrılarına da karşılık vermek istiyordu. Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu doğrultuda harekete geçmelerindeki diğer bir etken ise Kafkasya'da ve Türkistan'da Rusya'nın eski gücüne ulaşip benzer bir otorite kurmasını engellemekti. Yüzyıllardır tarihi bir düşman ve devletin varlığı için ciddi tehdit oluşturan Rusya'nın da bölgede yaratılan bağımsız devletler sayesinde güçlenmesi engellenecekti.

⁹⁸ Yüksel Nizamoğlu, "Bolşevik İhtilali Sonrasında Rusya'nın Durumuna Dair Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi)'nin Raporu", *Journal of Bussiness, Economics and Political Science*, cilt.4, No:8, Aralık-2015, s. 102.

⁹⁹ K.Tuncer Çağlayan, "İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı- Alman Rekabeti", *Türk Tarih Kurumu, XIII. Türk Tarih Kongresi- Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, c.3, 1.kısım, Ankara, 2002, s. 2.

Osmanlı Devleti ihtilal sonrası oluşuna boşlukta Kafkasya'daki düzeni bu şekilde ilmek ilmek örüyordu. Bolşevik Devrimi sonrası Rus İmparatorluğunun bakiyeleri arasındaki çatışmayı bu amaç için kullanıyordu. Brest-Litovsk'ta Petrograd yönetimiyle anlaşma yolunu ararken aynı zamanda Maverayı Kafkas Komiserliği ile de temaslarını devam ettiriyordu. Rusya siyasetindeki çatlağın büyümesiyle de rüzgarı arkasına alan Osmanlı Devleti çalışmalarını şimdilik siyasi temelde sürdürüyordu. 18 Ocak 1918 yılında Petrograd yönetiminin Kurucular Meclisi'ni kapatmasıyla Maverayı Kafkas Hükümeti bağımsız bir yapı şekillendirme yolunu seçecekti.¹⁰⁰ İstanbul ise Brest-Litovsk'ta istediğini alıp kazanımlarını Kafkas Komiserliğine kabul ettirmeye çalışacaktı. 16 Ocak'ta Komiserliğe Vehip Paşa davet mektubu göndermişti fakat bu mektup Tiflis'te 14 Şubat'ta alındığından ve zaten 10 Şubat'ta da görüşmeler kesildiğinden bu davet hükümsüz kalmıştı. İstanbul için bu aksama Maverayı Kafkas Seym'ini köşeye sıkıştırmak ve Brest-Litovsk'ta alınan her kararı kabul ettirme hakkı veriyordu. Komiserlik ya Rusya'dan kopacaktı ya da bu antlaşmayı tanıyacaktı. Osmanlı Devleti'nin sivil ve asker yöneticileri için bu antlaşmanın Kafkas Seym'i tarafından tanınmaması bölge üzerinde gerçekleştirilecek operasyonlar için barış antlaşmasının bozulma riskini ortadan kaldırıyordu. Mademki bu antlaşma Rusya Cumhuriyeti'nin paydaşı tarafından kabul edilmemişti o halde bu paydaş üzerine antlaşmanın selameti için askeri ve siyasi operasyonlar yürütmek sıkıntı yaratmayacaktı. Bu hareket Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerini hızlandıracak hem de bölgede yaşayan Türk ve Müslüman topluluklarına yardım amacıyla Osmanlı Devleti'ne bölgede aktif rol oynama imkanı tanıyacaktı. Kafkasya'da artık her adımın planlı atılmak zorunda olduğu bir döneme girilmişti. Osmanlı Devleti oyunu kuralına göre oynamaya çalışıyor, ilk olarak Petrograd'daki hükümet ile barış imzalayarak merkezden gelecek tepkinin önüne geçmeyi amaçlıyordu.

2.2.Brest-Litovsk Görüşmeleri ve Barışı

Lenin önderliğindeki Bolşevikler çatışma halini bitirip bir an evvel Rusya'da yeni yönetim tarzını uygulamak için iç meselelere yoğunlaşmak istiyordu ve 15 Aralık

¹⁰⁰ Emin İadigarov, Osmanlı Devleti- Güney Kafkasya İlişkileri (1917-1918), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Konya, 2017, s. 46.

1917 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Ateşkesi'ni barış antlaşmasına dökme derdindeydi.¹⁰¹ 22 Aralık 1917'de başlayan barış görüşmeleri hiç de kolay şekilde ilerlemedi. Rus heyetine Leon Trotskiy başkanlık ediyordu ve ihtilal etkisinde kalarak attığı nutuklar birçok kere toplantıların kesilmesine sebep oluyordu.¹⁰² Rusların “Tazminatsız ve ilhaksız barış” talebini esas alarak yürüttüğü bu görüşmelerde Almanların tavrı belirleyici oldu. Almanlar savaşta Ruslara karşı elde ettiği kazanımları kaybetmek istemiyor ve özellikle Ukrayna'nın bağımsızlığının Bolşevikler tarafından tanınmasını talep ediyordu.¹⁰³ Trotskiy ise Almanya'da yakın zamanda Petrograd'dakine benzer bir ihtilal hareketinin patlak vereceğine inanıyor, bu yüzden de görüşmenin nihayete ermesinde acele etmiyordu.¹⁰⁴ Almanlar ise Ruslar ile olan çatışmayı sonlandırıp ağırlığı İngiliz ve Fransız cephelerine verip durumu kendi lehlerine çevirmek istiyorlardı. Almanlar bu sebeple Rusya üzerine taarruz etmeye karar verdi, 8 Şubat'ta Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıdı ve Petrograd üzerine süratle yürüdüler.¹⁰⁵ Almanların bu tavrı üzerine çatışmayı göze alamayan Sovyet Rusya, Almanların ve onun müttefiklerinin isteklerini kabul etti. Sovyet Heyeti Başkanı Sokolnikov antlaşmanın zorla dikte ettirildiğini belirterek protesto etti fakat 3 Mart 1918 tarihinde Brest- Litovsk Barış Antlaşması imzalandı.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti müzakere süreci içerisinde odak noktasını Kafkasya olarak belirlemiş ve planlarını bu doğrultuda uygulamaya çalışmıştır. Rus Kafkas Orduları Komutanı Prjevalski'yi Maverayı Kafkas Seymi'nin bir temsilcisi olarak tanımaktan ziyade bu kişi ile yapılacak görüşmelerin ayrı bir oluşumun temsilcisi olarak değil sadece Rus Hükümeti'nin bölgede bulunan ordusunun bir görevlisi sıfatıyla yapılması Enver Paşa tarafından Brest-Litovsk heyetine bildirilmiştir.¹⁰⁷ Osmanlı Devleti

¹⁰¹ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 91.

¹⁰² Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 91.

¹⁰³ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 15.

¹⁰⁴ Selami Kılıç, “Türk- Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya”, **I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya- Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler**, ed. Mehmet Okur, v.d., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, Aralık 2017, s. 174-175.

¹⁰⁵ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 15.

¹⁰⁶ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 99.

¹⁰⁷ Vasif Qafarov, “Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası”, **Yeni Türkiye Dergisi**, s.73, 2015, s. 217.

temsilcileri barış görüşmelerinden elde edeceklerinin bölgede bir çatışmaya sebebiyet vermesini istememekteydi. Bölgede işlerin kendinin kontrolünden çıkması muhtemel kazanımlar için sıkıntı oluşturmaktaydı ve bu istenilen bir durum değildi. Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk görüşmelerinden üç başlık altında değerlendirebileceğimiz beklentiler içindeydi ve bunları esas kılmak istiyordu:

1) Rusların işgal ettiği Doğu Anadolu'daki vilayetleri terk etmesi

2) 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi sonucu Osmanlı Devleti'nin savaş tazminatını ödeyemediği için Rusya'ya vermek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum'un iadesi

3) Sovyet Rusya'nın ilan ettiği "Ulusların kendi mukadderatları hakkında kendilerinin karar vermesi" ilkesi ışığında Kafkasya'daki Türk ve Müslüman toplulukların Osmanlı Devleti'nin himayesinde bağımsızlıklarının sağlanması.¹⁰⁸

Yukarıdaki maddelerin Rus Hükümeti'ne kabul ettirilmesi kolay olmadı. Bu konuda Osmanlı heyetinin beklentilerini güçlü tutacak şey ise müttefiklerinin de bu istekleri gerçekleştirmek için Rusya'ya baskı yapacak olmasıydı fakat beklentiler kısa sürede hayal kırıklığına dönüştü. Rusların ilhaksız ve tazminatsız barış düsturuyla masaya oturması ise isteklerin bir kısmının karşılanacağını adeta garantisiydi fakat başta Almanların Ukrayna meselesi yüzünden bu duruma itiraz etmesi ve bu isteklerinin kabul edilmesinin kendisinin işgal ettiği topraklardaki geleceğini tehlikeye attığından Osmanlı Devleti'nin teklifi kabul görmedi. Aslında Almanlar ittifak antlaşmasının yapıldığı günlerde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da yaşayan Müslümanlarla ilişki kurması hakkında Alman Büyükelçisi Wanganheim 6 Ağustos'ta Said Halim Paşa'ya; Türk ve Müslümanlarla ilişki kurulabilmesi için Doğu sınırında düzenleme yapılacağını taahhüt etmişti.¹⁰⁹ Osmanlı Devleti temsilcileri ise bu planları kabul ettirmenin bir yolu olarak Kafkasya'daki mezkur hükümetin bağımsızlığının sağlanması politikasını seçti. Enver Paşa Kafkasya'daki yönetimi Brest-Litovsk görüşmelerine davet etme yoluna gitti ve bu hususu 10 Ocak'ta Vehip Paşa'ya iletti, o da bu talebi Kafkas Cephesi Başkomutanı General Odişelidze'ye bildirdi lakin

¹⁰⁸ Vasif Qafarov, **a.g.m**, s. 219.

¹⁰⁹ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 111.

Odişelidze, kendilerinin Rusya'nın bir parçası olduğunu belirterek daveti reddetti.¹¹⁰ Türk heyeti çıkarlarını sağlamak ve bölgede oluşturmak istediği düzeni kurmak için her türlü planı uygulamaya çalışıyordu. Devrim sonrası bölgedeki karışıklıklardan ve otorite boşluğundan yararlanmak elzemdi. Yıllardır bölgede yaşanan geri çekilme, savaş boyunca Doğu Anadolu'nun da işgale uğraması bu kayıpların telafi edilmesini gerekli kılıyordu ve bütün plan da bunun üzerine kurulmuştu. Elindeki imkanlar ve bölgedeki şartlar sebebiyle hareket kabiliyeti kısıtlı olan Sovyet Rusya'yı sıkıştırma politikası Brest-Litovsk görüşmelerinde tercih edilmeye başlanmıştı. Osmanlı Devleti yöneticileri ve görüşmelerde yer alan heyet, Rusları askeri faaliyetlere devam etme tehdidi ile yıldırım istiyordu. Bu politikayla uyumlu olarak da Rusların otoritesinin kalmadığı ve Rus askerlerinin boşalttığı yerlerde Ermeni çetelerinin Müslüman halka karşı uyguladıkları şiddet gerekçe gösterilerek taarruz edileceğini bildirmişti.¹¹¹ Bu politikaya rağmen Rus tarafında bir değişiklik olmaması sonucunda görüşmeler tıkanmış, 10 Ocak 1918 tarihinde kesilmişti. Görüşmelerin kesilmesi ve Sovyet Rusya'nın masadan kalkması Osmanlı Devleti yöneticilerine hareket serbestliği sağlamış ve Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu üzerine askeri faaliyetlerini hızlandırma yoluna giderek Rusya'yı sıkıştırma yoluna itmişti.¹¹² Almanlar ise Ruslara ultimatom vermiş ve bu ultimatom içerisinde Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'dan Rusların çekilmesi ve Kars-Ardahan ve Batum talepleri de kendisine yer bulmuştur. Almanların ultimatomu ve faaliyetleri Rus tarafında beklenen etkiyi yaratmış, görüşmeler yeniden başlamıştı. Osmanlı Devleti başta belirlediği üç maddelik hedefin sadece ikisine ulaşabilmişti. Kafkasya'da kurmaya çalışılan İslam Devleti fikri ne müttefikleri ne de Sovyet Rusya tarafından kabul edilmişti. Bolşevikler bölgede tekrar etkili olmak düşüncesinden, Almanlar ise bölgedeki özellikle Bakü petrollerini Osmanlı Devleti'nin eline bırakmamak için bu isteğe karşı çıkmıştı. Kafkasya'da kurulacak bağımsız devletlerin ya da konfederasyon şeklini alacak bir İslam Devleti'nin jeopolitik ve iktisadi düzeni etkileyeceği söylenebilirdi. Ekonomik, askeri ve siyasi olarak zor günler geçiren Osmanlı Devleti içinse Kafkasya farklı kaynaklar

¹¹⁰ Vasif Qafarov, **a.g.m.**, s. 221.

¹¹¹ Vasif Qafarov, **a.g.m.**, s. 222.

¹¹² Selami Kılıç, **a.g.m.**, s. 176.

için açılan kapıydı. Enver Paşa ve yetkililer bu durumun farkında olduklarından heyetler üzerinde ısrarla etki kurmaya çalıştılar fakat zikredilen devletler de Osmanlı Devleti'nin bu kazanımının ileride neler getirebileceğini biliyordu, bu yüzden bu talep karşılık bulamadı. Bütün bu gelişmeler ve beklentiler ışığında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barışı imzalandı ve merkezi devlet ile çatışmalar tamamen sona erdi. 14 maddeden oluşan Brest-Litovsk Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddeleri ise şunlardır:

1)*Rus ordusu Doğu Anadolu'yu en fazla 6 ile 8 hafta arasında boşaltacak.*

2)*Türk ordusu kontrolü ele alana kadar Rus ordusu bölgede güveni sağlayıp öç alma ve soygun olaylarını önleyecek.*

3)*Ermeni çeteleri silahsızlandırılarak dağıtılacak.*

4)*Ardahan-Kars ve Batum Ruslar tarafından derhal boşaltılacak. Rusya gerek amme, gerekse devletler hukuku bakımından bu bölgelerdeki yeni oluşumlara karışmayacaktı. Bu bölgelerin geleceğini komşu devletlerle ve özellikle Türkiye ile anlaşacak halk tayin edecek.*

5)*Şimdiye kadar Rusya ile imzalanmış bütün anlaşma hükümleri (bilhassa ekonomik mahiyetteki antlaşmalar) yürürlükten kaldırılacaktır.*¹¹³

2.3. Brest-Litovsk Sonrası Kafkasya'da Yaşanan Gelişmeler

Brest-Litovsk görüşmeleri devam ederken Enver Paşa, Rusların işgal ettiği topraklarda otoritesi kalmaması, Ermenilerin bu topraklarda yaşayan Müslüman halka kıyım uygulaması üzerine 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya ileri hareket emrini verdi.¹¹⁴ Bu hareket emrinin esaslarında görülen bir diğer lüzum da Brest-Litovsk görüşmelerinde Bolşeviklerin süreci uzatmak adına takındıkları tavrı ortadan kaldırmaktı. Osmanlı Devleti yöneticileri bir an önce Kafkasya'daki pozisyonunu almak ve bölgede ortaya çıkabilecek sıkıntılarda elini güçlendirmek için de askeri hareket yöntemini tercih etmişti. Osmanlı Devleti için Kafkasya politikası her gün çeşitli hamleleri gerektiren bir hal almıştı. İngiltere ve içinde bulunduğu ittifakın güçlü devletlerinden Almanya'ya karşı bölgede aktif bir role bürünmek amacıyla çeşitli

¹¹³ Nasır Yüceer, **a.g.e.**, s. 15.

¹¹⁴ Nevzat Kösoğlu, "15 Eylül Kutlu Bir Gün", **Türk Yurdu Dergisi**, Yıl:101, No:304, Aralık 2012, s. 47-53.

politikalar üretmek, onları uygulamak zorundaydı. Güney'deki cephelerde yaşanan sıkıntılara rağmen XIX. Yüzyılın son çeyreğinden ve Cihan Harbi'nin başlamasından itibaren Rusya'nın eline geçen toprakları almak, o bölgelerde yaşayan Türk ve Müslüman unsura müstakil bir devlette yaşama hakkı sağlamak düşüncesiyle 3.Ordu Komutanı Vehip Paşa; 5 Şubat'ta Bitlis'ten Tirebolu'ya kadar uzanan hattın doğusundan Ermenilere karşı 6 koldan taarruza geçti.¹¹⁵ Bu hareketin başlaması çeşitli endişeleri beraberinde getiriyordu. Rus ordusu bölgeden çekilmişti fakat Türk ordusu da hem cephane hem de ikmal hususunda eksiklik yaşayan, yorgun ve muharip bir orduydı. Bu harekate karar vermek için ikna edici sebeplerin dışında karşı tarafın da ne durumda olduğunun bilinmesi gerekirdi. Özellikle Rusya'ya esir düşüp Rus kamplarından serbest bırakılanlar Rus ordusunun durumu ve bölge hakkında bazı kritik bilgileri Osmanlı Devleti'nin subaylarına sundular. Bunun örneklerinden biri de Rus esir kamplarından kurtulan bir Avusturyalı Yarbay'dı. 29 Aralık 1917'de 6.Ordu Komutanı Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası) ile görüşen Yarbay, yapılacak bir hareket için Kafkasya'nın durumunun elverişli olduğunu bildirir ve Halil Paşa da Avusturyalı Yarbayı İstanbul'a göndererek bir de Enver Paşa'ya vaziyet hakkında bilgi sunmasını söyler.¹¹⁶ Enver Paşa, bu görüşmeden memnuniyet duyduğunu ve görüşmeden faydalandığını Halil Paşa'ya iletir.¹¹⁷ Bir diğer malumat örneği ise Ruslara esir düştükten sonra bulunduğu kamptan kaçıp Trabzon'a ulaşan Süvari Teğmen Hüsamettin Bey'den (Emekli Kurmay Yarbay Hüsamettin Tuğaç) gelmişti. 3.Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Kafkasya'daki durumlar hakkında bilgilendirici bir rapor sundu. Kafkas Cephesi'nde Rus ordusuna ait birliklerin kalmadığını, bir grup Rus askerinin Gence'de silahlarının alındığını, Tiflis'te bulunan İngiliz ve Fransız askeri temsilcilerinin Çarlık Rusya'sı birliklerinin yerini Ermeniler ve Gürcülerden teşekkül bir ordu ile doldurmaya çalıştıklarını, Taşnak Komitesinin bölgede yaşayan Türk ve Müslüman nüfusu yok etme planlarını hazırladığını, Rus ordusunun çekilirken birçok araç- gereç ve yiyeceği arkalarında bıraktığını raporunda işlemiştir.¹¹⁸

¹¹⁵ Nasır Yüceer, **a.g.e.**, s. 14.

¹¹⁶ Nejdet Karaköse, **a.g.e.**, s. 113.

¹¹⁷ Nejdet Karaköse, **a.g.e.**, s. 113.

¹¹⁸ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 93.

Hüsametdin Bey aynı raporda Osmanlı ordusunun derhal ileri harekate geçmesini, bu harekatta geç kalındığı takdirde Rus ordusundan geri kalan lüzumlu maddelerin birçoğunun hatta tamamının Ermeni çetelerinin eline geçeceğini bildirdi. Vehip Paşa ise temkinli tavrını koruyarak ordunun kapsamlı bir ileri hareketi şu anlık kaldıramayacağını ve operasyonun Mayıs ayı içerisinde gerçekleşeceğini Hüsametdin Bey'e cevap olarak bildirdi.¹¹⁹ Vehip Paşa'dan gelen bu telgrafı yanıtlayan Hüsametdin Bey; raporunun üzerinden tekrar geçmiş, vaziyeti hatırlatmış ve olası bir geç kalmanın bölgede Ermenileri kuvvetlendireceğini ve ele geçirilmesi mümkün olan malzemelerin de Ermeniler tarafından zapt olunacağını bildirmiştir.¹²⁰

Osmanlı Devleti askeri hareket başlatmak için artık karar aşamasına gelmişti. Bu karar, içinde riskler barındırsa da Vehip Paşa'nın endişeleri her ne kadar yerinde olsa da zaruri bir hal almıştı. Rus ordusu dağılmıştı fakat Rus ordusunun bakiyeleri Türk ve Müslüman nüfus üzerindeki tedhişini iyice artırmaktaydı. XIX. yüzyılda bölgenin Rus kontrolüne geçmesinden sonra kademe kademe nüfusları azalan Türk ve Müslümanlar kontrolden çıkmış bir coğrafyada artık iyice tehdit altındaydı. Nüfus değişimini bir örnekle somutlaştırmak gerekirse XIX. yüzyılın sonunda şu anki Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Erivan'da Türkler nüfusun yaklaşık %83'ünü oluştururken Cihan Harbi sonunda yaşanan katliamlar ve göçe zorlama sebebiyle %4.3'e kadar düşmüştü.¹²¹ 22 Ocak 1918 tarihinde Rus askerlerinin boşalttıkları topraklarda yaşanan kıyım ve tedhiş hareketlerinin sona erdirilmesi için Vehip Paşa, General Odişelidze'ye bölgede yaşananlar olaylara karşı tedbir almasını söylemiş, General de olayların farkında olduklarını ve ahalinin korunacağını cevap olarak bildirmişti.¹²² 10 Şubat'ta Brest-Litovsk'ta görüşmelerin kesilmesiyle Enver Paşa bölgede sonuca ulaşmanın artık silahlı mücadele ile nihayete ereceğini kararlaştırarak 3.Ordu'ya taarruz emrini gönderdi. 5 Şubat 1918 tarihinden itibaren ileri hareketine zaten başlamış olan ordu, Erzincan Mütarekesi'nin bozulduğunu ilan edip hızlanarak Ermeni zulmünü yaşayan topraklara hücumla geçti. Türk ordusu 12

¹¹⁹ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 95.

¹²⁰ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 96.

¹²¹ Halil Bal, **a.g.e.**, s. 133.

¹²² Halil Bal, **a.g.e.**, s. 137.

Şubat'ta Erzincan Mütarekesi'nde belirlenen hattı aşarak Erzincan'a doğru yöneldi. Harekat başlamadan önce Diyarbakır'da bulunan 2.Ordu'nun bünyesindeki 2.Kolordu'nun Komutanı Kazım Karabekir, 3.Ordu'dan gelen emir üzerine Erzincan üzerine yürüyecek 1.Kafkas Kolordusu'nun başına geçirilmişti.¹²³ Yaklaşık 500 Km yol kat eden Kazım Karabekir 1.Kafkas Kolordu Komutanlığı Merkezi'ne ulaştıktan sonra durum değerlendirmesi yapmış ve harekat yapacağı bölgelerdeki vaziyetin tahkikatını yapmaya koyulmuştu. Karabekir Paşa, edindiği izlenimler ve yaptığı değerlendirmeler ışığında Rus ordusunun bıraktığı yerlerde özellikle Ermeni ve Gürcü milislerin oluşturulduğu kanısına vakıf olmuş ve bu milislerin bölgedeki kaynakları kullandıklarını da saptamıştı.¹²⁴ Kazım Karabekir'in komutasındaki ordu 13 Şubat 1918'de güçsüz durumdaki Ermeni ve Rus kuvvetlerini dağıtıp Erzincan'ı kuzeyden ve güneyden kuşattı ve 17.30'da süngü hücumu ile Türk askerleri Erzincan'a girdi ve Ermeni kuvvetleri de Erzurum'a doğru çekildi.¹²⁵ Osmanlı subayları Rusların çekildikleri bölgelerde yaşanan katliamları ve tedhiş hareketlerini bölgedeki tanıkların raporlarının dışında bu sefer kendi gözleriyle görmüştür. Erzincan'daki vaziyeti Kazım Karabekir şu şekilde ifade etmiştir: *"Fakat işin feci tarafı; Ermenilerin halka tatbik ettikleri 'katliam'dan hasıl olan vaziyetti. [20.000] Türk'ü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askeri dairenin içinde ve yanbaşındaki müşirlik konağında yakılmak üzere olan insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimseyi görmeyecektik. Bütün kıyıları şehit edilmiş insan cesetleriyle doluydu. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı."*¹²⁶ Türk ordusunun gerçekleştirmekte olduğu ileri harekatın ne kadar haklı gerekçelere dayandığı ortaya çıkan manzaradan belli olmaktaydı. Maddi kazançların ve bölge siyasetinde etkili olmak seçeneklerinden daha farklı bir konumda olan bu düşünce ve istek ordunun başındaki her subayın zihnine ve kalbine yazılmıştı. Farklı kollardan taarruza devam eden Türk ordusu 24 Şubat'ta Trabzon'u ve 12 Mart'ta Erzurum'u geri

¹²³ Enver Emre Öcal, Kazım Karabekir'in Eserlerinde Doğu Sorunu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), T.C. Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 81.

¹²⁴ Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik Cilt 3**, Emre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2000, s. 12, 18-19, 66, 70.

¹²⁵ Halil Bal, **a.g.e.**, s.138

¹²⁶ K. Karabekir, **a.g.e.**, s. 86-87, 91, 99.

aldı. Türk ordusunun işgal altındaki bölgeleri kurtarmak için yürüttüğü bu hareket devam ederken siyasi olarak da çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Enver Paşa'nın askeri harekate başlanması emri meyvelerini vermiş ve siyasi karşılıkları da alınmaya başlanmıştı. Sovyet Rusya'nın Rusya Kurucular Meclisi'ni dağıtmasını üzerine Maverayı Kafkas Komiserliği yalnız kaldı ve Rusya ile böylece bağı koptu.¹²⁷ En başından beri Bolşevik yönetimini tanımayan Maverayı Kafkas Komiserliği bir yandan da Rusya Kurucular Meclisi'ne bağlı olduğunu bildiriyor ve onlardan bağımsız olarak bir antlaşma imzalamayacaklarını belirtiyorlardı. Rusya Kurucular Meclisi'nin tekrar toplanacağını bekleyen Komiserlik, Bolşeviklerin bu meclisi lağv etmesi üzerine tek başına kaldı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin istediği senaryoların en güzeliydi. Gürcü- Ermeni ve Azerbaycan Türklerinden oluşan bu Komiserliğin bağımsızlık yolunda atacağı adamlar bölgede Rusya'nın tekrardan güçlenmesini istemeyen Osmanlı Devleti için bu doğrultuda bir sonuç getirecekti. Maverayı Kafkas Komiserliği 23 Şubat 1918'de Tiflis'te toplanarak 132 üyeli bir "Meclis" meydana getirdi ve Maverayı Kafkas Komiserliği bütün emir- komuta ve yönetimi Seym'e devretti.¹²⁸ Sovyet Rusya ile de 3 Mart 1918'de yapılan antlaşma neticesinde Kars- Ardahan- Batum'u ve Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerleri Osmanlı Devleti'ne bırakması da aylardır süren askerleri zaferlerin siyasi zaferlere dönüşü demektir. Sovyet Rusya tarafıyla anlaşılan Osmanlı Devleti; şimdi ise Maverayı Kafkas Hükümeti ile çeşitli yer ve zamanlarda görüşmeler gerçekleştirecek ve o görüşmeler Kafkasya'nın kaderini belirleyecektir.

2.3.1.Trabzon Konferansı

Maverayı Kafkas Seym'i Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti'nin yaptığı antlaşmayı tanımıyor ve Osmanlı Devleti ile kendi arasında bir barış istiyordu. Brest-Litovsk Antlaşması ile 93 Harbi öncesi sınırlarına ulaşan Osmanlı Devleti'nin Kars- Ardahan- Batum topraklarını geri alması Seym'de etkin pozisyonunda bulunan Gürcüleri rahatsız etmişti. Bu sebeple sınır sorunlarını düzeltmek ve sair meseleleri konuşmak

¹²⁷ Halil Bal, **a.g.e.**, s. 132.

¹²⁸ Halil Bal, **a.g.e.**, s. 134.

için Maverayı Kafkas Seymi Trabzon'a bir heyet yollamıştı.¹²⁹ Trabzon'a gelen heyet Gürcü Akali Chenkili başkanlığında; Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türk'ü delegelerinden oluşmaktaydı. Murahhas heyeti Osmanlı Devleti ile arasındaki sınırların 1914'teki halinde kalmasını talep ediyor ve Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırları tanımıyordu. Osmanlı Heyeti'ne başkanlık eden Rauf Bey (Orbay) ise Maverayı Kafkas Seymi'nin Brest-Litovsk Antlaşmasını tanıması hususunda kati bir tavır ortaya koymakta ve bu görüşmelerin sağlıklı şartlarda devam edebilmesi için de Seym'in müstakilliğini ilan etmesini istiyordu.¹³⁰ Seym ile görüşmeler başlamadan önce Kafkasya'daki şartların farkına varan bir Osmanlı Devleti vardı. Seym içindeki soydaşı ve dindaşı olan Azerbaycan Türklerinin çıkarlarını sağlamak ve onların da geliştirilen yeni Kafkas siyasetinden karlı çıkması adına adımlar atılmaktaydı. Türk ve Müslüman nüfusun çıkarları meselesi belirlenen bu siyaset içerisinde öneme sahipti. Kafkasya'da yaşayan Türk ve Müslüman nüfusun ayrı devletler haline gelmesi hem o bölgede yaşayan halkın selameti için hem de Rusya'nın bölgede tekrar hakimiyet kurmasını engellemek açısından elzemdi. Böylelikle Kafkasya'da dikkate alınacak önemli noktalardan biri de Türk ve Müslüman nüfusu müstakil devletler haline getirmektir. Rauf Orbay Bey Trabzon Konferansı başlamadan önce Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen heyet ile görüşme gerçekleştirmiş, onların taleplerini dinlemişti.¹³¹ Bölgede çıkarlarını diri tutmak isteyen İngilizler Ermenilerle; Almanlar ise Gürcüler ile temasa geçmiş ve hatta ortak hareket etmiştir. Azerbaycan Türklerinin ve Dağıstan Müslümanlarının ise yanına alabileceği ve yardım isteyebileceği tek güç Osmanlı Devleti'ydі.¹³² İki grup da açık bir şekilde tavrını Osmanlı Devleti'nden yana koyacak ve Brest-Litovsk Barışı ile elde edilen hakların Osmanlı Devleti'ne temini için fikirlerini belirteceklerdi. Kuzey Kafkasya Murahhas Heyeti Enver Paşa ile görüşmek

¹²⁹ Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, No:5, İstanbul 2003, s. 39.

¹³⁰ Halil Bal, **a.g.m.**, s. 39.

¹³¹ Fariz Hasanov, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye- Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı T.C Tarihi Bilim Dalı, Eskişehir, Aralık 2004, s. 18.

¹³² Fariz Hasanov, **a.g.e.**, s. 18.

istiyor ve Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkinin daha da ilerlemesini arzuluyordu.¹³³ Gürcü Heyet Başkanı Çenkeli ise 1914 sınırlarında anlaşılması ısrarını sürdürünce Osmanlı Devleti tarafı bu talebe red cevabını vererek ultiatom verdi. Osmanlı Devleti'nin bu kati tavrını 13 Nisan'daki oturumda değerlendiren Maverayı Kafkas Seymi savaş kararı aldı ve Trabzon'da bulunan heyet çağrıldı.¹³⁴ Görüşmelerden bir sonuç alamayan Maverayı Kafkas Heyeti Tiflis'e geri döndü.

Osmanlı Devleti'nin görüşmelerin başından beri talep ettiği ve arzuladığı şey Maverayı Kafkas Seymi'nin bağımsızlığını ilan etmeseydi. Hem Rusya'dan kopamayan hem de Rusya'nın imzaladığı antlaşmayı kabul etmeyen bir yapı ile sağlıklı bir zeminde ilişkilerin yürütülmesi imkansızdı fakat bu durum Osmanlı Devleti'nin de bir bakıma elini güçlendiriyordu. Alınan bu savaş kararına Azerbaycan Türk'ü temsilcileri muhalefet etmesine rağmen Ermenilerin ve Gürcülerin tavrı savaşa sebep olmuştu. Osmanlı Devleti 14 Nisan 1918 tarihinde ileri hareketine devam etme kararı vermişti.¹³⁵ Gürcüler ve Ermeniler arasında ise aslında ortak bir karardan söz etmek de pek mümkün değildi. Seym'in savaş kararı almasından önce Trabzon'da görüşmeler devam ederken Maverayı Kafkas Heyeti içerisinde ve Ermeni ileri gelenlerinden olan Hatisyan,, Rauf Bey ile gizlice tertiplenecek bir görüşme talebinde bulunmuştu. Bu talepte kendi ifadesiyle Anadolu'daki topraklarından giden yaklaşık 400.000 Ermeni'nin bu topraklara tekrardan yerleştirilmesi şartıyla Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne ilhakına çalışacaklarına ve Gürcüleri de bu hususta etkileyeceklerine dair vaatte bulunuyordu.¹³⁶ Rauf bey ise süreç bu noktadayken Hatisyan ile görüşmeyi münasip bulmadı ve böyle bir akit imzalanmadı. Maverayı Kafkas Heyeti'nin uzlaşmaz tavrı ve 1914 sınırlarında inat etmesi üzerine III.Ordu Komutanı Vehip Paşa aldığı emirle askeri harekate başladı. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa bu hareket ile ilgili endişelerini Enver Paşa'ya iletse de hareket kararı alındı ve

¹³³ Enis Şahin, "Trabzon ve Batım Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı ile İlgili Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C:0, No:4, 1996, s. 76-78.

¹³⁴ Hilmi Bayraktar, "Türkiye- Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994, s. 68.

¹³⁵ Hilmi Bayraktar, *a.g.e*, s. 69.

¹³⁶ Halil Bal, *a.g.e*, s. 153.

ordu ilerlemeye devam etti.¹³⁷ Halihazırda 5 Nisan'da Sarıkamış'ı alan ordu için ilerlemek zor olmadı. 14 Nisan'da Ruslar tarafından çok iyi tahkim edilmiş Batum şehrini alan Osmanlı kuvvetleri alan açmaya devam ederek 25 Nisan 1918 tarihinde yaklaşık 40 yıl Rus egemenliği altında kalan kadim ve önemli Türk şehirlerinden Kars'ın vatan topraklarına katılımını gerçekleştirmişti.¹³⁸ Kars'ın kurtuluşunun hemen ardından Sovyet Rusya'nın önünü açtığı self-determinasyon hakkı ile çoğunluğunu Müslüman (Acaralılar) ve Türklerin oluşturduğu Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri Osmanlı Devleti'ne katılma taleplerini açıkladılar.¹³⁹ 13 Nisan'da savaş kararı alan Seym beklediği kazancı elde edemedi. Osmanlı Devleti de Trabzon Konferansı içerisinde kabul ettiremediği Brest-Litovsk maddelerini askeri güç kullanarak kabul ettirmişti.¹⁴⁰

2.3.2.Batum Görüşmeleri

Kafkasya'daki şartlar gün geçtikçe Osmanlı Devleti'nin lehine dönmüştü. 1918 yılının başından itibaren Kafkas Cephesi'nde yürüttüğü politikalardan genel olarak kazançlı çıkan ve siyasi iklimi iyi yorumlayan bir Osmanlı Devleti vardı. Savaşın diğer cephelerinde yaşanan sıkıntılar ve yenilgilere karşın Kafkasya'da elde edilenler önem kazanıyordu. Brest-Litovsk sonrasında Maverayı Kafkas Hükümeti ile yaşananlar ve buna müteakip gerçekleşen ileri hareket ile 1877- 1878 Osmanlı- Rus Harbi'nde kaybedilen toprakların geri kazanılması hem ordunun hem de devleti yönetenlerin morallerini yükseltmişti. Bütün bu kazanımlara ve şartların Osmanlı Devleti'nin lehine dönmesine rağmen hala beklenen ve istenen şartlar oluşmamıştı. Rus Devrimi sonrası oluşan siyasi atmosfer ve bölgedeki güç değişimleri yeni sonuçlara gebeydi. Bölgedeki merkez güç olmak isteyen Osmanlı Devleti de şartları tam olarak kendini güçlü kılacak şekilde olgunlaştıramamıştı. Rusya'nın iç karışıklıklar sonrası güçlenmesini önleme üzerine kurduğu bağımsız devletler yaratma

¹³⁷ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 21.

¹³⁸ **Kazım Karabekir, Birinci Cihan Harbi'ni Nasıl İdare Ettik 4 (Sarıkamış, Kars ve ötesi)**, Emre Yayınları, C.4, 5.Basım, İstanbul, Mayıs 2000, s. 183.

¹³⁹ Abdurrahman Bozkurt, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi** , 34/Güz 2013, s.23

¹⁴⁰ Halil Bal, **a.g.e**, s. 157.

stratejisi Maverayı Kafkas Hükümeti'nin bağımsızlığa yanaşmaması yüzünden gerçekleşmemişti. Bu durumun gerçekleşmemesi yeniden güçlenme ve bölgede etkin hale gelme potansiyeli olan Rusya'nın ekmeğine yağ sürüyordu. Her ne kadar ulusların kendi mukadderatını kendilerinin tayin etmesi fikrini ilan etse de Rusya için bu bölge enerji kaynağı bakımından zengin olması ile her zaman cazibesini koruyacaktır. Bir diğer sebep ise ilerleyen savaşın yarattığı maddi yıkımı telafi etme isteğidir. 1914 yılından beri devam eden bu savaşı Osmanlı Devleti'nin dört yıldır idare edebilmesi şaşkınlık vericidir. Bu idare pek tabii ki tesadüf eseri olmamış ve artık belli ihtiyaçların açığını da ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri Kafkasya üzerine gerçekleştirilecek bir hareketin oradaki Müslüman ve Türk nüfusta tesirinin derin olacağını ve bu şekilde kaynak ve insan eksikliğinin bir nebze de olsa kapatılacağını düşünmüştü. Gerçekten Sarıkamış faciasını yaşamış ve bu acı olayın ardından yaşanan Rus ileri saldırısıyla da ciddi kayıplar vermiş Osmanlı ordusunun savaşta tutunmasının yollarından biri bu kaynaklara ulaşmak, bölgedeki siyasi pozisyonu güçlendirmektir.

Nisan başında başladığı askeri hareketi durdurmak niyetinde olmayan Osmanlı ordusu ileri hareketine devam ediyor, bölgedeki siyasi atmosferi de yakından takip ediyordu. Trabzon görüşmelerinde yaşanan anlaşmazlık sonrası Maverayı Kafkas Seymi'nde de tartışmalar devam ediyordu. 23 Nisan günü yaşanan çetin tartışmalar sonrasında Seym çoğunlukla bağımsızlık kararı aldı, tamamen Rusya'dan ayrıldı ve bağımsız, federatif bir Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti.¹⁴¹ Yeni kurulan hükümette 13 bakanlıktan 5 tanesine Azerbaycan Türk'ü üyeler getirildi: Ulaşım- Hudadat Melik Aslanov, Eğitim- Yusufbekov, Ticaret ve Endüstri- Mehmed Hasan Hacinski ve Devlet Denetleme- İbrahim Haydarov.¹⁴² Maverayı Kafkas grubuyla temasa geçildiği günden beri onların bağımsız olmasını isteyen İstanbul için artık şartlar istenildiği gibiydi. Osmanlı Devleti 28 Nisan 1918 tarihinde Maverayı Kafkas Hükümeti'nin bağımsızlığını tanıdı ve Batum'da gerçekleşmesi düşünülen barış görüşmelerine de katılacağını bildirdi.¹⁴³ 11 Mayıs 1918'de başlayan Batum görüşmelerinde uzlaşma hemen sağlanamadı. Osmanlı Devleti, Trabzon Konferansı'nı

¹⁴¹ İzzet Öztoprak, **a.g.m**, s. 133.

¹⁴² Halil Bal, **a.g.e**, s. 157.

¹⁴³ Emin İadigarov, **a.g.e**, s. 55.

terk eden Maverayı Kafkas Cumhuriyeti yetkililerine Brest-Litovsk'un kabulünün artık yeterli olmadığını ve çünkü bu antlaşmanın gerektirdiği şartları askeri kuvvet kullanarak sağladıklarını iletiler.¹⁴⁴ Bu antlaşmanın sınırlarına; Ahıska ve Ahılkelek'e ek olarak Gümrü, Eçmiedzin kazaları, Kars-Gümrü- Culfa demir yolunun de Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunun kabul edilmesi şartını koştı.¹⁴⁵ Batum Konferansı sadece Osmanlı Devleti ile Maverayı Kafkas Federal Cumhuriyeti arasında olmamış belli ülkelerden temsilciler de katılmıştı. Özellikle Almanya, müttefiki olan Osmanlı Devleti'nin bölgede tek başına söz sahibi olmasını istemiyor ve bunu engellemek için de çatırdamakta olan Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin öznelerinden biri olan Gürcülerin yanında tarafgir bir tutum takınıyordu.¹⁴⁶ Sovyet Rusya ise bu görüşmelere gözlemci olarak katılmak üzere bir temsilci yollamayı arzu etmişti.¹⁴⁷ Sovyet Rusya'nın gözlemci bulundurma talebi reddedildi ve bunun üzerine de Sovyet Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Çiçerin, Moskovada bulunan Alman elçisi Kont von Mirbach'a nota göndererek Maverayı Kafkas Hükümeti'ne de telgrafla Batum Antlaşması'nı tanımayacaklarını ilan etmişti.¹⁴⁸ Batum'da görüşmeler devam ederken özellikle Ermenilerin Kars-Gümrü-Culfa demir yolunun Osmanlı Devleti'ne devredilmesi talebini kabul etmediği için 1 ve 2. Kolordular Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa, bu bölgede bulunan birliklere hareket emrini vermiş; 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmişti.¹⁴⁹ Osmanlı ordusunun bu hareketi Batum'da bulunan Maverayı Kafkas Federatif Cumhuriyeti Heyeti'ni de köşeye sıkıştırmış ve kendi içlerinde bir anlaşmazlığa doğru onları itmişti. Cumhuriyet'in paydaşlarından biri olan Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'nden yana tavır alması, Ermenilerin ve Gürcülerin Seym içinde birbirlerine üstünlük kurma çabaları ve ortak barış

¹⁴⁴ Nasır Yüceer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askeri ve Siyasi Yardımı" **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara ,2003, s. 286.

¹⁴⁵ Abduraahman Bozkurt, **a.g.m**, s. 23.

¹⁴⁶ Selami Kılıç, "Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askeri ve Siyasi Gelişmeler", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2003, s.333

¹⁴⁷ Selami Kılıç, **a.g.m**, s. 134.

¹⁴⁸ Halil Bal, **a.g.e**, s. 160.

¹⁴⁹ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2002, s. 53-54.

şartlarında anlaşamamaları sorunların ciddiyetini artırıyor, Osmanlı Devleti yetkililerinin sabrını azaltıyordu. Maverayı Kafkas Heyeti'nin Osmanlı Devleti tarafından belirlenen barış şartlarını kabul etmemesi Osmanlı Devleti Heyet Başkanı Halil Menteşe Bey'i sinirlendirmiş ve Halil Bey Chenkeli'ye bir nota vermişti. Kafkaslardaki mevcut durumun bölgede yaşamakta olan Türk ve Müslümanları ateşe attığını, Ermenilerin katliamlarına devam ettiğini, Maverayı Kafkas Hükümeti'nin bu katliamları durdurmak adına bir şey yapmadığını, bölgede yaşayan Müslüman ve Türk nüfusla Osmanlı Devleti'nin din ve kan bağının olduğunu ifade ederek Devlet-i Aliye'nin kendi ordusunu bu bölgelere sevk etmek zorunda kalacağını belirtti.¹⁵⁰ Osmanlı Devleti bu son tavrına ek olarak görüşmelerin selameti ve nihayete ermesi için Maverayı Kafkas Hükümeti'ni oluşturan unsurların ayrı ayrı bağımsız devlet kurmalarını talep etmişti.¹⁵¹ Nitekim zaten birbirleri ile çıkarları uyuşmayan Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri; 26 Mayıs'ta toplanan Seym'de Maverayı Kafkas Federasyonu'nu feshetmiştir. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan etmiş, Azerbaycan Türkleri ise 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan ederek 30 Mayıs tarihi itibarıyla bunu bütün devletlere duyurmuştur.

Bağımsızlıklarını kazanan bu üç devlet 4 Haziran 1918'de Osmanlı Hükümet ile antlaşmalar imzalamış ve Batum konferansı Osmanlı Devleti'nin istediği gibi nihayete ermişti. Osmanlı Devleti idarecileri, Rus Devrimi ile karışıklıkların vuku bulduğu ve devlet otoritesinin azaldığı Kafkasya'da bölgesel çatışmalardan faydalanmıştır. Bölgedeki unsurlar arasında yaşanan çatışmaları ve Rusya'nın içinde yaşadığı çalkantılı süreci kendi açısından iyi bir şekilde idare ederek karlı çıkmayı başarmış; 1915-1916 yıllarında Doğu Anadolu ve Karadeniz'i kaybetmek üzere olan Osmanlı Devleti Kafkasya'da sürecin sonunda mühim kazanımlar elde etmişti. Bu tarih itibarıyla Osmanlı toprakları doğuda Ahıska ve Ahılkelek'in katılımıyla 1828 yılındaki sınırlarına tekrar ulaşıyor, Gümrü- Çulha demir yolu ise Osmanlı denetimine bırakılıyordu.

¹⁵⁰ Nasır Yüceer, **a.g.m.**, s. 286-287.

¹⁵¹ Enis Şahin, "Türkiye'nin Kafkas Politikası", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı.71, 2005, s. 473.

2.4. Bakü’de Durum

Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler Kafkasya’nın bugünü ve geleceği için de belirleyici bir unsur olmuştur. Kafkasya’da işler savaş başında da Rus Devrimi sonrasında da karıştı. Milliyetler çağının tam ortasında patlak veren bir Umumi Harp, milliyet meselesinin de hem propaganda hem de farklı bölgelerde, devletlerin birbirleri üzerinde çıkarlarını tesis etmesini mühim kılmıştır. İtilaf ve İttifak blokları savaş boyunca geniş sınırlarda imparatorlukların içerisinde yaşayan farklı etnik ve dini yapıları kullanmıştır. İngilizlerin, Orta Doğu ve Arap coğrafyasından Osmanlı Devleti’nin gücünü azaltmak ve bölgede etkinlik kurabilmek için aşiretleri ayaklandığı gerçeği milliyetler meselesinin devletler açısından ne derece kullanışlı bir politika olduğunu göstermektedir.¹⁵² Osmanlı Devleti ve Almanya da benzer şekilde belli misyonları Kafkasya’da yürütmüşler, Rusya’nın içerisindeki farklı dini ve etnik grupları ayaklandırarak Rusya’nın savaş gücünü kırmayı denemiştir.¹⁵³ 1914 yılının başından beri devam eden bu çabalar Rusya’da Bolşevik Devrimi sonrası ise daha farklı bir havaya bürünmüş, bölgede yaşayan Gürcüler, Ermeniler, Azerbaycan Türkleri ve Kuzey Kafkasyalılar kendi aralarında belli ortaklıklar kurmaya çalışmışlar nihayetinde 1918 yılının Mayıs ayının sonlarına gelindiğinde bu devletler Kuzey Kafkasya’da ve Güney Kafkasya’da bağımsız devletler kurmuşlardır.

Hem Çarlık Rusya’dan hem de Sovyet Rusya’dan bağımsızlıklarını kazanan devletlerin arasında etnik ve dini yapısıyla Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Devleti için aradaki ortak bağ sebebiyle derin ve faydalı ilişkiler kurulabilecek devletlerdi.¹⁵⁴ 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti’nin durumu ise bölgede bağımsızlıklarını ilan eden diğer devletlerden farklıydı. Diğer devletler kendi başkentlerinde devletlerini kurup kurumlarını inşa ederken Azerbaycan Cumhuriyeti bu kadere gerçek kılma konusunda

¹⁵² Sait Yılmaz, “Ortadoğu’da İngiliz İstihbaratı 1914-1918”, 29 Mayıs 2017, s. 3. https://www.academia.edu/33240897/Ortado%C4%9Fuda_%C4%B0ngiliz_istihbarat%C4%B1_1914-1918 (21.02.2019)

¹⁵³ Mehmet Bilgin, **Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Ocak 2017, s. 150.

¹⁵⁴ Sinan Ateş, “Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya”, **21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi**, C.2, No:5, Yaz 2013, s. 171.

muzaffer olamamıştır. Özellikle petrole dayanan ekonomik gücü ve bulunduğu konum sebebiyle Bakü, Bolşevikler tarafından bırakılmak istenmemiştir. Bolşevikler Rusya'daki siyasi kriz sürerken Dünya Harbi öncesinde Bakü'de etkili olmaya çalışıyorlardı. Özellikle Bakü'deki petrol sanayine bağlı işçi sınıfını harekete geçirerek etkili olmaya çalışan Bolşevikler bu amaçları için çeşitli aktörleri devreye sokmuşlardır. Bu aktörlerin en önemlisi ise ihtilal sonrası Bakü Sovyeti'nin başına geçecek olan Stephan Şaumyan'dır. Bölgede tanınan ve siyasi etkinliği dolayısıyla Çarlık Rusya döneminde Astrahan'a sürgün edilen Şaumyan 1914 yılında Bakü'ye dönmüş ve Lenin'e Bakü'deki işçi hareketinin durumunu şu şekilde anlatmıştır:

“Burada işçiler genel olarak merkantilist bir grup oluşturuyorlar. Petrol sanayicilerinin açgözlülüğü onları da etkilemiş. Yağlı bir parça daha kapabilmek ve primlerini artırabilmek için yeni bir ekonomik grev yapmayı düşünüyor ve bundan söz ediyorlar. Bunu kolaylıkla yapmaları iyi ama siyasete en ufak ilgileri yok; örgüt yaratmayı, sendikaları güçlendirmeyi hiç düşünmüyorlar. Abarttığımı bana gösterebilen olsa memnun olacağım ama şu an izlenimlerim kötü.”¹⁵⁵

1 Mayıs 1914 tarihinde yapılan gösteride on bin işçinin yürüdüğünü gören Şaumyan, önceki tutumunu yavaş yavaş değiştirerek Bakü'de daha etkin bir kişi olmaya çalışmıştır.¹⁵⁶ Mezkur şahsın fikirlerindeki değişimler yıldan yıla farklılık göstererek devam etmiş ve devrim hareketinin Bakü'deki öncü kişi olma rolünü üstlenmiştir. 1917 yılında geldiğimizde devrim hareketi Rusya'da önü alınamaz hale gelmiş ve Şaumyan bu haberi tekrar sürgüne gönderildiği Saratov'da aldı.¹⁵⁷ Şubat Devrimi sonrası kurulan geçici hükümet yıllardır bölgede çalışmalarını yürüten Bolşevikleri memnun etmemiş, ikinci bir devrim için bekleyişe sokmuş ve hatta bu hususta çalışmaya itmişti. Şaumyan'ın yol arkadaşlarından Çaparidze'nin devrim yapmak için yola çıkıyorum açıklamasına karşılık gelen devrimin nihayete ermiş olduğu cümlesine karşılık ortamda bulunan Alesha'nın bir başka devrim hareketinin

¹⁵⁵ Ronald Grigor Suny, **Bakü Komünü- Rus Devrimi'nde Milliyet ve Sınıf**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Ekim 1990, s. 64.

¹⁵⁶ Ronald Grigor Suny, **a.g.e.**, s. 65.

¹⁵⁷ Ronald Grigor Suny, **a.g.e.**, s. 80.

geleceğini söylemesi suların durulmayacağını habercisiydi.¹⁵⁸ Devrim rüzgarının Bakü'de sert bir şekilde esmeye başlamasıyla Bolşevikler bölgede gücü eline geçirmeye çalışmışlardır. 6 Mart 1917'de 52 bin delege tarafından seçildiği söylenen 52 delegenin Ermeni Yardımseverler Derneği binasında Bakü İşçi Sovyeti delegeleri adıyla ilk toplantısı başlamış ve Şaumyan daha Bakü'ye varmadığından gıyabında sekreter olarak seçilmişti.¹⁵⁹ Bakü'de kitlelere öncülük etme ve kitle hareketlerini yönetme yetkisi Şaumyan'ın eline geçmişti. Bu durum Bolşevik olmayan ve bölgede çoğunluğu oluşturan Türk ve Müslüman nüfusu rahatsız edecek, Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'ye kavuşmasını geciktirecekti.

Bakü'de bulunan ve etkili olan tek grup Bolşevikler değildi. Her ne kadar bölgede etkinliğini kurmaya sağlayan Taşnaklar ile hareket etseler de bölgedeki tek politik grup değillerdi. Azerbaycan Türkleri de çeşitli partiler etrafında siyasi hayatta etkin olmaya çalışıyorlardı. Sosyal Demokrat Himmet Partisi, Müsavat Partisi, Bağımsız Demokratik Grup, Rusya'da Müslümanlık- İttihad Fırkası, Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası Azerbaycan Türklerinin ve bölgedeki Müslümanların oluşturduğu partilerdi.¹⁶⁰ Bu partilerin kendi içlerinde programları ve gelecek tasavvurları farklıydı fakat Bakü'de ve genelde Kafkasya'da siyasi hayat farklı atmosfere bürününce bu partiler de farklı düşünce eksenlerinde pozisyonlarını almışlardı. Rus Devrimi sonrası siyasi çalkantıların hız kazandığı Bakü'de 1917 yılının sonlarına gelindiğinde siyasi hayattaki hareketlilik ve çeşitlilik de artmıştı. Azerbaycan'daki milli hareket; milli demokratlar, sosyalistler ve İslamcılar olarak çalışma alanını belirlemiştir.¹⁶¹ Bu blok içerisinde yer alan milli demokratlar, Müsavat Partisi adına çalışmalarını yürütmüş ve Osmanlı Devleti ile kurulan ilişkilerin de işlemlerini sağlamışlardır. Nitekim Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlaması üzerine Osmanlı Devleti Maverayı Kafkas Hükümeti'nden ayrılıp müstakillliğini ilan eden devletlerle yaptığı gibi Azerbaycan ile de 4 Haziran 1918 tarihinde bir antlaşma imzalamıştır. Yalnız bu antlaşma diğer

¹⁵⁸ Ronald Grigor Suny, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁵⁹ Ronald Grigor Suny, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁶⁰ Halil Bal, **a.g.e.**, s. 64-70.

¹⁶¹ Nesiman Yakublu, **Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da (Bakü'nün Kurtuluşunun 95.Yılına)**, Bakü-2013, s. 5.

devletlere imzalanan antlaşmalardan önemli bir noktada farklılık gösteriyordu. İki devlet arasında yapılan antlaşmanın 4.maddesinde bulunan: “Azerbaycan huzur ve istikrarını, güvenliğini temin edebilmek için ihtiyaç duyması halinde Türkiye’den askeri yardım talebinde bulunabilecekti.”¹⁶² İfadesi askeri açıdan kapıları açık bırakıyor ve olası bir yardım için de hukuki bir zemin hazırlıyordu. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kuran heyet arasında yardım temasları ise daha erken tarihlerde başlamıştı. Özellikle 1917 Kasım ayından sonra Kafkasya’nın değişime uğrayan coğrafyasında farklı güç unsurları ortaya çıkmış ve yıllardır Rus Çarlığı idaresi altında bulunan milletler için fırsat doğmuştu. Siyasi iklimin bu şekilde zuhur edeceği ortamda maalesef Bakü’yü Azerbaycan Türklerine teslim etmek istemeyen Bolşevikler ve onların faaliyetine hiçbir şekilde ses çıkarmayan, hatta destekleyen Kafkas Seymi’ndeki Ermeniler ve Gürcüler, Bakü’nün kaderini etkiliyorlardı.¹⁶³ Azerbaycan, Bolşeviklerin tazyiklerine karşı koyabilmek için hem siyasi hem de askeri yardıma ihtiyaç duyuyordu. Nitekim siyasi olarak henüz teşkilatlanmasını tamamlayamamış Azerbaycan’ın askeri bir yapılanması da mevcut değildi. Çarlık Rusya, Azerbaycan bölgesinden askere alınacaklar arasından Rus ve Ermenileri seçer, Azerbaycan Türklerini ise askerlikten muaf tutardı.¹⁶⁴ Bu sebeple Azerbaycan Türkleri arasında bir milli ordu ve bu milli orduyu harekete geçirebilecek yapı oluşamamıştı. Askerlik en nihayetinde bir tecrübe, sistem ve emir-komuta zinciriydi fakat Azerbaycan Türkleri, Çarlık Rusya’da askerlikten muaf olduklarından böyle bir disipline sahip değildi. Bütün bu şartlar içerisinde gerek Azerbaycan Türkleri arasında gerekse de Azerbaycan’ı idare edecek yönetim arasında bu çetin vaziyeti ortadan kaldıracak tek güç olarak Osmanlı Devleti ve Anadolu Türkleri görülmüştür.¹⁶⁵ Gerekli olan görüşmelerin ve ittifak çalışmalarının bir an önce yapılması elzemdi. 1918 yılında her ne kadar merkez hükümet ile barış görüşmeleri yapılsa da Kafkasya’da Azerbaycan’ın da içinde bulunduğu Maverayı Kafkas Hükümeti ile orta

¹⁶² Selma Yel, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı yönelikti?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı. 24, Kasım 2003, s. 568.

¹⁶³ Nesiman Yakuplu, *a.g.e*, s. 84.

¹⁶⁴ Ronald Grigor Suny, *a.g.e*, s. 78.

¹⁶⁵ Nesiman Yakuplu, *a.g.e*, s. 85.

yol bulunamıyordu. Her ne kadar Maverayı Kafkas Hükümeti içerisinde bulunan Azerbaycan Türkleri Seym içinde Osmanlı Devleti'nin haklı olduğunu dile getirselers de Gürcüler ve Ermenilerden teşekkül olan ordu ile Osmanlı Devleti arasında çatışma çıkmıştı. Bir yandan bu bölgesel sıkıntılar devam ederken Bolşevikler ise Bakü'nün ve çevresinin kontrolünü sağlamak için bu sıkıntılardan faydalanma yoluna gitmeyi deneyeceklerdi.¹⁶⁶ Azerbaycan Türkleri ise bu çatışma içerisinde konumlanmak için hala gerekli silah ve malzemeye sahip değildi. Milli Komite Başkanı Nasip Bey'in çabalarıyla Naki Şeyhzmanlı (Keykurun) ve Ali Ekber Sarı İmamkulu idaresinde iki takım teşkil edilmiş ve halkın belli kesimlerinden milis teşkilatı yaratılma çabası içine girilmiştir.¹⁶⁷ Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya'nın yaptığı barış sonrası savaş bölgesinde bulunan Rus askerlerinin yurtlarına dönüşü belli tehlikeler arz ediyordu. En nihayetinde bu ordunun silah ve mühimmatı vardı ve askeri disiplinden yoksundu; açlık ve sefalet içinde olan bu ordu talancılıkla meşgul oluyordu.¹⁶⁸ Gürcüler ise Rus ordusunun memleketlerine Tiflis üzerinden gitmesini istemiyor, Karayazı istikametini kullanmalarını istiyordu. Her ne şartlarda olursa olsun Bakü yakınından geçecek silahlı bir Rus ordusunun Bolşevikler tarafından kullanılacağı riski de mevcuttu. Bu silah ve askeri malzemelerin Bolşeviklerin eline geçmesi de Kafkasya'da kontrolü tam olarak sağlayamayan Maverayı Kafkas Hükümeti için risk oluşturmuyordu.¹⁶⁹ Rus askerlerini taşıyan ve Bakü'ye gitmekte olan tren Azerbaycan milis güçleri tarafından 7 Ocak 1918 tarihinde Şamhor istasyonuna varınca durduruldu. Rus askerlerinin silahlarını teslim etmemesi üzerine çıkan çatışmada Azerbaycan kuvvetleri üstünlük sağladı ve silahların Bolşeviklere ulaşması engellendi.¹⁷⁰ Gence'de ve Kafkasya'da bulunan diğer Rus birliklerinin de silahlarına ve diğer askeri araç- gereçlerine el koyuldu. Netice ele geçirilen mühimmat sayısı ise 15 bin tüfek ve 20 sahra topu Azerbaycan

¹⁶⁶ Elçin Neciyev, "Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı.60, 2014, s. 7.

¹⁶⁷ Halil Bal, **a.g.e**, s. 97-98.

¹⁶⁸ Halil Bal, **a.g.e**, s. 98.

¹⁶⁹ Halil Bal, **a.g.e**, s. 98.

¹⁷⁰ Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı", **Avrasya Strateji Dergisi**, C.1, No: 4, 2014 s. 52.

milis güçlerinin eline geçti.¹⁷¹ Bakü Sovyeti ve onun bölgedeki işbirlikçisi Taşnakları bu olay hayli sinirlendirmiş ve Azerbaycan Türklerini ve bölgede bulunan Müslüman nüfusu da kendilerine tehdit olarak algıladıklarını daha sonra yaptıkları katliamla belli etmişlerdir. Karışıklığın hüküm sürdüğü bir coğrafyada siyasi otorite eksikliğinin yaşanması ve yıllardır bölgede otorite olan Çarlık Rusya'nın bıraktığı siyasi enkaz yaşanan gerilimlerin de çözümünü imkansız kılıyordu. Böyle bir ortamda bölgedeki güçlerin takındıkları tavır da aynı ölçüde sertleşiyordu. 31 Mart 1918 tarihinden 2 Nisan 1918 tarihine kadar geçen sürede Ermenilerin öncülük ettiği katliam girişimleri Bakü, Şamahı, Erivan, Lankaran ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde on binlerce Azerbaycan Türk'ünün ölümüne neden olmuştur.¹⁷² Azerbaycan Türklerinin dünyaya açılan kapısı ve dışarıya seslerini duyurdukları yer olan Bakü'de ise uygulanan katliam başka boyutlara erişmiş; Azerbaycan Türklerinin sesi olan Açık söz ve Kaspi başta olmak üzere Azerbaycan gazetelerinin kopyaları yakılmış ve bu matbaaların yayımları durdurulmuştur.¹⁷³ Taşnaksutyun ile birlikte hareket eden Bolşeviklerin Bakü'de Azerbaycan Türklerine ve diğer Müslümanlara yönelik şehirde yarattığı hava artık Azerbaycan Türklerinin de gözünden kaçmıyordu. Bakü'de en çok okunan gazetelerden biri olan Açık söz; 31 Mart olaylarından üç gün önce halkı ve siyasi partileri muhtemel felaket konusunda “Dehşetli saat geliyor, birleşelim” ifadesiyle uyarıyordu.¹⁷⁴ Bakü'de gerçekleşen bu katliam Maverayı Kafkas Seymi'nde müzakere edildi. Mehmed Emin Rezulzade başta olmak üzere Azerbaycan temsilcileri yaşananlar hakkında açıklamalarını yapmalarına rağmen bu konu Seym'de gerekli alakayı görmemiştir.¹⁷⁵ Mehmed Emin Rezulzade olayların birinci yıl dönümünde ise İstiklal gazetesine şu satırları yazmıştı: “*Şaumyanların Bakü'de yaptıkları Petrograd ve Moskova'da yapılanlardan çok uzaktı. Rusya'da sınıfsal bir çatışma, Bakü'de ise sınıfsal çatışma denilerek etnik çatışmalar icra edildi. Taşnaklar intikam aldılar. Mart'ın 18'i Bakü Müslümanlarının başı üzerinde patlayan toplar, özerklik ve*

¹⁷¹ Ramin Sadıgov, **a.g.m**, s. 52.

¹⁷² Akif Aşırılı, “**31 Mart Soykırımı: 1918-1920. Yıllar Matbuatında**”, ‘y.y’, Bakü 2011, s.5

¹⁷³ Akif Aşırılı, **a.g.e**, s. 5.

¹⁷⁴ Akif Aşırılı, **a.g.e**, s. 6.

¹⁷⁵ Ağayev Yusif, Ahmedov Sebuhi, “**İstiqlal Yürüşü 1918**”, Altın Kitab, Bakü, 2009, s. 17.

*bağımsızlık özlemiyle yaşayan Azerbaycan Türk düşüncesini mahvetmek içindi.”*¹⁷⁶ Bakü’de Türk varlığını yok etme ve baskı altına alma amacı taşıyan bu hareket daha sonra Güney Kafkasya’daki Azerbaycan varlığının silinmesi aşamasına taşınacak ve Gence üzerine Stephan Şaumyan Kızıl Ordu’yu yönlendirecektir. Bakü katliamı Azerbaycan ve hatta Güney Kafkasya için bir kırılma eşiği oluşturmuştur. Bölgedeki Türk varlığının ne derece tehlike altında olduğu anlaşılmış ve bir an önce harekete geçilmesi gerektiği görüşü hem Azerbaycan Türkleri hem de Osmanlı Devleti yöneticilerinin arasında kati bir önem kazanmıştır.

2.5. Kafkas İslam Ordusu’nun Kurulması

Güney Kafkasya’nın en kıymetli yerlerinden biri olan Türk şehri Bakü’de Türk varlığının bu derece tehdit altında olması askeri açıdan kuvvetli ve teşkilatlı bir yapıya sahip olmayan Azerbaycan Türkleri için bir çözüm bulunmasını gerekli kılmaktaydı. Azerbaycan’ın siyasi efkarında ise ağırlıklı olarak Türkçülük fikri hakimdi. Ziya Gökalp ile özdeşleşen “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” fikri Türklüklerini korumak ve yüceltmek için mücadeleye atılan Azerbaycan Türkleri için hakim konuma gelmişti. Adem-i Merkeziyet Fırkası ve Müsavvat Fırkası’nın birleşmesi sonucu Açık Söz gazetesi benimsenen siyaseti “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” olarak 4 Ocak 1918’de okuyucularına aksettirmiştir.¹⁷⁷ Bakü’deki katliam sonrası Şamahı, Lankaran, Salyan, Quba, Nevahi ve Kürdemir’de de Kızıl Ordu birlikleri ve onlara yardım eden Taşnak çeteleri tarafından katliamlar gerçekleştirilmiş, tehlike artık Gence’ye kadar gelmişti.¹⁷⁸ Maverayı Kafkas Seymi’nden de alınamayan destek neticesinde Mehmed Emin Rezulzade Azerbaycan içtimai efkarında oluşan havayı şu şekilde ifade etmiştir: “*Bu çetin vaziyetten milleti kurtaracak yegane bir çare vardı: Türkiye! O kardeş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracak.*”¹⁷⁹ Azerbaycan Türkleri istiklallerini sağlayıp müstakil bir devlet olarak yaşamaya olan inançlarını ancak Osmanlı Devleti’nin yardımıyla

¹⁷⁶ Ramin Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat Dergisi**, Bahar-2015/2016, s. 179.

¹⁷⁷ Akif Aşirov, **Cumhuriyet Devri Matbuatında Kafkas İslam Ordusu**, Nurlan, Bakü, 2007, s. 4.

¹⁷⁸ Nesiman Yakublu, **a.g.e.**, s. 84.

¹⁷⁹ Nesiman Yakublu, **a.g.e.**, s. 85.

koruyabileceklerdi. Gence’de, Milli Komite içerisinde de efkar bu doğrultuda şekilleniyordu. Artan tehditleri halk kuvvetleriyle bastıramayacaklarının farkında olan siyasiler bir toplantıda bu meseleyi tartışmaya sunma kararı aldı ve şehrin ileri gelenleri de bu toplantıya davet edildi.¹⁸⁰ Azerbaycan’ın kaderini etkileyecek bu toplantıyı açan Nesip Bey, içinde bulunulan durumu açıkladıktan sonra şu şekilde sözlerini noktalamıştır: *“Halkın insan kuvvetinin üstünde yaptığı işler zaferle neticelenmiştir. Ancak bu kahramanca hareketler neticeyi elde etmekten çok uzaktır. Zira başsız beden olmaz ve yaşayamaz. Bizim halk kuvvetlerimiz buna kafi gelemmez. Muhakkak büyük bir yardıma ihtiyaç vardır ve bu yardımı da bize ancak Osmanlı Devleti yapabilir. Burada karar alalım ve Osmanlı Devleti nezdinde bir murahhas heyet gönderelim. Türkiye’den askeri yardım isteyelim.”*¹⁸¹ Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Devleti’nin askeri işbirliği kararı işte bu toplantıda Nesip Bey tarafından açıkça dile getirilmiş ve bu yolda alınan ortak karar ile girişimler başlatılmıştır. Yıllar boyunca aynı soya, kültüre ve dine bağlı oldukları için aralarında etkileşim olan Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri ortak bir kadere artık baş koymaya karar vermişlerdi. Kafkas İslam Ordusu’nun temeli de Gence’de gerçekleşen bu toplantıdan sonra atılmıştır. Nesip Bey gönderilecek murahhas heyet için çalışmalara başlamış ve bu heyetin başına da esirlikten kurtulan Teğmen Hüsamettin Tuğaç¹⁸² ve Naki Şeyhzamanlı (Keykurun) getirilmesine karar vermişti.¹⁸³ Bu heyet gönderimi meselesi ise bugün de tartışılmakta olan iki kavramın ilişkisini ortaya çıkarmıştır. Bu dönem içerisinde gelişen Osmanlı Devleti- Azerbaycan ilişkilerinin ana odağını oluşturan müstakillik ve ilhak tartışmaları; Milli Komite Murahhas Heyeti’nin oluşturulması sırasında Nasip Bey’in Azerbaycan Türklerinin yardım talebinin doğru anlaşılması hususunda Naki Bey’e yaptığı uyarıda şu şekilde dile getirilmiştir: *“Naki, sen İstiklal Komitesi’nin azasisın. Olup bitenleri Osmanlı Devleti’ne anlat ve de ki: Milletimiz müstakil yaşamaya azmetmiştir, bu yolda her türlü fedakarlığı yapmıştır.*

¹⁸⁰ Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 1998, s. 83.

¹⁸¹ Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁸² İkinci Bölümde bahsi geçmiş ve Kafkasya hakkında Vehip Paşa’ya rapor sunmuştur.

¹⁸³ Qiyas Şükürov, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları, “**Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. ”, Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov ,IQ Kültür Yayıncılık, Bakü, s. 45.

Azerbaycan'ın dörtte üçü bugün Rusların hakimiyetinden kurtarılmış vaziyettedir. Onlar noksanımız olan askeri tarafımızı tamamlasınlar. Bize kardeş eli uzatsınlar, elimizden tutsunlar, istiklalimizi ilan etmemize yardım etsinler. Ancak, bizi kendilerine ilhak etmek isterlerse gelmesinler. Biz kendi yağıımızda kavrulur, başımızın çaresine bakarız."¹⁸⁴ Siyasi dönem olarak karışıklığın hüküm sürdüğü bir coğrafyada Osmanlı Devleti ile yapılacak bu görüşmenin gizli kalması zaruriydi ve murahhas heyeti şüpheye yer bırakmaksızın önce Tiflis'e ardından da Batum üzerinden Anadolu'ya geçecekti. Ocak 1918'de yola çıkan Azerbaycan heyetinin dışında yine Osmanlı Devleti'nden yardım istemek amacıyla Ahıska'yı temsilen Ömer Faik Numanzade, Acara'yı temsilen Hamşizade Cemal Paşa'nın mahdumu Celil Bey ve Ahılkelek adına Efrahim Bey de İstanbul'a doğru yola çıkmıştı.¹⁸⁵ Batum'dan yola çıkan beş kişilik Kafkasya Murahhas Heyeti'nden Naki ve Hüsamettin Beyler Rumlarla birlikte deniz yoluyla; Ömer Faik, Celil ve Efrahim Beyler ise kara yoluyla Trabzon'a doğru hareket etmişlerdi. Bu beş kişilik heyetin de siyasi olarak beklentileri ve destek niyetleri farklıydı. Naki ve Hüsamettin Bey dışındakiler Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilme fikrini benimsemişlerdi. Özellikle Ömer Faik Bey, Kafkasya'nın Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesini Tirebolu'dan Suşehri'ne doğru birlikte seyahat ettiği Naki Bey'e açıklamış ve aralarında bu sebeple tartışma da yaşanmıştı çünkü Naki Bey, Azerbaycan'ın istiklali için yardım talep edecekti.¹⁸⁶ Anadolu'nun durumu o yıllarda çok karışıkı. Rusya'nın ilerlemesinden güç alan Rum ve Ermeni çeteciler asayişin bozulmasına sebep olmuştu ve bu topraklardaki hak iddialarını şiddetini artırdıkları eylemlerle sonuca ulaştırmaya çalışıyordu. Rusya'nın savaşın ilerleyen safhalarında savaş dışı kalması sonucu bölgeye tekrardan hakim olmak isteyen Osmanlı Devleti ile Rum, Ermeni ve Gürcülerin arasındaki sıkıntılar da bölgenin geleceğine dair çeşitli fikirlerin dillendirilmesine yol açmıştı. Naki Bey'in Batum'dan vapurla Trabzon'a devam eden yolculuğunda ve daha sonrası Trabzon'da karşılaştığı manzarayı aktardığındaki ifadeleri durumun karışıklığını gözler önüne seriyordu. Naki Bey'in güvertede iki Ermeni ve bir Gürcü gencin aralarındaki muhabbeti dinlerken

¹⁸⁴ Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁸⁵ Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)", **Kafkasya Çalışmaları- Sosyal Bilimler Dergisi**, C.1 No:2, Mart 2016, s. 78.

¹⁸⁶ Mustafa Sarı, **a.g.m.**, s. 82.

Ermeni gencin ifadelerini şu şekilde aktartmaktadır: “ *Rusya’nın harp dışı olması bizim planlarımızı alt üst etti. Ancak ümidimizin kırılmaması lazım. Bütün dünyada Anglo- saksonların harbi kazanacakları; Alman ve Osmanlıların harbi kaybedecekleri kanaati mevcuttur. Tabii bunun sonucu olarak da Avrupa devletleri Türkiye’yi parçalayacaklardır. Biz Ermeni ve Gürcülerin de Türkiye’den alacakları yerler vardır. Bu davada Avrupalılar bize yardım edecekler. Biz Ermeniler düşündüğümüz bu planı Tiflis’e, siz Gürcülere de bildirdik. Ayrıca Pontusçu Rumlar ile de anlaştık. Trabzon ve havalisini Türklerden temizleyerek Rumlara vereceğiz. Onlar da bu havalide Pontus devletini kuracaklardır. Büyük Avrupa devletleri onlara yardım edeceklerine söz vermişlerdir.*”¹⁸⁷ Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu sıkıntının ne derece derin olduğu bu ifadelerim içinde saklıdır. Batum’dan Trabzon’a giden bir vapurdaki Ermeni gencin ifade ettiklerinin Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra tek tek Anadolu’da uygulanmaya çalışıldığı gerçeği de Türklere yönelik emellerin anlık planlar ve kararlar olmadığını göstermektedir. Naki Bey yine aynı vapurda Rum heyeti temsilcileriyle de karşılaştı hatta bu temsilcilerin Trabzon’a vardıktan sonra aralarındaki tartışmalara da katıldı. Bu tartışmalara katıldığı noktada sarf ettiği cümleler Osmanlı Devleti’nden ilhak beklemediğini istiklalini sağlayacak bir Azerbaycan’a destek vermeleri gerektiği düşüncesini de pekiştirecek cinstendi. Rusya’daki devrim ve inkılap hareketinin bütün coğrafya için dengeleri değiştireceğini ifade eden Naki Bey; Rum tarafına da Rusya’daki inkılap hareketinden sonra Bolşeviklerin duyurduğu “Her ulus kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olacaktır.” ifadesini Rumlara tekrardan telkin etmiştir. Aynı konuşma içerisinde de meseleyi Osmanlı Devleti ile görüşmeleri gerektiği tavsiyesini Rumlara iletmiştir.¹⁸⁸ Vehip Paşa ile yapılan görüşmenin ardından heyet tren yoluyla çeşitli istasyonlara uğrayarak nihayet Haydarpaşa’ya varmıştı. Yolculuk boyunca Naki Bey’e eşlik eden Hüsametdin Bey, Vehip Paşa’nın isteğiyle onun yanında kalmış; Celil ve Efrahim Beyler de Vehip Paşa’ya durumu aktardıktan sonra İstanbul’a gitmekten vazgeçmişlerdi. İstanbul’a doğru yalnız Naki ve Ömer Faik Beyler yola çıkmıştı.¹⁸⁹ İki isim Enver Paşa’nın bir

¹⁸⁷ Naki Keykurun, **a.g.e**, s. 88.

¹⁸⁸ Naki Keykurun, **a.g.e**, s. 89.

¹⁸⁹ Mustafa Sarı, **a.g.m**, s. 84.

an evvel ulaşmaları talimatıyla yola koyulduklarından yaklaşık bir buçuk ay sonra 2 Mart 1918'de İstanbul'a ulaştılar.¹⁹⁰ Bu heyet yolda bulunduğu süre zarfında İttifak Devletleri ile Rusya arasında sulh görüşmeleri de devam etmekteydi. Bölgede etkin bir siyasi güç olmak isteyen ve bu fırsatı Almanya ve sair devletlere kaptırmak istemeyen Osmanlı Devleti de Vehip Paşa'dan aldığı rapor sonrası Kafkasya için taleplerini artırmıştı. Brest-Litovsk'ta görüşmeler devam ederken Enver Paşa, Kafkasya'daki devletlerin self-determinasyon hakları ile bağımsız devlet oluşturmaları hususundaki önerilerini 24 Şubat 1918 tarihinde Alman Başkomutanlığına gönderdi. Bu talep Almanya Hariciye Bakanı Richard Von Kühlman tarafından aşırı bulundu ve reddedildi.¹⁹¹ Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti ise Kafkas devletlerinin mukadderatlarını tayinde serbest bırakılmalarını önererek oluşacak bağımsız devletlerin iç işlerine karışılmayacağı konusunda da taahhüt içeren güvence verdi.¹⁹² Bu durumun ortaya koyduğu iki sonuç vardır. İlk olarak; Osmanlı Devleti'nin Kafkasya konusunda takındığı tavrın ilhaktan uzak bir yaklaşım olduğunu göstermesi açısından bu sonuç önemlidir. Kurulacak müstakil devletlerin iç işlerine karışmamayı taahhüt eden bir devletin daha sonra ciddiyetten uzak bir şekilde o devletleri ilhak etmesi uluslararası camiada hoş karşılanacak bir durum değildir. İkinci olarak ise uluslararası bir nitelik taşıyan bir konferansta Kafkas milletlerinin durumunun ve bağımsızlık isteklerinin tartışılması bu konuda atılan ilk ciddi adım olması açısından sonucu mühim kılmaktadır.

Kafkasya'da işler siyasi açıdan farklı noktalara gitmekteydi. Birçok halkın, oluşumun Çarlık Rusya'nın ardından farklı taleplerde bulunması ve var olan dahi teşkilatmış görülen Maverayı Kafkas Hükümeti gibi yapıların içinde yaşanan anlaşmazlıklar uygulanacak senaryoların her gün değişmesine sebep oluyordu. Naki Bey'in İstanbul'daki temaslarında özellikle Talat Paşa ve Enver Paşa ile kurduğu münasebet; ortaya çıkaracağı sonuçlar açısından Kafkasya ve özelinde Azerbaycan

¹⁹⁰ **Tasvir-i Efkar**, 4 Mart 1334/1918, No:2383; Osmanlı ülkesinde yayım hayatına başlayan dördüncü gazetedir. 27 Haziran 1862 tarihinde ilk sayısı ile çıkan gazete belli aralıklarla yayımlarına ara verse de uzun yıllar varlığını devam ettirmiştir. 1949 yılında ise gazete kapanmıştır. NESİMİ YAZICI, "TASVİR-i EFKÂR", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasvir-i-efkar> (14.08.2019).

¹⁹¹ Qiyas Şükürov **a.g.m**, s. 45.

¹⁹² Qiyas Şükürov- **a.g.m**, s. 45.

için olmazsa olmaz bir bölge olan Bakü'nün geleceği için önem arz etmekteydi. Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil Bey'in huzuruna çıkan Naki Bey, Gence Milli Komitesi tarafından oluşturulan itimatnameyi Talat Paşa'ya sundu.¹⁹³ Naki Bey tam bu esnada Osmanlı Devleti'nin yöneticilerine hislerini açıklamaya başladı. 100 yıldır Rus hakimiyeti altında kaldıklarını ve Rus ordusunun Kafkasya'da başsız kalmasından sonra onlarla mücadele ettiklerini fakat bu mücadelenin gelecekte vuku bulabilecek tehlikeleri karşılama yetersiz kalacağını aktaran Naki Bey; Deli Petro'dan beri Müslüman Türklerden Rus ordusuna asker alınmaması vasiyeti gereği askeri güç ve tecrübe açısından yetersiz kaldıklarını, bu sebeple Osmanlı Devleti'nin kendilerini ilhak etmekten ziyade Azerbaycan ilinde askeri eğitimlerini göndermesini rica etmiştir.¹⁹⁴ Naki Bey'in ilhak değil müstakil Azerbaycan'a destek olunması talebini hoş bir şekilde karşılayan Talat Paşa; Halil Bey ile daha önceden bu konunun tartışıldığını ve Kafkasya'da bir İslam devletinin kurulması gerektiği fikrini paylaştıklarını ifade etmiştir.¹⁹⁵ Bölgedeki diğer Müslüman unsurlardan bağımsız bir devlet kurmak isteyen Azerbaycan'ın isteğini Talat Paşa'nın bu düşüncesi üzerine Naki Bey şu şekilde tekrar belirtmiştir: *"Evet, biz İslam'ız. Ancak Türk olduğumuzdan Milli Türk Hükümeti kurulmasını düşünüyoruz ve istiyoruz."* Talat Paşa ise bu cevap üzerine memnuniyetini dile getirmiş ve inşallah yapacağız demiştir.¹⁹⁶ Bu görüşme Kafkas İslam Ordusu adıyla bir ordunun kurulmasının kararlaştırıldığı ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki soydaşlarına ve dindaşlarına yardım yapacağını netleştirdiği hüviyetini taşımaktaydı. Türkçülük akımı ve ona bağlı olarak Turancılık fikri entelektüel camia içerisinde tartışılan bir düşünce-siyasal sistem olmanın yanında artık eyleme de dönüşme fırsatını yakalamıştı. Bölge ile kurulacak ilişkilerde kullanılan dil; Türkistan, Kırım ve Kazan'daki Türklerin de Rus hakimiyetinden Osmanlı güçleri ile kurtarılmalara düşüncesi I.Dünya Savaşı'nın geleceğini hatta bu savaş sonundaki dünya düzenini de farklı şekillerde etkileyebilirdi. Teoride ve planda büyümlü bir düşünce olarak görülen bu mücadele o kadar da kolay değildi. Bölgede farklı güç

¹⁹³ Nesiman Yakublu, **a.g.e**, s. 109.

¹⁹⁴ Naki Keykurun, **a.g.e**, s. 97-98.

¹⁹⁵ Nesiman Yakublu, **a.g.e**, s. 109-110.

¹⁹⁶ Naki Keykurun, **a.g.e**, s. 98.

odaklarının farklı çıkar beklentilerinin olması ve çıkarları sebebiyle farklı grupları desteklemeleri Osmanlı Devleti'nin bölgede tek başına hakimiyet kurmasını daha doğrusu etkiye sahip olmasını engelliyordu. Osmanlı Devleti özellikle yürüttüğü diplomasi ve uluslararası alanda bu konuyu gündeme getirmesiyle oyun masasındaki devletlerden biriydi. Diplomasi çağı olarak adlandırabileceğimiz XIX ve XX. yüzyıllar dünyasını yakından bilen Osmanlı Devleti diplomasinin kurallarını ve gerekliliklerini biliyordu. Kafkasya'da kendisini bekleyen diplomatik sıkıntıların neler olduğunun farkındaydı. Brest-Litovsk Antlaşması sonrası 93 Harbi sınırlarını kabul eden Osmanlı Devleti için Kafkasya'da bu sınırları aşmak hem Sovyet Rusya ile hem de müttefiki Almanya ile ciddi sorunlara yol açabilirdi. Bu sebeple Osmanlı'nın Kafkasya'ya yapacağı askeri yardımların ve hatta askeri hareketin gizli tutulması gerekiyordu.¹⁹⁷ Kafkas İslam Ordusu adıyla bir ordunun kurulmasının sebebi işte bu gizlilik düşüncesi idi. Bu ordu ismiyle Azerbaycan Hükümeti'nin ordusu gibi hareket edecek ve Osmanlı Devleti'nin diplomasi sahasında daha rahat hareket etmesini sağlayacaktı. Aksi durum Brest-Litovsk'un ihlali demekti ve bölgedeki Türk varlığının çıkarları açısından olumsuz bir durum oluşturacaktı. Osmanlı Devleti diplomasi ayağında ise farklı tercihlerle sonuca ulaşma yolunda çaba güdüyordu. Maverayı Kafkas Hükümeti'ni bağımsız ve tüm Kafkasya'yı temsil edecek federasyon haline getirme, Azerbaycan'ın ve diğer devletlerin bağımsızlıklarını sağlama belirlenen hedef politikalarıydı. Hatta bu federasyon kurma fikrinin gerçekleştirilmesi durumunda Osmanlı Devleti ile müstakil Azerbaycan arasında Avusturya-Macaristan benzeri bir ittifak durumu dahi düşünülmekteydi.¹⁹⁸ Tabii ki bu politikaların hedefi öncelikle Rusya'nın eski gücüne kavuşması durumunda önünde tampon devletler bırakmak esasına da dayanıyordu.¹⁹⁹ Naki Bey de Osmanlı Devleti'nin ileri gelen yöneticilerini askeri yardım için ikna ederken bu ihtimale değinmiş ve Osmanlı Devleti'nin bir an önce harekete geçmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁰⁰ Osmanlı Devleti idarecileri için Kafkasya meselesi artık çok boyutlu düşünülmesi gereken ve ani kararlar alınmaması gereken

¹⁹⁷ Qiyas Şükürov, **a.g.m.**, s. 46.

¹⁹⁸ Qiyas Şükürov, **a.g.m.**, s. 48.

¹⁹⁹ Selma Yel, **a.g.m.**, s. 571.

²⁰⁰ Naki Keykarun, **a.g.e.**, s. 99-100.

bir hale gelmiştir. Birçok güç unsurunun bulunduğu Kafkasya’da tek bir plan ışığında hareket etmek ve bu plandan sonuç almak büyük risklere gebe idi. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa ve dönemin kabinesi her ihtimali masaya yatırmıştır. Belli dönemlerde Azerbaycan’ın istiklaline yönelik siyaset benimsenmiş; belli dönemlerde de sanki ilhak amacı taşıyormuş gibi bir izlenim yaratılmıştır. Brest-Litovsk görüşmelerinde Alman Başkumandanlığına Azerbaycan’ın istiklalini teklif eden Enver Paşa; başka bir vakit Kafkasya ile alakalı tasarladığı gelecekte İran üzerinde Almanya ile nüfuz sahibi olmayı, Azerbaycan’da müstakil bir hükümet kurulması sonrası bu hükümeti kendi kontrolü altına almayı ve bir devlet geleneğine sahip olmayan Kuzey Kafkasya’yı da Osmanlı Devleti sancağı altında yönetmeyi arzu etmekteydi.²⁰¹ Bu planların savaşın Osmanlı Devleti lehine sona ermesinin ardından harfiyen bu şekilde uygulanacağını söylemek zordur. Arzuların ve beklentilerin gerçekte bir uyum içinde hareket etmesi gerektiğini geride bıraktığı yüzyılda kavrayan Osmanlı Devleti için bunu kati bir şekilde söylemek imkansızdı. Bu politikalar neredeyse her ay değişmekte ve öncelikli hedef Kafkasya’da Taşnak-Bolşevik zulmü gören soydaş ve dindaşları kurtarmak, daha özelinde stratejik bir nokta olan Bakü’nün Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti yapmaktır. Bu mesele için de Naki Bey İstanbul’da sözü almış ve hatta Kafkas İslam Ordusu’nun teşkilatlanması için oluşturulacak komisyona da kendisi üye yapılmıştı.²⁰² Mart ayında başlayan Kafkas Murahhas Heyeti ve Osmanlı Devleti görüşmelerinde yardımı gerekçelerinin Bolşeviklerin Bakü’de, Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları yerlerde ve Kafkasya’nın birçok bölgesinde gerçekleştirdiği katliamlarla somutlaşmıştır. İlhak tartışmalarının ışığında Kafkasya’nın ve özelinde Azerbaycan’ın siyasi hayatı için kritik zamanlara girilmişti. Bu kritik zamanlarda atılan her adım sorgulanmış ve ilhak tartışmalarını körüklemeye devam etmiştir. Enver Paşa’nın Kafkasya’da görev alacak kişileri yakınlarından seçmesi, Kafkas meselesi ile yakından ilgilenmesi, Osmanlı Devleti’nin Gürcistan ve Ermenistan ile yaşadığı sınır çatışmaları ilhak ihtimalini Azerbaycan için kuvvetlendiriyordu.²⁰³ Bir yandan da Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Devleti’nin

²⁰¹ Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e.**, s. 387-388.

²⁰² Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 100.

²⁰³ Selma Yel, **a.g.m.**, s. 570.

işbirliği hususundaki görüşmeleri her şeye rağmen devam ediyordu. Her iki unsur da bazı noktaları göz önünde bulundurarak hareket etmek zorundaydı. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan temsilcileri bu hassas düzende dikkatli hareket ettiler. Bütün bu tartışmalar devam etse de iki taraf müşterek hususlarda buluşarak hareket ediyordu. Bir sürecin ilhak olarak değerlendirebilmesi için güçlü tarafın isteklerinin ağır basması ve idarenin onda olması gerekir. İki unsur arasında ise böyle bir ilişki bulunmamaktadır. Naki Bey ile Enver Paşa'nın görüşmesinde kurulacak olan Kafkas İslam Ordusu'nun başına Enver Paşa tarafından geçirilmesi planlanan Şehzade (Prens) Ömer Faruk'un Naki Bey tarafından özel hayatındaki alışkanlıklar sebebiyle hoş karşılanmayacağı belirtilerek Nuri Paşa isminin gündeme alınmasını sağlamıştır.²⁰⁴ Hatta bu talebini de şu şekilde ifade etmiştir: *"Biz Kafkasya Türkleri iki kuvvete inanıyoruz. Yukarıda Allah, aşağıda Enver. Duyduğuma göre sizin Nuri adında bir paşa kardeşiniz vardır. Sizden rica ediyorum, Kafkasya'ya gidecek askeri teşkilatın başına Nuri Paşa'yı tayin ediniz."*²⁰⁵ Naki Bey daha önce bir hazırlığın yapıldığının bu şekilde farkına vardı ve bu ilhak endişesini artırdı fakat güçlü olan unsurun talebinde diretmemesi, müşterek bahisleri dikkate almayı tercih etmesi benzer şekilde ilhak endişesini azaltmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin idarecilerinin Kafkasya'ya yönelik bir ordu gönderme girişiminin olduğu bu konuşmadan ve Enver Paşa'nın doğrudan isim önermesinden anlaşılmaktadır. Bu çıkarımı doğrulayan bilgiye Kazım Karabekir'in anılarında rastlanmaktadır. Kazım Karabekir, kendisine 23 Şubat 1918 tarihli Başkumandan Vekili Enver Paşa imzalı bir şifreli telgrafın geldiğini ve bu telgrafta; Bolşevik İhtilali üzerine bölgede Kafkasya hükümetlerinin bağımsız devlet kurmaya karar verdikleri, 3. ve 6. ordunun şimdiden Kafkasya için harekete geçtiği, bizden sağlanacak yardım isteğine cevap vermek üzere oluşturulacak teşkilatın başına geçme teklifinin ilk olarak Karabekir Paşa'ya teklif edildiği görülmektedir.²⁰⁶ İki devlet arasında uzun yıllardır devan eden birlik ve ortak hareket etme temasları 1918 yılında iyice ısınmış, somut şeklini almaya başlamıştı. Bu ilişkinin ilhak kaygısının bazı çevrelerde doğurduğu aşık bir durumdur fakat geleceği henüz belirsiz olan bir

²⁰⁴ Mustafa Sarı, **a.g.m**, s. 88.

²⁰⁵ Naki Keykerun, **a.g.e**, s. 101.

²⁰⁶ Kazım Karabekir, **I.Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 602-604.

bölgede, uzun yıllar hakimiyetini sürdüren bir gücün çekilişinin ardında bıraktığı enkazı kısa sürede kaldırmak da kolay bir mesele değildi.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan temsilcileri arasındaki ilişkilerin gelişimi kamuoyunda da kendine yer bulmaya başlamıştı. Özellikle iki unsur arasında dengeyi kuracak olan tanınmış kişilerin sorumluluk almasıyla iletişim eksikliği de ortadan kalkacaktı. Bu kişilerin başında da Ahmed Ağaoğlu gelmektedir. 1869 yılında Şuşa-Karabağ'da doğan Ahmed Ağaoğlu 1909 yılında Çarlık Rusya'nın baskıları sonucunda İstanbul'a yerleşmek zorunda kalmıştı. Ağaoğlu Ahmed; Türkçülük fikrinin siyasi sahada sistemli bir şekilde kendine yer bulması sürecinde etkili olmuş fikir adamlarından biridir.²⁰⁷ Ağaoğlu Ahmed Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 17 Mart 1918 tarihli sayısındaki yazısında Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne sınır olduğunu, bölgedeki gelişmelerin bu sebeple Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendirdiğini ve Kafkasya'da yaşayan Türklerin Grönlandlılar, Litvanyalılar gibi kendi mukadderatlarını tayin etmek hususunda serbest olması gerektiğini; bu sürecin de Osmanlı Devleti'nin teyit ve tespitinde ilerlemesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁰⁸ Bazı Azerbaycan ve Türk kaynaklarında 'İlhak' taraftarı olarak değerlendirilen Ağaoğlu Ahmed²⁰⁹, Kafkasya'da teşekkül edecek hükümetlerin idare meselesinde kaleme aldığı yazında; şekillenecek hükümetlerin idare hususunda kararın Kafkasyalıların iradesinde olduğunu ve onların müşterek bir hükümet, konfederasyon yahut müstakil devlet tercihlerine Osmanlı Devleti'nin riayet ve hürmet edeceğini belirtmiştir.²¹⁰ Özellikle mart ayının sonlarına doğru Kafkasya'nın bazı bölgelerinde Taşnakların ve Bolşeviklerin giriştiği baskı ve mezalim teşebbüslerinin Osmanlı Devleti'ni rahatsız ettiğini ve buna sessiz kalınmayacağını belirtmiştir.²¹¹ Mart 1918'de neşredilen bu ifadeler kurulan ilişkinin ve yardım taleplerinin kamuoyunda karşılık bulduğunu ve

²⁰⁷“Ahmet Ağaoğlu”, (Çevrimiçi), <https://www.turkocaklari.org.tr/kurucu/ahmet-agaoglu>, (23.02.2019)

²⁰⁸ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, s. 60-62.

²⁰⁹ Selma Yel, **a.g.m**, s. 574.

²¹⁰Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, Teass Press, 1.Baskı, Mayıs 2018, İstanbul, s. 45-47.

²¹¹ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, s. 47-49.

benimsenecek politikanın da bu yolda şekilleneceğini göstermektedir. Kafkasya'ya gerçekleşecek yardımın fikri altyapısını oluşturma sorumluluğunu tek başına Ağaoğlu Ahmed üstlenmemiştir. Kafkasya Murahhas Heyeti ile Osmanlı Devleti arasında gelişen ilişkilerin ardından farklı basın kuruluşları da meseleye daha farzla eğilmeye başlamıştı. Kafkasya milletlerini inceleyen yazıların hacmi ve niteliği artmış; Çarlık Rusya dönemindeki Kafkasya'da yaşanan Ruslaştırma, temel ihtiyaçlardan yoksun bıraktırma politikasının sonucu olarak bölge halkının milliyetlerini ve kültürlerini takviye edecek imkanı bulamadıkları işlenmiştir.²¹² Osmanlı Devleti ve Azerbaycan temsilcileri arasındaki münasebet yavaş yavaş etkisini göstermeye başlamış, Osmanlı Devleti'nin desteğinin alınması hususunun altyapısı da bu şekilde hazırlanmıştı. Kafkasya'da ve özelinde Bakü'de benzer çağrılar yapılmaktaydı. Azerbaycan Türkleri kamuoyunda; "Birleşelim", "İttifak edelim", "İttihat gerek" gibi başlıklar atıp çağrılar yaparak durumun ciddiyetini belirtiliyordu. Mart ayının sonlarında Bakü'de yaşanacak olan soykırımdan önce de Azerbaycan basınında yer bulmuş ve Mirza Bala Mehmetzade Açıksöz gazetesinde "Ey genç Türkler, bugün mukaddesiniz olan vatani azat ediniz." sözleriyle yardım beklendiğini net bir şekilde ortaya koymuştur.²¹³ İşte bu beklentiler ve umutlar içinde teşkil edilme kararı alınan Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatlanma ve harekete geçme süreci başlamıştı.

Başkomutanlık Vekaleti Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeninden bir kolordu teşkilini kararlaştırarak 1 ve 2. tümenlerin teşkili ile görevlendirilen iki heyetin subaylarının Musul'a, 6.Ordu Komutanlığına; 3.Tümenin subay heyetinin de 3.Ordu Komutanlığına, Trabzon'a gönderileceğini 2 Mart 1918'de, Naki Bey'in askeri yardım görüşmeleri yapmak için İstanbul'a geldiği gün, 3 ve 6. Ordu Komutanlıklarına bildirdi. Kafkasya'da görev alacak bu ordudaki subayların rütbelerinin bir üst rütbeye taşınacağı, rütbesinin normal maaşının bir üst rütbesine göre verilmesi kararlaştırıldı²¹⁴ İslam Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yarbay Nazım

²¹² "Kafkasya Milletleri", **İkdam**, No:7591 (29 Mart 1918), s.1; No:7592 (30 Mart 1918), s. 1. 1894-1928 yılları arasında günlük olarak yayımlanan siyasi, ilmi gazetedir. Yayın politikası sebebiyle çeşitli dönemlerde isim değiştirmiş (Yeni İkdam) fakat İkdam ismi yayın hayatını noktalamıştır. NESİMİ YAZICI, "İKDAM", (Çevrimiçi), TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikdam> (14.08.2019).

²¹³ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 5.

²¹⁴ Halil Bal, **a.g.e**, s. 112.

Bey ve Naki Bey yoğun ve titiz bir çalışmanın ardından kadroyu tamamladılar; Enver Paşa da Nuri Paşa ve kadrosunu yolcu ederken 5 Nisan 1918 tarihli 12 maddelik talimnameyi Nuri Paşa'ya vermiştir.²¹⁵ Bu talimatnamede Kafkas İslam Ordusu'nun hareket kapsamı, maksadı, uyması ve dikkat etmesi gereken hususlar yer almaktadır. Talimnamenin birinci maddesinde yer alan: *"Kafkas Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkasların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya'da yüksek İslam menfaatlerini ve Hukuku Mukaddesei Hilafeti ve Devlet-i Osmaniyye ile ravabıtı siyasiye ve Askeriye tesis etmektir. Bu teşkilat tedricen bütün Rusya dahilindeki İslamlara imkanı dairesinde teşmil edecektir."*²¹⁶ ifade Kafkas İslam Ordusu'nun ilhak amacından farklı olarak Kafkasya ile siyasi ve askeri bağları kurmak, bölgenin kurtuluşuna yardım etmek amacıyla gittiğini göstermektedir. Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatlanma sürecinin yanında Kafkasya'da da diplomatik süreç devam etmekteydi. Trabzon Konferansından çözüm çıkmayınca Brest-Litovsk Sulhu'ndan doğan haklarını elde etmek isteyen Osmanlı Devleti ileri hareketine devam etmiş ve bu ileri hareket Batum'un Osmanlı Devleti'nin kontrolüne geçmesinin ardından Maverayı Kafkas Hükümeti ile Osmanlı Devleti temsilcilerinin Batum'da yeni bir konferansta buluşmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Maverayı Kafkas Hükümeti'nin Azerbaycan Türkleri temsilcileri de Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, Kafkasya'da bağımsız bir Azerbaycan için çalışmıştır. Osmanlı Devleti'ni temsil eden heyetin başında yer alan Halil Paşa; 14 Mart 1918 tarihli Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne ve Sadrazam Paşa Hazretlerine ulaştırılması çektiği telgrafta diplomatik alanda devam eden iş birliğine Mehmed Emin Resulzade'nin beklentilerini aktararak değinmiştir.²¹⁷ İki unsurun ilişkiye geçtiği andan itibaren somut yahut somut olmayan sebeplerden ötürü Azerbaycan idarecileri üzerinde etkili olan ilhak tartışması Batum Konferansı'nda da konuşulmuştu. Halil Mentşe, ilhak talebinde bulunan murahhaslara hitaben yaptığı değerlendirmede Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin düşüncelerini dikkate almak ve uluslararası camianın da tepkilerini hesaba katmak

²¹⁵ Halil Bal, **a.g.e**, s. 113.

²¹⁶ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 189.

²¹⁷ Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi 1918-1920. Yıllar (Osmanlı Arşiv Senetleri Esasında)**, Elmin İnkişafı Fonu, Bakü-2017, s. 145-147.

durumunda olduğuna değinmiştir. Bu sebeple Halil Menteşe Bey, Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir Azerbaycan'dan yana olduğunu belirtmiştir.²¹⁸ Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü diplomasi meyvelerini vermiş ve Maverayı Kafkas Hükümeti'ni oluşturan üç kuvvetin bağımsızlığı Osmanlı Devleti'nin Kafkasya operasyonlarının da şekillenmesini sağlamıştır. Bütün bu diplomatik başarılarla rağmen teşkilatlanma halinde bulunan Kafkas İslam Ordusu'nun hareketini gerçekleştirmesinin önünde zorluklar vardı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları ve iase sıkıntılarını bir kenara bırakırsak harici zorluklar hareketin önünde engel teşkil ediyordu. Kendini muktedir gördüğü her yerde Türklere saldıran Ermeniler, İran üzerinde bulunup Bakü üzerinden Osmanlı Devleti'nin Asya'nın iç kesimlerine ilerlemesine engel olmak isteyen İngilizler ve Bakü'deki petrol kaynaklarının idaresini müttefikine kaptırmak istemeyen ve Gürcülerin hamiliğini üstlenen Almanya, Kafkas İslam Ordusu'nun karşısına zorluk çıkaracak yapılarıydı.²¹⁹ Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa işte bu şartlar altında ateşten bir gömlek giymişti. Osmanlı Devleti idarecileri, Bolşevik Devrimi sonrasında beri Kafkasya için tasarladıkları politikayı artık daha dikkatli bir şekilde uygulamak zorundaydı. Gizlilik esastı ve karşılaşılabilecek bazı sıkıntılar da tahmin edilemiyordu. Almanya'nın Başkumandan Vekili Paul Von Hindenburg'un Osmanlı Devleti hakkında yaptığı: *"Türkiye sıfırdır, ama Çanakkale'yi koruyan, Kutu'l- Amare'yi ele geçiren, Mısır'a kadar giden, Ermenistan'a Rus saldırısını durduran, tarihteki Türk imparatorlukları sırasında yer alan, yüz binlerce düşman birliklerini kuvvetli orduları ile yenen, kendine has ve bizim için değerli bir sıfır."* açıklamasında da belirttiği gibi işte o değerli sıfır; soydaşlarına ve dindaşlarına yardım için en zorlu koşullar içinde dahi mücadeleye koyulacaktı.²²⁰

²¹⁸ Qiyas Şükürov, **a.g.m**, s.57; Halil Menteşe'nin sözleri: *"Biz süngümüz ile Kafkasya'ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeseydiniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak buna imkan yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman, ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklaliyet kurup müstakil yaşamanız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihetçe yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurulacak istiklali destekleyin."*

²¹⁹ Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e**, s. 433.

²²⁰ İsmayıl Musa, "Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askeri Yardımları", **Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, s. 126.

Azerbaycan ve dahili cümle Kafkasya artık Nuri Paşa'nın komutasında şekillenecek ordunun hareketına dikkat kesilmişti. Böyle ciddi ve gizli kalması gereken bir hareketin neticesi Kafkasya'da sadece o bölge ve Osmanlı Devleti için değil tüm devletler için yeni bir sayfanın açılması demekti. Nuri Paşa omuzlarında böyle bir yükü İstanbul'dan yola çıkarak 25 Mart 1918 tarihinde Musul'a muvasalat oldu.²²¹ 6. Ordu'dan ikmal edilen kadro ile tekrar yola koyulan Nuri Paşa ve beraberindekiler 8 Nisan 1918'de Musul'dan ayrılmış; Revandiz yolu ile sırasıyla; 26 Nisan'da Pesva'ya, 29 Nisan'da Savuçbulak'a, 9 Mayıs'ta da Tebriz'e ulaşmıştı. Tebriz'den yola çıkarak Azerbaycan mıntıkasında karargahını kuracak yer arayan ve aynı zamanda Ermenilerden gelecek tazyiki de engellemeye çalışan Nuri Paşa ilk yeri Nuha olarak benimsese de kararını Gence olarak değiştirdi.²²² Gence'nin Karadeniz-Tiflis- Bakü kara ve demir yolu hattının üzerinde bulunmasının sağlayacağı fayda, bölgede Türklerin çoğunlukta olması ve Ermenilerin tehditkar vaziyetinin etkisi dışında kalması bu kararda etkili olmuştu.²²³ Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişi halk tarafından da coşkuyla karşılanmış ve Azerbaycan edipleri de bu karşılamadan ve Nuri Paşa'nın filizlendirdiği umuttan etkilenmişti. Azerbaycan şiirinin ünlü isimlerinden Ahmed Cevad, Nuri Paşa'nın Gence'ye varışının yarattığı intibayı "Ey Esger" şiirinde şu dizilerle ele almıştır: *"Şu karşıki duman çıhan bacadan/ Sen gelmeden iniltirler çıhardı/ Gecikseydin, mazlumların feryadı/ Yeri, göğü, kainatı yahardı/ Yürü, yürü yatan güneş izine/Gülümseyir doğan güneş yüzine"*²²⁴ Nuri Paşa'nın Gence'ye gelmesinden bir gün sonra Maverayı Kafkas Cumhuriyeti Seym Meclisi kendisini feshetti ve aynı tarihte Ermenistan ve Gürcistan bağımsızlığını elde etti. Bu tarihten itibaren Azerbaycan devletinin istiklalinin kalıcı tesisi ve Bakü'nün kurtarılması meselesi kalıyordu. Bakü, Bolşeviklerin işgali altında bulunduğu Azerbaycan'ın başkenti Gence olmuştu. Azerbaycan istiklalini sağladıktan sonra Gürcistan ve Ermenistan gibi Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalamıştı. Bu antlaşmanın diğerlerinden farkı ise iki devlet arasındaki askeri yardımı mümkün kılmasıydı. Hem

²²¹ Mustafa Budak, Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 72.

²²² Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 73.

²²³ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 140.

²²⁴ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 141.

Azerbaycan Cumhuriyeti hem de Osmanlı Devleti antlaşmada yer alan askeri yardımı mümkün kılan madde sayesinde hukuki dayanaklarını da elde etmiş oldu. Bu askeri yardım ve askeri yapılanma Almanya ve Sovyet Rusya’da Brest-Litovsk Antlaşması’nın ihlal edildiği kanısını oluşturmuştu. Brest-Litovsk Antlaşması’nın hiçbir maddesinde Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki askeri operasyonlarını engelleyen bir madde bulunmaması ve bu sebepten ötürü bağımsızlığını elde etmiş devletlerle sınırdaş olan Osmanlı Devleti’nin antlaşmalar yapması gayet doğal bir sonuçtu ve bu hususta itiraz dayanaksızdı.²²⁵ Nuri Paşa’nın komuta edeceği Kafkas İslam Ordusu’nun hareketinin engele takılmaması için bu ordunun faaliyetlerinin gizliliği esastı. Osmanlı Devleti’nin hem Almanya ile hem de Sovyet Rusya ile yaşayacağı problemler göz önünde bulundurularak bu karar verilmişti.²²⁶ Bu gizlilik hususu Osmanlı matbuatında Kafkas İslam Ordusu adıyla haberleri kısıtlı kılmişti fakat yaşanan askeri gelişmelere de matbuatta yer verilmekteydi. Azerbaycan basınında Bakü’de yaşanan “Mart Olayları” sonrası Türklerin elindeki gazeteler kapatılmış, baskı artmıştı. Bu durum da Bakü’den gelen haberlerin Bolşeviklerin bakış açısıyla gelmesine neden olmuştu.²²⁷ Osmanlı basınında haberlerin ve değerlendirmelerin akışı özellikle İstanbul Konferansı sırasında hız kazanmıştı. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti’nin dağılması sonucu bağımsız olan devletlerin hem kendi aralarındaki meselelerin hem de Osmanlı Devleti ile olan hudut meselelerinin halledilmesi için İstanbul’da bir konferans tertip edilmek istenmişti.²²⁸ Bu konferansa katılmak ve hudut meselesini çözmek amacıyla murahhas heyetleri katılım göstermişlerdir fakat Osmanlı Devleti’nin resmi makamları ile ilişki kurmaktan öteye geçemedi ve Osmanlı Devleti yetkilileri de konferansın gerçekleşmesi için acele etmedi. Hudut meselesinin halledilmesi için en mühim şey Bakü’nün Azerbaycan

²²⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e.**, s. 437.

²²⁶ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 530-531.

²²⁷ Akif Aşırov, **a.g.e.**, s. 10.

²²⁸ “Hayat ve İstikbal Meselelerimiz Etrafında: Cenubi Kafkasya’nın Mukadderatı Tayin Etmek Üzere”, **Zaman**, No:70; Zaman gazetesi ilk sayısını 4 Nisan 1918 yılında veren gazete günlük olarak neşredilmiş, 480. sayısından sonra 10 Eylül 1919 tarihinde kapatılmıştır. Tayfun Haykır, “Mütareke Dönemi Yayın Organlarından “Zaman” Gazetesi” (Yüksek Lisans Tezi), T.C Niğde Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2010, Niğde, s. 1.

topraklarına katılmasıydı ve bu mesele halledilmeden çizilecek sınırlar ileride sorunların daha da büyümesine yol açardı.

Haziran ayı sadece siyasi olarak değil askeri olarak da hareketlenmenin hızlandığı dönemdi. Kafkas İslam Ordusu artık harekete geçmek üzereydi fakat eldeki imkanlar bu konuda karar vermeyi imkansız kılıyordu. Nuri Paşa'nın Gence'de askeri teşkilat olarak bulduğu tek yapı Azerbaycan Milli Kolordusu adıyla kurulmuş bir milis yapılanmasıydı. Askerlik tecrübesinden uzak bu yapıyla hedefe ulaşılması mümkün değildi. Nuri Paşa bu durumdan hem Enver Paşa'yı hem de Vehip Paşa'yı haberdar etmişti. Kendisinin emrine ilk etapta Albay Mürsel Bey komutasındaki 5.Kafkas Tümeni verilmişti. Bu Tümen'e; 9,10 ve 13. piyade alayları, iki bölüklü (19 ve 22. Bölükler) Mürettep Süvari Alayı, 5. Kafkas Sahra Topçu Alayı, 1. ve 2. bataryalardan oluşan Şınayder Topçu Taburu; 4. ve 5. bataryalardan meydana gelen Dağ Topçu Taburu ve Telsiz Telgraf Takımı, İstihkam Bölüğü, Sıhhiye Bölüğü, 24. Seyyar Hastane, Mızıka Bölüğü, Ekmekçi takımı verilmişti.²²⁹ 5. Kafkas Tümeni toplamı ise 257 subay, 5575 erden oluşmaktaydı. Nuri Paşa 5.Kafkas Tümeni'in desteklenmesi için 20 Haziran 1918 tarihinde 9.Ordu vasıtasıyla Enver Paşa'ya telgraf göndermiş fakat Nuri Paşa'nın 20.000 tüfek, cephane ve subay kadrosu isteğine imkanların elverişsiz olduğu gerekçesiyle olumsuz yanıt verilmişti.²³⁰ Askeri hareketlilik devam ederken Osmanlı Devleti bir yandan da siyasi gelişmelerin kendi kontrolünde ilerlemesini istiyordu. Ekim Devrimi ile Kafkasya'da etkisini artıran Osmanlı Devleti için Haziran 1918'e geldiğimizde önemli bir yol kat edilmişti. Kafkasya'da siyasi gücü eline alan Osmanlı Devleti, Cenubi Kafkasya'daki devletlerin aralarındaki sınır problemlerini de çözecek konuma kendisini getirmişti. İstanbul'da başlayan konferansta Gürcüler sorunların çözümü için Osmanlı Devleti'ne samimiyet gösterildiğinin; Osmanlı Devleti'nin de aynı samimiyetle ilişkileri geliştireceğinin farkında olduklarını belirtmişlerdi.²³¹ Hatta o dönemde Tiflis'te yayımlanan gazetelerde Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın halka hitap ettiği konuşmalar bazı gazetelerde

²²⁹ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s.72-75.

²³⁰ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 76.

²³¹ "Heyet-i Murahhasa'dan Greçkori ile Mülakat", **İkdam**, No: 7674 (20 Haziran 1334), s. 1.

neşrediliyordu.²³²Ermeni yetkililer de Gürcü yetkililer gibi aynı temennileri dilemekteydi. Osmanlı Devleti ile aralarındaki münasebetin yolunda olduğunu bildiren Ermeni Heyeti Murahhasası Mösyö Aharonyan, böylelikle istenilen sonuçların alınacağını düşünüyordu.²³³ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ise tavrı zaten Osmanlı Devleti ile yaptıkları askeri iş birliği neticesinde belli olmuştu. Osmanlı Devleti ile ilişkileri geliştiren, soy ve din kardeşliğinden gelen güvenin inşa ettiği ilişkiler iki devletin ortak çıkarlarını korumalarını sağlamıştı. Kafkasya'daki siyasi atmosfer Osmanlı Devleti'nin istediği gibi oluşmuştu ve aylardır takip edilen hatta yeri geldiğinde bazı noktaları değiştirilen Kafkasya siyaseti, Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlanmak üzereydi.

Sovyet Rusya'da ise Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine yarattığı hareketin endişesi hakimdi. Bakü'de yayımlanan Bakinski Raboçi gazetesi Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği askeri yardımını istilacılıkla bağdaştırması hakim olan endişeyi açıklamaktadır.²³⁴ Bolşeviklerde hakim olan endişe hali aksi söylemlerle de kendini göstermekteydi. Bakü Sovyeti'nin 7 Haziran 1918 tarihli oturumunda Stephan Şaumyan; Türklerin tehlike yaratacak kuvvetlerinin kalmadığını ifade ederek endişe halini bastırmaya çalışıyordu.²³⁵ Bu stratejinin seçilmesinin sebebi de Gence üzerine yapılması planlanan askeri hareketin kamuoyunda desteğini sağlamaktan geçiyordu. Bakü Sovyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmak, Bakü üzerindeki tehdidi yok etmek ve Kafkasya'da yayılmak için bu hareketi elzem görmekteydi. Gence üzerine doğru yapılacak bu hareket için hem kamuoyunun hem de askerlerin cesaretlendirilmesi için harekate olan inancın artırılması gerekliydi. “Bakinski Raboçi”, “Bakı Şurasının Ehbarı”, “İzvestiya Raboçih Sovetov Deputatov” gazeteleri Türk ordusunun güçsüzlüğünü öne sürerek Bakü'de propaganda yapıyor, Türklerin bu orduya umut bağlamaması gerektiğini halka yansıtıyordu. ²³⁶ Gence'de ise Azerbaycan Türkleri için yayımlanan “Azerbaycan Hükümetinin Exbarı” gazetesi

²³² Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 12.

²³³ Ermeni Heyet-i Murahhasası”, **Zaman**, No:79 (21 Haziran 1334), s. 3.

²³⁴ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 10.

²³⁵ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 10-11.

²³⁶ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 12.

devlet yetkililerinin aldığı kararı duyurmak, şekillenmekte olan milli ordu için asker toplamak gibi işlevleri üstlenmekteydi. Bakü’de ise Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan tek gazete “Himmet” gazetesi idi. Bu gazete de Bolşevik kontrolünde belli çerçevede haberleri ele alan bir gazeteydi.²³⁷ Osmanlı basınında ise özellikle hareketin işleyişine fazla yer verilmemekteydi. En nihayetinde gizli kalması gereken ve Osmanlı Devleti’nin dahlinin belli miktarda kalmasının fayda sağlayacağı bir süreçti. Bu yüzden metinlerin satır aralarında “Osmanlı Askeri” ibaresi geçse de meselenin üzerine fazla gidilmemiştir. O dönem basınında Kafkasya hakkında neşredilen yazıların çoğu İstanbul Konferansı için İstanbul’a gelmiş olan Ermeni, Gürcü, Azerbaycan Türk’ü ve Şimali Kafkasya Murahhas Heyetleri ile yapılan mülakatlardan oluşmaktaydı. Kafkasya haberlerinin önemli bir kısmını oluşturan diğer bir nokta ise Türk basınında yayımlanan yabancı basın kaynaklı haberlerdir. Kafkasya’daki Osmanlı faaliyetlerini eleştiren bu yayımların yine Türk basını tarafından eleştirel bakışla işlenmektedir. Rus gazetesi Novaya Jizn’e dayandırılan bir haberde; Rusların Kafkasya’da etkili olan Osmanlı Devleti’nden rahatsız olduğu, bu durumu engelleyecek gücün kendilerinde bulunmadığını ifade edip Türklerin İran üzerinden Bağdat’a ineceği tezini sunarak İngilizlerden medet umduğu anlaşılmaktadır.²³⁸ Keza bir Alman gazetesi olan “Şimali Almanya Gazetesi” Türklerin Azerbaycan ile müttefikliğinin karşısında Gürcülerle ittifak halinde bulunulduğu gerçeğini apaçık göstermiştir. Bu gazetede baş makale olarak yayımlanan Profesör Bernstein’ın Gürcüler tarafından tertip edilen müsamerede gerçekleştirdiği nutku; Gürcülerin Cenubi Kafkasya’da Osmanlı İmparatorluğu’nun değil Almanların sorunların çözümünde etkili olmasını istediği beyanını içeriyordu.²³⁹ Taşnaksütyun ile Bolşeviklerin birlikte hareket ederek Bakü’deki yayımlarında sergiledikleri “Türkler güçsüz”, “Türk ordusunu yeneceğiz” gibi ifadelerle cevap gecikmiyordu. Nuri Paşa oluşan bu havayı dağıtacak beyanatlar vermeyi de ihmal etmiyordu. İttihat gazetesinde

²³⁷ Akif Aşirov, **a.g.e**, s. 12.

²³⁸ “Kafkasya’da Türkler ve İngilizler”, **Atı**, No:177 (26 Haziran 1334), s. 3. ; Celal Nuri’nin 1 Ocak 1918’de, İstanbul’da çıkarmaya başladığı gazete çeşitli sebeplerden ötürü İleri, Ahval ve tekrardan İleri isimleriyle yayım hayatını sürdürmüş ve 1914 yılında kapanmıştır. Recep Duymaz, “İLERİ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ileri> (14.08.2019).

²³⁹ “Cenubi Kafkasya ve Almanya”, **Zaman**, No:88 (30 Haziran 1334), s. 1.

yayımlanan bir beyanatında Azerbaycan Türklerine seslenerek sakin olunması gerektiğini ve artık Ermenilerden güçlü olduğumuz gerçeğinin açıkça görüldüğünü ifade etti.²⁴⁰ Mayıs ve Haziran 1918 yılları Kafkasya’da mühim siyasi gelişmeler yaratmış ve bu gelişmeler de askeri hareketliliği etkilemişti. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti’nin dağılması, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’ın istiklallerini ilan etmesi bölgede yeni bir düzenin olacağının ve yeni olayların yaşanacağının habercisiydi. Güney Kafkasya’daki bu yeni düzen başından beri Osmanlı Devleti’nin istediği şekle gelmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti ile yapılan askeri yardım antlaşması ile bölgedeki Türkleri zulümden kurtarma şansı ve o bölgede yaşayan Kafkas ve Orta Asya Türklerini, Anadolu Türkleri ile birleştirme fırsatını yakalamıştı. Kafkas İslam Ordusu ise haziran ayının sonlarına doğru Kafkasya’nın kontrolü, Orta Asya’nın anahtarı ve Azerbaycan’ın ebedi başkenti Bakü’yü işgalden kurtarmak için ilk önce Gence’ye ilerlemekte olan Bolşevikleri karşılayacak daha sonra da Bolşeviklerin üzerine yürüyecekti.

²⁴⁰ Akif Aşirov, **a.g.e**, s. 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN BAKÜ HAREKATI VE OSMANLI- AZERBAYCAN-BATI BASININDA YANSIMALARI

3.1.Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Harekati ve Gelişmeler

Enver Paşa, 5 Haziran 1918 tarihinde Batum'a gelerek bazı incelemeler yaptı. Bu incelemelerin sonucunda 7 ve 9 Haziran tarihlerinde iki emir yayımlayarak 3. ve 9. Ordulardan mürekkep Şark Orduları Grubu Komutanlığının kurulmasına karar verdi. Şark Orduları Grubu Komutanlığını Ferik Vehip Paşa²⁴¹, 3.Ordu Komutanlığını Esat Paşa ve 9. Ordu Komutanlığını da Mirliya Yakup Şevki Paşa üstleniyordu.²⁴² Nuri Paşa komutansında hareket eden Kafkas İslam Ordusu da Şark Orduları Komutanlığına bağlı hale getirilmişti. Bu sebeple Şark Orduları Grubu Komutanlığının en önemli görevi Kafkas İslam Ordusu'na her bakımdan destek sağlamak, Azerbaycan'da milli bir ordu oluşturulması için askeri personel görevlendirme ve malzeme temin etme, İngilizlerin hareket sahasını daraltarak onların Bakü'ye girmesine engel olma ve Rumiye Gölü ile Hazar Denizi arasındaki araziye Ermeni çetecilerden temizlemektir.²⁴³ Nuri Paşa, askeri hareketin derinleşmesi ve istenilen sonuca varılabilmesi için bu hususta birlik olunması gerektiğini düşündüğü için hükümetin bazı üyelerinden rahatsız olduğunu belirtmiştir. Nuri Paşa, bu karara itiraz eden Milli Şura Başkanı Mehmed Emin Resulzade, Başbakan Fetali Han Hoyski ve Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski'den oluşan heyet Nuri Paşa'yı bu kararından vazgeçirmek için görüşmüş lakin Nuri Paşa siyasetçi değil asker olduğunu, meselenin sadece askeri boyutuyla ilgilendiğini söyleyerek heyeti Ahmed Ağaoğlu'na yönlendirmiştir. ²⁴⁴ Nuri Paşa'nın bu isteğinin arkasında Milli Şura'da yer alan Sosyalist Blok ve Himmet Partilerinin sol görüşe yakın olmasının tehlike yaratacağı düşüncesi yatmaktadır.²⁴⁵ Nuri Paşa'nın baskıları sonucunda daha fazla serbestçe

²⁴¹ 28 Temmuz'da bu göreve Halil (Kut) Paşa getirilecektir.

²⁴² Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 137.

²⁴³ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 137.

²⁴⁴ Halil Bal, **a.g.e**, s. 178-179.

²⁴⁵ Selma Yel, **a.g.m**, s. 574-575.

çalışamayacaklarını düşünen bu iki grup hükümetten çekilmişlerdi.²⁴⁶ Bütün bu tartışmaların sonucunda Milli Şura'nın geçici olarak tatil edilmesi şart koşularak yeni bir hükümetin kurulması kabul edildi. Nuri Paşa hem Osmanlı Devleti'nden destek sağlamış oldu hem de Azerbaycan'da ordunun rahat hareket edebilmesi için siyasi ortamı şekillendirmiş oldu. Bu iki hareket Nuri Paşa'nın elini kuvvetlendirmiş, hem ordu hem halk üzerindeki etkisini artırmış hem de hazırlıklarını hızlı tamamlamasını sağlamıştı.

Kafkas İslam Ordusu çeşitli muharebeler yaparak Bakü'ye doğru ilerlemiştir. Bolşeviklerin de hemen hemen aynı zamanda Gence'ye doğru ilerlemesi bu iki ordunun farklı bölgelerde muharebe etmesine sebep olmuştur. Eğer Bolşeviklerin tercihi Gence'ye gitmek yerine Bakü'yü korumak olsaydı muharebelerin seyri ve tarzı da değişecekti. Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatının hızlı gerçekleşmesinin sebebini de aslında bu tercih etkilemiştir. Hızlı bir şekilde Gence'ye gelip mevcut devleti dağıtarak bu toprakları ele geçirmeyi planlayan Bakü Sovyeti yönetiminin bir an önce durdurulması ve Bakü'nün kontrol altına alınarak bu tehlikenin ortadan kaldırılması amaçlanıyordu. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye ilerken verdiği mücadeleler ise Gökçay Muharebeleri, Salyan Muharebesi, Aksu'nun Kurtarılması, Kürtemir'in Kurtarılması, Şemahi Kasabasının Zaptı ve Bakü'nün Kurtarılmasıdır. Ayrıca Kafkasya'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip eden İngiltere için de harekete geçme vakti gelmişti. Türk ordusunun Pan-Türkist emellerle Orta Asya'dan Afganistan'a oradan da Hindistan'a hücum edecek olması ihtimali İngilizleri tedirgin etmekteydi. Böylelikle İngilizler Güney Azerbaycan'daki Enzeli limanına ulaşmış, burada bulunan Menşevik Rus Kazağı Albay Biçerahov ile iş birliği yapmış ve İngilizlerin Bakü'ye girmesi kararlaştırılmıştı.²⁴⁷

3.1.1. Gökçay Muharebesi

5. Tümen'in 9 ve 10. Alayları 10 Haizran 1918 tarihinde Nuri Paşa'nın emrine girmişti ve bu alaylarla Gence'de bulunan Ermenilerin silahlarına el konulmuş,

²⁴⁶ Halil Bal, **a.g.e.**, s. 179.

²⁴⁷ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 156-157.

Ermenilerle yaşanan ufak çatışmaların ardından kontrol sağlanmıştı.²⁴⁸ 12 Haziran'da sağlanan bu başarının ardından Gence'ye doğru 30 taburluk Bolşevik kuvvetinin geldiği haberi alındıktan sonra 17 Haziran günü Yarbay Osman Bey komutasındaki 28.tabur Bolşevik ordusunun üzerine bir keşif taarruzu yaptı. Gerekli tedbirlerin alınmaması sonucu 28.tabur pusuya düşerek ağır kayıplar vermeye başladı. Vaziyet böyleyken yardım sağlamak amacıyla desteğe giden 29. tabur da sarp bir arazide ilerken aniden Bolşevik taarruzuna maruz kaldı ve kanlı bir muharebeden sonra esas mevzilerine doğru çekildi. Bu çatışmalarda toplam 200 zayıat verildi, 2 top ve 2 makineli tüfek Bolşeviklerin eline geçti.²⁴⁹ Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki ilk çarpışmasının Karameryem önlerinde başarısızlıkla sonuçlanması hem ordu için hem de umutlarını bu orduya bağlayan Azerbaycan Türkleri için umut kırıcı olmuştu. Bolşevikler böylelikle Gökçay'a saldırmak için önemli mevziler ele geçirmiş oldular.²⁵⁰ İşgalcilerin mevcudu civardan onlara katılan Ermeni ve Ruslarla birlikte 20.000'in üzerine çıkmıştı. 5. Kafkas Tümeni'nin 5.832 kişilik mevcudu ve Azerbaycan Türklerinden oluşan milislerle başarı elde etmek zordu. Ayrıca bu birliklerin bir kısmı da farklı çevrelerde Ermenilerin yaratacağı tedhişi engellemek amacıyla görevlendirilmişti. Nuri Paşa tehlikeli vaziyetin farkına vararak Şark Orduları Grubu'dan 30 Haziran 1918 tarihinde şu istekte bulunmuştur: *"Bugünkü hatp vaziyetimiz şayan-ı endişedir. Bolşevikler ilerliyor, serian imdat gelmezse netice pek vahim olacak. Bize derhal kuvvet göndermeniz ehemmiyetle istirham olunur."*²⁵¹ Bu talebin üzerine daha önce Romanya'da yardımcı kuvvet olarak bulunan 15. Piyade Tümeni'nin Kafkas İslam Ordusu'na katılmasına karar verilmişti. Bu tümen diğer Türk birlikleri ile kıyaslandığında müttefik devletlere yardımda bulunduğundan daha iyi bir durumdaydı. Romanya'dan Batum'a oradan da Kafkas İslam Ordusu'na parça parça alaylarla katılacaktı.²⁵² Ayrıca Nuri Paşa sadece merkez komutanlıkla da iletişime geçmiyor, bölgede yaşayan halkı da muharebelerin içine

²⁴⁸ Bilal N. Şimşir, "Kafkas İslam Ordusu'nun İleri Harekatı ve Bakü Savaşları", **IRS Miras Dergisi**, No.3, Eylül 2012, s. 36.

²⁴⁹ Bilal N.Şimşir, **a.g.m**, s. 36-37.

²⁵⁰ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 160-161.

²⁵¹ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 77.

²⁵² Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 76-77.

çekmeye çalışıyordu. Gökçay halkını kasaba meydanında toplayarak: “ *Azerbaycan’ı ve Azerbaycan halkını düşmandan kurtarmak için Osmanlı Ordusu vatanınıza geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lazımdır. Silahla yardım edemiyorsanız, hiç olmazsa askerin yiyecek ve suyunu temin ediniz. Şiddetli sıcakta savaşıyan subay ve askerlerden birçoğu susuzluktan ölmüştür.*” demiştir.²⁵³ Kafkas İslam Ordusu toparlanarak Yarbay Nazım Bey komutasındaki 9. Kafkas Alayı’ndan tasarruf edilerek oluşturulan kuvvetle kuşatıcı bir taarruz gerçekleştirdi. Bu taarruz ile düşmanın büyük bir kısmı imha edildi ve düşmanın Gökçay kasabasını ele geçirmesi engellendi.²⁵⁴ Karameryem bölgesindeki düşman da 13. Kafkas Alayı tarafından takip edilerek Karameryem- Karayazı hattının doğusuna atılmış oldu. Muharebe sonunda Bolşevik ordusundan çok sayıda silah ve çeşitli malzemeler elde edilmiş, Gökçay bölgesi Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinden temizlenmiş, bölgedeki Ermeniler itaat altına alınmış, Gence’ye doğru yapılmakta olan ilerleme durdurulmuş ve Bakü- Ermenistan arasındaki bağlantı da kesilmiş oldu.²⁵⁵ Gökçay Muharebeleri neticesinde Kafkas İslam Ordusu’na olan inanç tazelenmiş, muharebelerin ilk kısmında umut depolayan Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin umutları sarsılmıştır.

3.1.2 Salyan Muharebesi

Kür Irmağı’nın Hazar Denizi’ne döküldüğü nokta olan Bank mevkiinden iki zırhlı gemi ve dört nakliye gemisi ile nehre giren 2000 kadar düşman piyadesi kuzey istikametinden ilerlemeye başlamıştı.²⁵⁶ Bu Menşevik kuvvetinin 200’ü Rus, 300’ü İranlı Müslüman ve geri kalanı ise Ermeni idi. Bu askerler Kür Nehri’nin sağ ve sol kıyısındaki çevreyi yağmalayarak orada yaşayanları katlederek Salyan kasabasına 3 kilometre yaklaşmıştı.²⁵⁷ Düşman birliklerinin bu faaliyetlerini haber alan Cevat Müfrezesi Komutanı Nazım Ramazanof (Eski Çarlık Subayı fakat daha sonradan Kafkas İslam Ordusu’nun hizmetine girmiştir.) bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı, bir dağ topu ve süvari birliği ile Salyan’da savunma yapmak için

²⁵³ Nejdret Karaköse, **a.g.e**, s. 142.

²⁵⁴ Nejder Karaköse, **a.g.e**, s. 144-145.

²⁵⁵ Nejdret Karaköse, **a.g.e**, s. 144.

²⁵⁶ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 88.

²⁵⁷ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 88.

konuşlanmıştı.²⁵⁸ 28 Haziran – 2 Temmuz arasında süren çatışmalar sonucunda Türk ordusu düşman birliklerini Salyan’dan püskürtmüş; Türk müfrezesi 12 şehit, 17 yaralı verirken düşman ise 132’si ölü olmak üzere toplam 600 zayıat vermiştir.²⁵⁹ Bu aşama Salyan muharebelerinin ilk kısmını oluşturmaktaydı ve düşman birlikleri Bank mevkiine çekilmişti. Salyan bölgesinde ikinci çarpışma 12 Temmuz 1918 tarihinde Yenivasilevka-Bank hattında meydana gelmişti. Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasındaki Türk müfrezesi Yenivasilevka köyüne baskın vererek düşmanın ciddi bir kısmını imha etmiştir.²⁶⁰ Salyan Muharebesi sonucunda Bolşeviklerin bir daha gemilerle baskın yapmasını engelleyecek tedbirler alınmış, Binbaşı Nazım Ramazanof, bir bölük askerle bu bölgeyi korumak ile görevlendirilmiştir.²⁶¹ Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni düşmana nazaran az sayıdaki kuvvetine rağmen Bakü için tüm inancını yansıtip emeğini ortaya koyarak kahramanlık destanı yazmaya devam ediyordu.

3.1.3. Aksu’nun Kurtarılması

Salyan Muharebesi sonrası Kürtemir-Aksu hattında savunmaya çekilen Bolşevik kuvvetlerini takip eden 5. Kafkas Tümeni de kendi hattını Müsüslü- Kilisli hattında oluşturmuştu. Nuri Paşa’nın cephede yer almasına rağmen 10. ve 13. Alaylar karşı taarruza geçmişti. Bu hareket planlı ve esaslı bir düzene sahip değildi, sarp arazi de ciddi sorunlar teşkil ediyordu.²⁶² Mevsimin yaz, iklimin karasal özellik göstermesinden dolayı hava sıcaklıkları yüksek seviyelerde seyrediyordu. Gündüz vakti girişilen taarruz hareketinde sıcaklık faktörünün üzerine temiz su sıkıntısı da eklenince beklenen sonuç alınamadı, taarruz akşam saatlerinde durdu. Bütün bu ahvalin dışında salgın hastalıklar da Müsüslü’de askeri zor duruma düşürmeye başladı. 5. Kafkas Tümeni Levazım Amiri Binbaşı Fuat Bey’in koleradan vefat etmesi bulaşıcı hastalıkların orduyu ne şiddette etkilediğini göstermektedir.²⁶³ 6 Temmuz’da sabah

²⁵⁸ Nejdett Kraaköse, **a.g.e.**, s. 146-147.

²⁵⁹ Nejdett Karaköse, **a.g.e.**, s. 147.

²⁶⁰ Nasır Yüceer, **a.g.e.**, s. 88.

²⁶¹ Nejdett Karaköse, **a.g.e.**, s. 147.

²⁶² Nasır Yüceer, **a.g.e.**, s. 89.

²⁶³ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 177.

erken saatlerde başlayan taarruz harekatı istenilen sonucu vermiş, düşmanın bir bölümü Kürdemir'e, bir bölümü de Aksu tepesini aşarak Şamahı bölgesine çekilmiştir. Bolşevik ordusu içerisinde yer alan Ermeniler Anadolu'nun ve Kafkasya'nın birçok bölümünde yaptıkları gibi Aksu'yu da yakarak kaçmışlardı.²⁶⁴

Kafkas İslam Ordusu'nun harekatı devam ederken Bakü'de bulunan Ermeniler ve Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanların teması gündeme gelmişti. Bakü'ye doğru emin adımlarla ilerlemekte olan Kafkas İslam Ordusu, Bakü'deki katliamların ortağı olan Ermenileri endişeye sevk etmişti. Bakü'de bulunan Ermeniler, Ermenistan Cumhuriyeti adlı bir devlet olmasına rağmen Almanlardan Bakü'yü işgal etmelerini istemiştir.²⁶⁵ Alman gazetesi "Jüdische Volkszeitung" aktardığı bu haber; Kafkas İslam Ordusu'nun emin adımlarla ilerleyişini ve bunun yarattığı endişeyi aktarması açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir. Umumi hava Kafkas İslam Ordusu'nun lehine dönmüş, Bakü'ye bir adım daha yaklaşılmıştı. Bu bapta Osmanlı Devleti de özellikle dış basından ve kamuoyundan gelen tazyikleri kendi basınından kendi tezleriyle cevaplıyordu. Müttefik Almanya ile günden güne kötüleşen ilişkilerin yansıması Osmanlı kamuoyunda yankı bulmaya başladı. Harekatın gizliliği açısından yansıtılması doğru olmadığından Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasına ve Kafkasya'da yürüttüğü faaliyetlere gelen eleştirilere cevap veriliyordu. Kafkasya'da yürütülen operasyonların Sovyet Rusya'nın bölgede muhatap alınamadığı için Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı olmadığı, Kafkas sınırları yani doğu sınırları güvende olmadan Mısır-Filistin gibi cephelerde kuvvet harcanamayacağı da Almanlara bildirilmiştir.²⁶⁶ Ayrıca bu cevabın Osmanlı yönetiminde etkili olan İttihatçıların resmi kanalı olarak kabul edebileceğimiz Tanin gazetesinde neşredilmesi devletin de eleştirilere verdiği cevabın aynı minvalde olduğunun göstergesi sayılabilir. Müttefiki tarafından "tazyik-i dostane" ifadesi ile tehdit edilmek Temmuz 1918'de gazetelerde

²⁶⁴ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 177.

²⁶⁵ "Bakü Ermenileri Almanları Davet Ediyorlar", **Zaman** No:97 (9 Temmuz 1334), s. 2.

²⁶⁶ "Kafkasya Meselesi", **Tanin**, No:3445 (14 Temmuz 1334), s.1; Hüseyin Cahit Yalçın tarafından üç devrede 17 yıl çıkarılmıştır. II.Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde günlük olarak yayımlanan siyasi gazete özellikle İttihat ve Terakki Fırkası eğiliminde yayın hayatını sürdürdüğü için dönemin yarı-resmi gazetesi olarak da adlandırılmıştır. 1908 yılında çıkarılmaya başlanan gazete 1947 yılında Hüseyin Cahit Yalçın tarafından kapatılmıştır. Ömer Faruk Huyugüzel, "TANİN", (Çevrimiçi), TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanin> (14.08.2019).

Kafkasya'ya dair en önemli gündemi oluşturmuştur. Tirajları yüksek gazeteler bu konuya sayfalarında ciddi şekilde yer vermiştir. Almanya'nın müttefik olduğumuzu unutmaması hususunu hatırlatan bu yazılar, meselenin ince noktalarına sağlıklı yaklaşmışlardır. Haftalık gazetesinde son dönemdeki Almanya- Osmanlı Devleti ilişkisini incelenirken “*Biz müttefiklerimizden dostane tazyik değil, aynı gayeye doğru yürürken samimi müzaheretlerini bekleriz.*” demiştir.²⁶⁷ Yalnız Alman hariciye görevlileri Bakü konusunda Osmanlı Devleti'nin politikasının tam aksi beyanatlar vermeye devam etmekteydi. Bakü'nün tarafsız ve serbest bir şehir olması için Alman diplomasinin mesaide bulunacağını belirtiyorlardı.²⁶⁸

Osmanlı Devleti her ne kadar Kafkasya'da muhatap olarak Sovyet Rusya'yı göremediğini söylese de bu Sovyet Rusya'nın seçimlerinden kaynaklanıyordu. Lenin sık sık Şaumyan ile iletişim halinde kalmış, Şaumyan da merkezden sürekli destek istemiştir. Bakü'deki Bolşevik gazetelerinde Moskova'dan yardım gelmesi konusunda çeşitli makaleler yazılmış, telgraf haberleri neşredilmişti. Hatta Stalin'in Güney Kafkasya'da bulunduğu, Bakü'ye yardıma geleceği işlenmişti.²⁶⁹ Gökçay Savaşı'nın birinci safhasında Kafkas İslam Ordusu kuvvetlerini yenilgiye uğratan Bolşevik kuvvetlerinin zaferi Bakü'de geniş yankı uyandırmıştı. Bakinski Raboçi gazetesi Kafkas İslam Ordusu askerlerinin geri çekildiğini ve Kızıl Ordu'nun zafer kazandığını aktarmıştır.²⁷⁰ Bakü Sovyeti'nin kurumsal gazetesi olan Bakinski Raboçi özelinde Bakü'de basılan tüm yayın organları Bakü Sovyeti'nin diliyle haber yapıyor ve Bolşevikleri destekliyordu. Azerbaycan Türklerinin fikirlerini ve hislerini Mart ayında uğradıkları soykırım sonrası fikri yayım organları kapatıldığı için savunabilen yoktu. Bakü Halk Komiserleri ilk muharebeyi kazanmalarının ardından Moskova üzerine baskılarını artırdı. Kafkas İslam Ordusu'nun Burjuva hareketi olarak işlendiği haberlerde “Burjuvanın yıkılmadığını aksine Bakü'deki işçi sınıfını yıkmak için

²⁶⁷“Kafkasya'daki Türkiye: Alman Noktainazarı”, **Haftalık Gazete**, No:4 (18 Temmuz 1334), s. 6.

²⁶⁸ “Bakü Hakkında Bir Alman Siyasisi Ne Diyor?”, **Tasvir-i Efkar**, No:2521 (22 Temmuz 1334), s. 2.

²⁶⁹ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 16.

²⁷⁰ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 16.

harekete geçileceğın belirtiliyor ve bu tehlikenin bertaraf edilmesi için Moskova'nın yardımında bulunması gerektiğı dile getiriliyordu.²⁷¹

3.1.4. Kürtemir'in Kurtarılması

Müsüslü'de kuşatılmış fakat bölgeden atılamamış olan düşman burada bir direniş hattı oluşturmıştu. Aksu-Kürtemir ve Şamahı Bakü'ye giden yol için önemli hatlardı ve düşmandan temizlenmesi gerekiyordu. Hasan Bey Müfrezesi aldığı takviye ile 8 Temmuz 1918'de Bolşevik ordusu üzerine taarruza geçmişti. Bu çatışmada 28.000 tüfek ve makineli tüfek mermisi ile 87 top mermisi sarf edilmiştir.²⁷² Cephane sıkıntısı başlamıştı ve olası bir taarruzda bu şekilde mermi yakılmaya devam edilirse savunma ancak süngü ile sürdürülecekti. Cephane eksiğı dışında diğeri bir durum da haberleşmede yaşanan problemdi. İletişimi sağlayan tellerin sık sık kesilmesi sağlıklı bir iletişimi engelliyor; orduya verilen emirler geç iletiliyor ve koordinasyon bozuluyordu.²⁷³ 10 Temmuz'da taraflar tekrardan çatışma durumuna geçmişlerdi. Kafkas İslam Ordusu harekatı başladığı günden beri en sert mücadelelerden biri verilmiştir. 10 Temmuz 1918'de 13. Alay ve Müsüslü Müfrezesi birlikte taarruza geçtiler. Bolşevikler ellerinde bulundurdıkları zırhlı tren ve otomobilleri sayesinde direnişlerine devam ediyordu.²⁷⁴ 13. Alay'a da bir dağ topçu takımının, 46. tümenin ve Müsüslü Müfrezesi içinde yer alan Dikidivizya'nın (Vahşi Tümen) yardımı gelmesi mücadelenin düşmeden sürmesine sebep olmuş. Uzun ve sert geçen çatışmaların ardından Bolşevik ve Ermeni birlikleri Kürtemir'den çekildiler. Kafkas İslam Ordusu doğu yönünde taarruzlarına devam ederek 14 Temmuz'da da Kenar istasyonunu ele geçirdi.²⁷⁵ Muharebeler esnasında yaşanan cephane ve asker ihtiyacı üzerine Nuri Paşa, Şark Orduları Grubu Komutanlığından destek istedi. Bu talep üzerine Romanya'dan Kafkasya'ya gelen 15. Tümen'e ait 65 subay, 2475 nefer mevcutlu 38. Piyade Alayı Gümrü'den yola çıktı.²⁷⁶ Bolşevik ordusunun aldığı

²⁷¹ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 17.

²⁷² Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 89.

²⁷³ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 88-89.

²⁷⁴ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 150-151.

²⁷⁵ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 151.

²⁷⁶ Halil Bal, **a.g.e**, s. 199.

mağlubiyetin ardından Bakü’de sukut hakim olmuştu. Bakinski Raboçi, İzvestiya Raboçi Sovetov Deputatov, Bakü Şurasının Ehbarı, gibi gazeteler aldıkları galibiyetin ardından bunu satırlarına coşkuyla aktarmıştı fakat aynı yayınlar Bolşevikler mağlubiyetin üzerinde fazla durmadı.²⁷⁷ Kafkas İslam Ordusu’nun ilerleyişi devam ettikçe Bakü’de Müsavatçılara öfke uyandırılmaya çalışılıyordu. Bakü Şurası’nın Ehbarı gazetesi; Müsavatçıları Pantürkist olmakla itham ederek onlar emekçi halkın aleyhine iş yapanlar olarak değerlendiriyordu. Ayrıca onlara inanmanın büyük zararlara sebep olacağını ifade ederek şehirdeki Müslüman Türkleri Bakü Halk Şurası’nı desteklemeye çağırdılar.²⁷⁸ Kürtemir gibi kritik bir bölgenin ele geçirilmesinin ardından Bakü ile mesafe 80 km civarlarına inmişti. Kafkas İslam Ordusu yavaş yavaş fakat emin adımlarla ve kaynaklarını iyi kullanarak kuruluş amacını gerçekleştirme yolunda ilerliyordu.

3.1.5. Şamahı’nın Kurtarılması

18 Temmuz 1918 tarihli düzenleme ile 5. Kafkas Tümen’i iki kola ayrılarak biri demiryolu hattı boyunca diğeri de Şamahı- Marazi kara yolu hattına konuşlanmıştı. Demiryolu hattında ilerleyecek Yarbay Habib Selimov komutasındaki Müsüslü Müfrezesi’ne “Güney batı Grubu”; Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki kuzey cephesindeki kuvvetlere de “Kuzey Grubu” adı verilmiştir.²⁷⁹ Tümen’in ikiye ayrıldığı bilgisinin gizli kalabilmesi için 5. Kafkas Tümeni Komutanlığına “Şark Cephesi Komutanlığı” denilmesi hususunda emir telakki edilmiştir. Enver Paşa’nın artan baskılardan ötürü bir an evvel Bakü’nün zaptını istemesi böyle bir planın uygulanmasındaki bir diğer nedendi. Gerek ordunun başındaki komutanların gerekse İstanbul’da bulunan yöneticilerin istekleri bir an önce Bakü’ye ulaşmak olsa da Azerbaycan civarında Ermenilerin yarattığı tedhiş ve katliam hareketleri ordunun bölünmesine neden oluyordu.²⁸⁰ Bu bölünme topyekün bir hücumu imkansız kılarak ordunun gücünü de bölmekteydi. Şark Cephesi Komutanlığı uygulamasıyla iki yönden

²⁷⁷ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 19.

²⁷⁸ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 24.

²⁷⁹ Halil Bal, **a.g.e**, s. 199.

²⁸⁰ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 91-92.

düşman sıkıştırılarak hızlı sonuçlarla Bakü'nün yolunun açılması planlanmıştı. Şark Cephesi Komutanlığına ordu içinde özellikle Kafkas Cephesi'nin ilk yıllarında başarılarıyla dikkat çeken Mürsel Paşa getirilmişti.

Bakü üzerine taarruz edilmeden önce bölgede ikmal yolları açısından kritik öneme sahip Şamahı'nın alınması gerekiyordu. Bu bölgenin alınması demek Bolşeviklere giden ana ikmal hatlarından en mühiminin ele geçirilmesi demekti. Şamahı'nın zaptı için 19 Temmuz'da Kafkas İslam Ordusu'ndan 13. Alay'a şu emir gitmiştir:

“Güney Grubunun karşısındaki düşmanın; 200 süvari ve 700 piyade kuvveti, zırhlı treni ve zırhlı otomobilleri vardır. Kuzey Grubunun karşısındaki düşmanın ise; 2-3 tabur piyade, birkaç top ve makineli tüfek kuvveti bulunmaktadır. Düşmanın, Bakü'den Dağıstan'a ve Şamahı'ya takviye kuvvetleri gönderdiği de haber alınmıştır. Kuzey Grubu; 19 Temmuz günü, karşısındaki düşmanı imha etmek üzere taarruza geçecektir. Grup emrine verilen 13. Kafkas Alayı, şifahi görüşüldüğü gibi, düşmanın geri çekilme hattına girerek sevk edilecektir. Güney Grubu; düşmanın taarruzunu önleyecek şekilde hazır bulunacak, Kuzey Grubunun yapacağı taarruza düşmanın kuvvet ayırıp göndermesini engellemek için gösteri taarruzu yapacak ve düşman çekilirse üzerine saldıracaktır. Kuzey Grubu, 13. Kafkas Alayının durumundan dolayı gece yarısı harekete başlayacaktır.”²⁸¹

19 Temmuz'da başlayan taarruz hareketi ile Bolşevik kuvvetleri batıdan ve güneyden sıkıştırılmaları üzerine daha fazla direnememiş ve Şamahı'dan çekilmek zorunda kalmıştır.²⁸² Kafkas İslam Ordusu düşmanın imhasını amaçlıyordu fakat düşman gösterdiği direniş ile Bakü yönüne çekilme fırsatı bulmuştu ve bu durum Nuri Paşa'nın hoşuna gitmemişti.²⁸³ Taarruz sonucunda bir seri sahra topu, iki makineli tüfek, bir zırhlı otomobil, altı kamyon ele geçirilmişti.²⁸⁴ Diğer taraftan Güney Grubu da 22 Temmuz 1918'de taarruz ederek Sığırılı istasyonunda tutunmuş olan Bolşevikleri geri püskürtmüştür. Bu muharebelerde de Bolşeviklerden üç top, 12 mitralyöz, bin kadar tüfek ele geçirilmişti.²⁸⁵ 19 Temmuz'da icra edilen muharebede 1 yüzbaşı ile 4

²⁸¹ Ferruh Kayalan, “Mürsel Paşa (Bakü)'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri”, (Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Antalya, 2013, s. 35-36.

²⁸² Nasır Yüceer, **a.g.e.**, s. 92.

²⁸³ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 219-220.

²⁸⁴ Halil Bal, **a.g.e.**, s. 200.

²⁸⁵ Nasır Yüceer, **a.g.e.**, s. 92-93. ; Halil Bal, **a.g.e.**, s. 200-201.

asker şehit düşmüş ve 20 askerimiz de yaralanmıştı. Yine aynı muharebede 37.000 mavzer, 187 şınayder ve 129 kudretli top mermisi harcanmıştı.²⁸⁶Bakü ile kuvvetlerimiz arasındaki mesafe 70 kilometreye kadar inmiş, ileri sürülen bir süvari keşif kolu; bir İngiliz zırhlı ve iki adi otomobile el koymuşlardı.²⁸⁷ İngilizlerin bölgeye geldiklerinin kesin kanıtı niteliğindeki bu keşif artık hareketin hızlanması ve Bakü’de İngilizlerden önce kontrolün sağlanması gerektiğini göstermiştir.

Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü ile arasındaki mesafenin kapanması ve Bolşevikleri geri çekilmeye mecbur kılması yavaş yavaş Osmanlı basınında da yer etmeye başlamıştı. Harekat gizli bir harekattı ve ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti’nin subay kadrosu ve askerleri ile icra edildiği için gizli kalması da elzemdi. Bu sebeple harekat basında incelenirken bu prensibe imtina gösterilmiştir. Alman ve Osmanlı karargahları arasında da bu mesele ciddi bir tartışma yaratmaktaydı. Enver Paşa bu tartışmanın bir tarafında yer alarak orduyu yıpratmak istemediğinden Alman karargahını aldatici nitelikte emirler göndermeye devam edecekti. Bu tarz bir emri ise 1 Temmuz 1918 tarihinde şu şekilde iletmiştir: *“Size yardım göndermek kabil değildir. Vazifeniz, Bakü üzerine gitmek olmayıp birliklerinizi toplu halde bulundurarak Bolşeviklerin Gence üzerine hareketlerini men etmek olduğunu tekrar ederim.”*²⁸⁸ Enver Paşa bu telgrafların yanında Şark Orduları Grubu Komutanlığına da Nuri Paşa’ya takviye yapılmamasını ve yola çıkarılan birliklerin de geri çağırılmasını isteyen emirlerini bildirmiştir.²⁸⁹ Bu emirler tabii ki Alman karargahını yanıltmayı amaçlayan emirlerdi ve Enver Paşa bir an önce Bakü’nün alınması gerektiği hususunda gizli telgraflarla emir buyurmaktaydı. Mehmet Emin Rezulzade’nin İstanbul’da vermiş olduğu mülakatta bu prensibe dikkat ettiği görülüyor. Bakü’ye doğru ilerleyen kuvvetlerden “Azerbaycan Kuvvetleri” şeklinde bahseden Resulzade, hareketin istenilen seyirde gittiğini de beyanatında işlemiştir.²⁹⁰ Kafkas İslam Ordusu hareketi

²⁸⁶ Ferruh Kayalan, **a.g.e**, s. 3.

²⁸⁷ Mustafa Budak, **a.g.m**, s. 77.

²⁸⁸ Halil Bal, **a.g.e**, s. 203.

²⁸⁹ Halil Bal, **a.g.e**, s. 26.

²⁹⁰ “Kafkasya İşleri: Resulzade Mehmed Emin Bey’in Beyenatı”, **Vakit**, No:272 (22 Temmuz 1334), s. 1. ; 1917 yılında yayımlanmaya başlanan gazete 1949’a kadar bazı yıllar ad değiştirerek faaliyetlerini sürdürmüştür.

bu ekseninde tartişılırken Avrupa kamuoyundan ve Avrupalı devletlerden gelen tepkiler ise bölgede bir Osmanlı Devleti gerçeğinin bulunduğuna yöneliktir. Osmanlı basınında da bu eleştirilere yanıt verilecek şekilde yazılar da kaleme alınmış ve Osmanlı Devleti'nin bölgede askeri kuvvetlerinin olduğu gerçeği de bazı yazılarda kabul edilmiştir. Azerbaycan dahilinde neler olup bittiğine dair yazılan bir yazıda; Anadolu halkının asker ve cengaver olduğu, Azerbaycan Türklerinin ise Rus ordusunda görev almadıkları için askeri hissiyata ve bilgiye uzak kaldığı işlenmiştir. Osmanlı ordusunun istila amacı gütmediği aynı yazıda belirtilerek Osmanlı ordusunun Bolşevik ve Ermeni tazyiki altında soydaş ve dindaşlarının davetine bu acıları dindirmek için gittiğinin altı da çizilmiştir.²⁹¹

Bakü Sovyeti tarafında ise işler karışmaya başlamıştı. İngilizlerin Bakü'de etkili olmaya başlaması ve art arda gelen mağlubiyetlerle Bolşeviklerin prestijinin sarsılması Moskova'yı da endişeye sürüklüyordu. Stalin, Bakü'deki gelişmeleri Lenin'e bildirirken İngiliz ve Fransız ajanlarına dikkat çekiyordu.²⁹² Bakınski Raboçi gazetesinin 21 Temmuz 1918 tarihli baskısında Sovyet Rusya'nın bu etkinin yok olmaması ve Türk ilerlemesinin durması için silah ve asker sevkiyatını artırdığı ve ünlü bir komutan olan Petrov'un da 780 neferlik ordusu ve askeri yardımlarla Bakü'ye ulaştığı aktarılmıştır.²⁹³ Son yenilgi üzerine artık Bakü'ye çekilmekte olan ve elindeki demir yolu hatlarını kaybetmiş Bolşeviklerde tartışmalar iyice ısınmış ve özellikle Taşnak- Menşevik işbirliği ile İngilizlerin bu müdahalede yardımının ciddi şekilde alınması gerektiğini savunanların sayısı da artmıştı.

3.1.6. Bakü'ye Doğru

Bakü Komünü alınan yenilgilerden ve Kafkas İslam Ordusu'nun şehre yaklaşmasından dolayı sıkıntı içerisindeydi. Komün içindeki Bolşevik kanat İngilizlerin desteğini istemiyor ve Rusya'dan destek alma yoluna gidiyordu. Lakin alınan yenilgiler bardağı taşırmış ve şehrin savunulacağına dair inançları da azaltmıştı. Bu durumu engellemek isteyen Bakü Komünü içerisindeki bazı gruplar değişiklik

²⁹¹ "Azerbaycan Dahilinde Neler Olup Bitti!", **İkdam**, No:7705 (23 Temmuz 1334), s. 1.

²⁹² Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 25.

²⁹³ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 26.

yoluna gitmek isteyerek şehrin savunmasının İngilizlere verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu isteği tetikleyen bir diğer faktör de Bakü Komünü'nün özellikle köylü Azerbaycan Türklerini kendi safına çekememesidir. Bu durum Komün'ün desteğinin tabana yayılamamasına, Bakü'de birliğin sağlanmasına neden oluyordu.²⁹⁴ Bakü'de temmuz ayında ekonomi git gide kötüye gitmekte, temel ihtiyaçlar karşılanamamaktaydı. Halkın yiyebileceği tek besin balık ve havyar olmuş; ekmek cevizle karıştırılıyor, su kartla dağıtılıyor, tifüs ve kolera Bakü'yü yıldıırıyordu.²⁹⁵ Şaumyan günden güne zor duruma düşüyor ve hızlı karar almak isterken hatalı kararlar alıyordu. Stalin 21 Temmuz'da Şaumyan'a İngilizlerin kesinlikle Bakü'ye sokulmamasını gerekirse Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü düşürmesinin daha iyi olacağını bildiriyordu.²⁹⁶ 27 Temmuz'da bir an önce karar vermek isteyen Bakü Sovyet'i Şaumyan ve Bolşevikleri görevden alarak İngilizleri çağırmak için oylama yaptı.²⁹⁷ Osmanlı Devleti karıştılığında birleşmiş olan Bakülü Taşnaklar, Bolşevikler, Menşevikler ve Sosyalist Devrimcilerin oluşturduğu ittifak dağılmış; Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü ele geçirmesi için elverişli şartlar oluşmuştur. Hatta bu şartlar öyle bir noktaya varmıştır ki Taşnak Partisi tarafından toplanan Ermeni liderler, Osmanlı Devleti ile anlaşma yaparak şehri teslim etmeyi düşünmüşler, Kafkas İslam Ordusu karargahını taleplerini Müslüman bir elçi vasıtasıyla iletmışlerdir. Daha sonra kendilerinin iletişimi kesmesi üzerine böyle bir durum gerçekleşmemiştir.²⁹⁸ İngilizler ise arka planda Bolşeviklere karşı olan muhalefeti destekliyor, onlara destek olacaklarına dair söz veriyordu. Bir yandan da bu muhalefetin gücünü bilemediklerinden kararsızlıkları da göze çarpmaktaydı.²⁹⁹ Kafkas İslam Ordusu'nun 31 Temmuz'da düzenlediği yoklama saldırısı sonrasında Şaumyan, Bolşevik karargahını bir vapura bindirerek Astrahan'a doğru kaçmak isterken Bolşevik karşıtları tarafından yakalanarak limana geri dönmek zorunda bırakılmış ve tutuklanmıştı. Şaumyan'ın yakalanmasından Bakü Sovyeti yerine çoğunluğu

²⁹⁴ Ronald Grigor Suny, **a.g.e**, s. 295-296.

²⁹⁵ Ronald Grigor Suny, **a.g.e**, s. 295.

²⁹⁶ Michael A. Reynolds,**a.g.e**, s. 239.

²⁹⁷ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 239.

²⁹⁸ Michael A.Reynolds, **a.g.e**, s. 239-240.

²⁹⁹ Ronald Grigor Suny, **a.g.e**, s. 296.

Ruslardan teşkil edilmiş, Ermeni milliyetçilerinin de desteklediği Orta Hazar Diktatörlüğü adlı kuruluş iktidarı ele geçirdi.³⁰⁰ Orta Hazar Diktatörlüğü, Bolşeviklere sırt çevirmiş olan Bakü halkında beklenen etkiyi yaratamadı. Halkın ekmek gibi temel sıkıntılarını çözen Hazar Diktatörlüğü, bir de Bakü savunmasına İngilizleri çağırmasıyla etkisini göstermiştir.³⁰¹ Aslında Enzeli limanında Bakü petrollerine ulaşma fırsatı arayan İngilizler için imkanlar müsait hale gelmiş, Bakü'ye insanları zapturapt altına alarak değil onlar tarafından çağırılarak gelmişlerdi.

Bakü'de iç çatışmalar ve gerilimler artmışken olası bir İngiliz kuvveti bölgede fazla güçlenmeden Nuri Paşa taarruz harekatiyle Bakü'yü ele geçirmeyi düşünüyordu. Ağustos ayının askeri ve siyasi açıdan sıcak geçeceği belliydi. Bakü üzerinde farklı güçler ekseninde yaşanan çatışmalar artık sona doğru gelmekteydi. Bu sonun getireceği gerilimler de ağustosta tırmanacaktı. Bakü'nün zayıf durumu Kafkas İslam Ordusu'nu eldeki güçlerle alınabileceğine ikna etmişti. Bu düşüncede haksız da sayılmazlardı çünkü Bakü her açıdan karşı taraf açısından savunulması zor bir hale gelmişti. Gıda tedarik etmede yaşanan sıkıntı, asker ve cephane yetersizliği, ekonomik buhran kıskacında bir Bakü vardı. Taarruz kararı verilmişti ve Kuzey Grubu 5 Ağustos saat 4.25'te taarruza geçti.³⁰² Bakü önlerindeki taarruzun ilk aşamasında düşmana kayıplar verdirilmiş ve düşman ikinci bir savunma hattı oluşturmak üzere geri çekilmiştir. Türk topçu ateşinin cephane yetersizliğinden dolayı ateşini azalttığı düşman tarafından görülüyor ve topçu ateşi piyadeyi destekleyemiyordu.³⁰³ İkinci savunma hatlarında Türk askerinin ilerlemesini durduran düşman birlikleri, Top mermisi tükenmiş ve makineli tüfeklerinin büyük kısmını susturmak zorunda kalan Kuzey ve Güney Grupları birlikleri sabahki mevzilerine çekildiler.³⁰⁴ Kafkas İslam Ordusu birlikleri burada sadece Rus ve Ermeni kuvvetlerle çatışmadı Dunsterville'ye Bakü için ağır silahlar ve zırhlı otomobillerle takviye edilmiş iki tabur gönderme izni

³⁰⁰ Firuz Kazımlı, **Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 (Türkiye-İngiltere- Rusya)**, Çev.Cengiz İ.Çay, Tarih & Kuram Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, Mart 2016, s. 166.

³⁰¹ Firuz Kazımlı, **a.g.e.**, s. 167-168.

³⁰² Halil Bal, **a.g.e.**, s. 209.

³⁰³ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 276.

³⁰⁴ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 277.

verildi. 4 Ağustos 1918 tarihinde İlk İngiliz taburu Bakü'ye vardı.³⁰⁵ 6 Ağustos 1918 tarihinde düşman kuvvetler taarruz girişiminde bulunsa da bu başarılı olmamış ve iki ordu da bulundukları yerlerde kalmaya devam etmişlerdi. Birinci Bakü Tarruzunda; Ermeni, Rus, İngiliz birlikleri ölü ve yaralı olarak yaklaşık iki binden fazla zayıat vermişlerdi. Türk askeri birlikleri; 9'u şehit, 19'u yaralı olmak üzere subay kadrosundan, 139'u şehit, 444 yaralı olmak üzere er kadrosundan zayıat vermiştir.³⁰⁶ Kafkas İslam Ordusu'nun ağustos ayı başındaki durumunun iyi olması, Bakü'deki düşmanların umutsuzluğa sevk edilmesi ve hazırlık dönemiyle birlikte yaklaşık üç buçuk aylık süreç Kafkasya'da dengeleri değiştiriyordu. Ağustos ayına giriş ve ordunun da Bakü'ye dayanması sebebiyle Osmanlı basını da konuya daha geniş yer ayırmaya başlamıştı. Kafkasya'da yaşayan kendilerine "Rusya Müslümanları" diyen Türk ve Müslüman nüfusun da yardım talepleri gazetelerde yer almıştı.³⁰⁷ Bakü'ye yönelik değerlendirmelerde de artış görülmektedir. Osmanlı basını ciddi bir şekilde meseleye eğilmekteydi. Şehirde vuku bulan nümayişler, erzaksızlık ve asayiş sıkıntılarının yaşandığı gazete metinlerine yansımaktaydı.³⁰⁸ Osmanlı Devleti yönetiminin tavrını yakından anlamamızı sağlayan Tanin gazetesinde de Bakü'deki durumla alakalı bazı bilgiler verilmiştir. Bu haberde neşredilen kısmın en mühim noktası ise Bolşeviklerin petrol kaynaklarını millileştirmek istemesiydi.³⁰⁹ Millileştirme meselesinin Osmanlı kamuoyunda ele alınması hele ki Tanin gibi yarı resmi bir gazetede işlenmesi basit bir olay olarak görülmemesi gerektiğini açıklamaktadır. Bakü'ye İngilizlerin gelecek olması ve İngilizlerin de Bakü'ye gelişinin en önemli nedenin petrol olması Bolşevik yönetimine Sovyet Rusya'dan bazı önerilerin gelmesine sebebiyet vermiştir. Petrol kaynaklarının millileştirilmesi bu kaynaklara İngiliz şirketlerinin sokulmasını önleyecek ve İngilizler bu kaynaklardan bekledikleri şekilde faydalanamayacaklardır. Ağustos ayı daha başından askeri ve siyasi sıcaklığını bölgedeki tüm güçlere hissettiriyordu. Her adımın planlı bir şekilde atılmasını zaruri

³⁰⁵ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 162.

³⁰⁶ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 277-278.

³⁰⁷ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basımında 1918-1920**, s. 215-225.

³⁰⁸ "Bakü Şehri Ne Halde", **Vakit**, No:282 (2 Ağustos 1334), s. 1.

³⁰⁹ "Bakü'de Hal ve Vaziyet", **Tanin**, no.3468, (7 Ağustos 1334), s. 2.

kılan bu havada çok dikkatli hareket edilmeliydi. Nitekim Birinci Bakü Taarruzunda belli hususlara dikkat edilmemesi ve acelecilik başarısızlığın en önemli sebebi olmuştu. Bakü ve Kafkas İslam Ordusu'nun hareketi hakkında bilgi alınabilecek en önemli sima ise Ahmed Ağaoğlu'ydu. Nuri Paşa'nın siyasi işlerde yardımcılığını üstlenen Ağaoğlu'nun kamuoyunu bilgilendiren beyanları büyük öneme sahipti. Vakit gazetesinin 14 Ağustos 1918 baskısında yer alan Ahmed Ağaoğlu ile yapılmış mülakat hem siyasi hem de askeri işler hakkında daha net bilgiler içermekteydi. Türklerin ve Müslümanların Ruslar tarafından cahil bırakıldığını, belli bir birikime sahip olan münevverlerin ise Rus efkarını temsil ettiğini bu mülakatta belirtiyor. Askeri hareket hakkında da malumatlarını veren Ağaoğlu; Bolşeviklerin üç taraftan (Salyan-Kürtemir- Şamahı) sıkıştırılmakta olduğunu aktarmıştır.³¹⁰ Aynı tarihlerde Bakü'nün zapt olunduğuna dair haberler de gazetelerde yer almıştır. Yine Vakit gazetesinde yer alan habere göre; Bolşeviklerin 3.000'den fazla kayıp verdiği 500 kadar da Türk askerinin şehit olduğu neşredilirken Bakü'nün Türk askeri tarafından alındığını ve Azerbaycan Merkez Hükümeti'nin de yakında Gence'den Bakü'ye geleceği aynı haberde işlenmiştir.³¹¹ Benzer içerikteki haberler sadece Vakit gazetesinde verilmemişti. Zaman, Sabah, Atı gibi basın organları da Bakü'nün zaptına yönelik haberler yapmışlardır. Bu durum bir süre sonra düzeltilmişti. Aynı basın organları düzeltme haberlerini de gazetelerinden geçmişti. Batum'dan Milli Ajans tarafından gece çekilen telgrafta, Bakü'nün henüz hakiki sahiplerinin eline geçmemiş olduğu kati bir şekilde belirtilmiştir.³¹² İstanbul Konferansı'nın daha gerçekleşmemesi, Bakü'ye yönelik dış baskıların artması bu haberlerin sebebi olabilir. Bu haberler yapılarak iç ve dış kamuoyu tepkisinin ölçülmüş olması, diğer devlerin nasıl bir reaksiyon alacağı gözlemlenmek istenmiş olabilir. Kafkasya'da her gün değişen siyasetin ve şartların devletleri bu tarz hareketlere itmesi de doğal sayılabilir. Bütün bu haberlerin gösterdiği bir şey daha var ki artık Bakü'de Osmanlı Devleti'ni ve Türkleri ilgilendiren olaylar

³¹⁰ “Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey'in Muharririmize Mühim Beyanatı”, **Vakit**, no.294 (14 Ağustos 1334), s. 1-2.

³¹¹ “Bakü Zapt Edildi”, **Vakit**, No:294 (14 Ağustos 1334), s. 1.

³¹² “Bakü Meselesi”, **Zaman**, No:131 (15 Ağustos 1334), s. 1.

açık açık söylenmekte ve bir hareketin devam ettiği yüksek sesle söylenmese bile belli ediliyordu.³¹³

Bakü basınında ise hareketin etkilerinin yanında yaşanan iç karışıklıkların etkisi de görülüyordu. Azerbaycan Türklerinin matbuat organları Mart olaylarından itibaren faaliyet gösteremiyordu. Temmuz sonuna doğru Bolşevikler işi kendi yanlarında yer alanlara kadar uzatmışlar ve onlardan da bazı yayın organlarını kapattırmışlardı. Bu yayın organlarından bir tanesi de Taşnaksütyun Partisinin yayın organı olan “Vperyod” gazetesiydi ve Bolşevik yönetimi bu gazetenin kapanma kararını hakimiyetlerinin sonunda imzaladılar.³¹⁴ Bakinski Raboçi ise Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü kuşatmasının ardından ilan edilen seferberlik kararını sayfalarına taşımış; alınan karara göre eli silah tutan erkekler 30 Temmuz- 8 Ağustos arasında orduya katılmak zorundaydı.³¹⁵ Ağustos ayında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye doğru gücünü göstermesi, Bolşeviklerin güçten düşmesi belli hayal kırıklıklarını da beraberinde getirmiştir. 24 Ağustos 1918 tarihli “Znamya Truda” gazetesi beliren umutsuzluğu şu şekilde ifade etmiştir: “*Moskova susuyor çünkü Moskova uzaktadır. Şaumyan ise aldatılmış. Lenin hiçbir vakit demir yoluna ve müdafamıza yardım etmedi. Bizim bütçemiz ise yoktur.*”³¹⁶ Orta Hazar Diktatörlüğü’nün iktidarı ile yeni bir matbuat organı doğdu. Diktatura Bülteni adını alan bu organ 2 Ağustos 1918 tarihinde yayım hayatına başladı. Bu gazete ilk sayısından itibaren vatandaşları cepheye çağırıyor ve evlerinin önüne kadar Türklere karşı direnmelerini telakki ediyordu.³¹⁷ Aynı matbuat organın sonraki sayılarında İngilizlerin Bakü’ye dahili ile ilgili ikna edici yazılar yayımlanmaktaydı. Kafkas İslam Ordusu’nun hareketi hakkında Tiflis’te çıkan haberlerde de ağustos ayı ile birlikte artış olmuştur. Vozrojdeniya gazetesinin 5 Ağustos tarihli sayısında Türklerin savunmayı kırmadaki güçsüzlüğü ifadesini kullanarak taarruzun başarısızlığını gazeteye taşıırken bir sonraki gündeki basımda da Müslüman ahalinin Osmanlı Devleti’nin tarafında olmaktan

³¹³ “Bakü’nün İşgali Hakkında”, **Tanin**, No:3476 (15 Ağustos 1334), s. 4.

³¹⁴ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 28.

³¹⁵ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 29.

³¹⁶ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 34.

³¹⁷ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 35.

mutluluk duyduğunu aktarmıştır.³¹⁸ Bakü'deki ahvalın karışık olması, devletler arasındaki gerilimin tırmanması hızlı bir şekilde sonuca gitmeyi zorunlu kılıyordu. Sovyet Rusya'nın, Almanya'nın, İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin aralarındaki siyasi rüzgar hızını artırarak devam edecekti.

Kafkas İslam Ordusu ilk taarruz hareketinde istediğini elde edemeyince daha dikkatli hareket edilmesi ordu içinde kararlaştırılmıştı. İstanbul'un siyasi olarak dört bir yandan sıkıştırılması Bakü'nün alınmasını acil kılıyordu fakat kumar da oynanamazdı. İkinci bir taarruz hareketinin İngiliz desteği ile Rus ve Ermeni askerler tarafından püskürtülmesi karşı taarruz ihtimalinin doğmasına ve bu zamana kadar ele geçirilen Azerbaycan topraklarının kaybı anlamına gelecekti.³¹⁹ Her iki taraf da gerekli askeri desteği toplayıp eksikliklerini giderdiği için ağustos sonuna kadar çatışma durumuna geçmemişti. Yalnız Kafkas İslam Ordusu hızlı yer değiştirmelerle ikinci taarruz hareketi için önemli tepeleri de ele geçirmekteydi. Yanardağ ve Bingadi tepeleri için 24- 25 Ağustos'ta yapılan taarruz ile Kafkas İslam Ordusu'nun kontrol ettiği noktalar olmuştu.³²⁰ Kafkas İslam Ordusu takviye edilmeliydi çünkü mevcut kuvvet az sayıdaydı hem de aylardır hem düşman ile hem de iklim ile mücadele ettiği için yıpranmıştı. Kafkas İslam Ordusu'nu takviye etmek için 9. Ordu'dan 15. Piyade Tümeni karargahıyla 56.Piyade Alayı ve 106. Kafkas Alayı, bir dağ bataryası, bir 10.5'lik skoda obüs bataryası ve 10.5'lik sahra obüs bataryası cepheye gönderilmişti.³²¹ Bakü için taarruz hareketi tüm hızıyla devam ederken siyasi camiada yaşanan bir olay yıldırım gibi İstanbul'a düşmüştü. Kafkas İslam Ordusu öldürücü darbeyi yaparak Bakü'yü almaya artık çok yakındı. Sovyet Rusya özellikle yeni kurulan bir rejim olduğu için kendisine ekonomik getirisi olan kaynakları kullanmak istiyordu. Bakü'nün sahip olduğu petrol rezervlerinin zenginliği Sovyet Rusya'nın bu şehri kaybetmek istememesinin en büyük sebebiydi. Sovyet Rusya için petrol kaynaklarının yanı sıra Bakü'nün Orta Asya için bir anahtar olması da etkiliydi. Türklerin bu bölgeye girmesi Sovyet Rusya için işlerin istemedikleri farklı noktalara

³¹⁸ Akif Aşirov, **a.g.e**, s. 37.

³¹⁹ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 111.

³²⁰ Halil Bal, **a.g.e**, s. 211.

³²¹ Halil Bal, **a.g.e**, s. 211.

gitmesi anlamını taşıyordu. Kafkas İslam Ordusu ile Bakü Sovyeti'ne destek vererek başa çıkamamışlardı. Onlar için de tek umut, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın bu hareketi engellemesiydi. 27 Ağustos 1918 tarihinde iki devlet siyasi, ekonomik bir sözleşme niteliğini taşıyan 17 maddelik antlaşmayı Berlin'de imzalandı.³²² Bu antlaşma Osmanlı kamuoyunda adeta bomba etkisi yaratmıştı. Bu antlaşmanın ilk olarak 13. maddesine göre Rusya, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdı.³²³ Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımayan bir Rusya'nın Almanların himayesinde bulunan Gürcistan'ı tanıması büyük bir çelişki yaratıyordu. Bu maddenin peşi sıra gelen 14.maddede ise: *"Almanya, Kafkasya'da Gürcistan hudutları dışında yer alan savaşlarda üçüncü bir tarafı desteklemeyecek; üçüncü bir devletin Bakü, Şamahı ve Kuba kazalarının sınırlarına girmesine engel olacaktır. Rusya ise Bakü'de petrol üretimini artıracak ve her ay çıkarılan petrolün dörtte birini Almanya'ya verecektir."*³²⁴ ifadesi Kafkasya'daki siyasette suların kabarmasına sebebiyet verecekti. Alman- Rus Protokolü içerisinde yer alan bu iki madde I. Dünya Savaşı'nın etkileyecekti. İki müttefik devleti olan Almanya ve Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirecekti. Kafkasya içlerine devam eden hareketin başından beri Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nda belirlenen sınırlar dahilinde kalması için baskı yapan Almanya bu yolu tercih etmiş ve müttefikinin aleyhine bir karara imza atmıştır. Özellikle belirtilen "Üçüncü Devlet" ibaresi iki devleti kastetmekteydi: Osmanlı Devleti ve İngiltere. Bakü'nün kapısında taarruz hazırlıklarını sonlandırma noktasına gelen Kafkas İslam Ordusu doğrudan hedef alınmıştır. Tabii ki bu antlaşmanın içeriğinin tatbiki olağan şartlar içerisinde imkansızdı. Bakü Sovyeti'nin iktidarının sonlanması sonucu Sovyet Rusya'nın Bakü için ortaya sunduğu şartlar hayal ürünüydü çünkü Bakü üzerinde herhangi bir nüfuzu kalmamıştı ve taahhüt ettikleri petrolü kendileri de kullanamıyordu.³²⁵ Alman- Rus

³²² Musa Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasinin Mücadelesi: 1918 Yılı", **21. Yüzyıl Dergisi**, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, C:7,No:1 İlkbahar 2001, s. 36.

³²³ Vasif Qafarov, "Osmanlı Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azerbaycan (1917-1918)", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan**, s. 101.

³²⁴ Vasif Qafarov ,**a.g.m**, s. 101.

³²⁵ Mustafa Çolak, "Almanya'nın Kafkas Siyaseti", **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu**, T.C Başbakanlık TİKA, ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, 2. Basım, Bakü, 2013, s. 159.

ittifakı zaten yeterince gergin olan Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ilişkilerini iyice bozmuştu. Bu mukavele İttihat ve Terakki Fırkasının grup toplantısında geniş bir şekilde müzakere edilmiş, Talat Paşa'nın Berlin'e seyahat etmesine karar verilmişti. Bu karar ardından 3 Eylül 1918 tarihinde Talat Paşa, Alman yetkililer ile diplomatik temaslar için Berlin'e gitti.³²⁶

Alman ve Rus ittifakı Osmanlı basınında ciddi şekilde tartışma yaratmış ve Almanya'nın politikası eleştiri yağmuruna tutulmuştur. Osmanlı basınında bu yaklaşma müttefik bir devletin ihaneti şeklinde yorumlanmaktaydı. Ahmed Ağaoğlu Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 1 Eylül 1918 tarihli basımındaki yazısında Almanya'ya cevap niteliğinde bir yazı yazmış ve yazının sonunu da bugün bir miktar gaza satıldığımızı yarın da neye satılacağımızı sormak hakkımız ve vazifemizdir diyerek noktalamıştır.³²⁷ Keza aynı tarihte neşredilen başka bir haberde de Sovyet Rusya ile böyle bir antlaşma yapılmasının Cihan Harbi başında savaşa girmemize sebep olan şartlara aykırı olduğunu, maksadımızın dışında hareket edildiğini aktarmıştır. Bunu aktarırken de ileride Bolşevik Rusya'nın büyüyüp tehdit oluşturma ihtimali de dile getirilmiştir.³²⁸ Vakıf gazetesinde Ahmed Emin tarafından kaleme alınan bir yazıda da Osmanlı Devleti'nin işgalci olmadığı, Osmanlı Devleti'nin gayesinin; Rusya ile arasına istiklalini kazanmış devletlerin var olmasını sağlayarak Rusya'nın güçlenmesini önlemek olduğu dile getirilmiştir. Almanya'nın Sovyet Rusya ile kurduğu ilişkinin bu sebeple izah kaldırmadığı hususuna değinilmiştir.³²⁹ Bu olay karşısında Talat Paşa'nın Berlin'e gerçekleştireceği ziyaretin iki devlet arasında var olan sorunları çözeceği inancı da oluşmuştu. Almanya'nın sebep olduğu teessürü düzeltebileceği de yazıda ele alınmıştı.³³⁰

Nuri Paşa hazırlıklarını artık tamamlamıştı. Kafkasya'da işler siyasi olarak karışıkça içinden çıkması da o derece zorlaşıyordu. Bir tarafın keskin bir şekilde

³²⁶ Musa Gasımov, **a.g.m.**, s. 40.

³²⁷ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basımında 1918-1920**, s. 289-291.

³²⁸ Bakü ve Kafkasya Yine Ruslarda mı Kalıyor? Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın İstiklalini Tanımlıyorlar mı?", **Atı**, No:237 (1 Eylül 1334), s. 3.

³²⁹ Ahmed Emin, "Almanya'nın Kafkas Siyaseti", **Vakit**, No:311 (2 Eylül 1334), s. 1.

³³⁰ "Bakü'nün Atisi Meselesi", **Sabah**, No:10343 (2 Eylül 1334), s. 1.

harekete geçip dengeleri değiştirecek sonuçlar elde etmesi gerekiyordu. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kuşatma durumu bu dengeyi bozacak en ciddi aktör olduğu gerçeğini sunmaktaydı. Bakü'de iktidarda bulunan Orta Hazar Dikaturası şehrin savunması için İngilizleri davet etmişti ve Genaral L.C.Dunsterville de ağustos ayının ortalarından itibaren Bakü'ye konuşlanmıştı. Şehirde ve bölgede devam eden Bolşevik ile muhalif çatışması İngilizlerin yer yer etkili olmasını zorlaştırmış ve Menşevik Albay Bicherekov ile temaslarını engellemişlerdi. Dunsterville yapılacak savunmanın ve ardından Türkleri bölgeden atacak karşı taarruzun planını yaparken Türkler de boş duymuyordu. Özellikle Dunsterville'nin İran'dan alacağı desteğin önüne geçilmiş, Kazvin-Bakü yolu Türklerin kontrolüne geçmişti. Dunsterville için paha biçilmez değere sahip olan subaylar ve askerler Bakü'ye ulaşamamışlardı.³³¹ İngilizler de Kafkas İslam Ordusu gibi takviyeye ihtiyaç duyuyordu. Elleriindeki birliklerin cesaretinden ve askeri kapasitesinden memnun olmayan Dunsterville farklı seçenekleri de tecrübe ediyordu. Ermeni bir komutan olan Albay Aratunov'un askerlere boşa atış yaptırarak cephaneyi gereksiz harcaması sonrası onu uyardığında aldığı şu cevap haksız olmadığını gösterdi: *“Asker ara sıra siperde silah sesi duymak istiyor eğer bu ses olmazsa onları siperde tutamam.”* Askeri disiplini sağlamakta zorluk yaşayan İngiliz general durumun sıkıntılı olduğunu farkındaydı. ³³² Eylül ayına geldiğimizde Türkler hem moral olarak iyi hem de askeri olarak takviye edilmiş vaziyetteydi. Bakü'de ise durumlar git gide kötüye gitmekteydi. Bölgedeki yönetimle sorunlar yaşayan Dunsterville; 1 Eylül'de General Lewin ile görüşüp Bakü'nün müdafaasından vazgeçmeleri gerektiğini iletmişti. Bunu iletirken kullandığı *“Dünyada hiçbir güç Bakü'yü Türklerin elinden kurtaramaz. Müdafaaya devam etmek sadece o kötü anı ertelemek ve daha fazla hayat kaybına neden olmak demektir.”* cümleleri ise her şeyi açıklar nitelikteydi.³³³ 1-10 Eylül arası küçük taarruzlarla devam eden Kafkas İslam Ordusu hareketi 10 Eylül'den itibaren ciddileşmişti. Artık tüm takviyeler yapılmış ve taarruz için hazırlıklar son aşamaya gelmişti. Kafkas İslam Ordusu'nun 10 Eylül 1918 tarihindeki cephe hattı şu şekildeydi:

³³¹ L.C.Dunsterville, **Dunsterforce Gizli Ordu Bakü'de İngiliz- Ermeni İşgali**, Çev. Cengiz İ.Çay, Tarih & Kuram Yayınları, İstanbul, Mart 2016, s. 221-236.

³³² L.C.Dunsterville, **a.g.e.**, s. 236.

³³³ L.C. Dunsterville, **a.g.e.**, s. 252,253.

- Ordu Komutanı Ferik Nuri Paşa, Kurmay Başkanı, Kurmay Nazım Bey'di.
- 5. Tümen: Mirliya Mürsel Paşa komutasında, 9,10,13 ve 56. Piyade Alaylarıyla dokuz batarya 33 toplu topçu alayı ve Tümen'e bağlı birliklerden müteşekkildi.
- 15.Tümen: Albay Süleyman İzzet Bey komutasında; 38 ve 107. Piyade Alayları, Müretteb Süvari Alayı, Zihni ve Tevfik Bey Müfrezeleri, milis taburları, dört batarya halinde 12 toplu bir topçu alayı ile Tümen'e bağlı birlikler.
- Güney Grubu: Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu 4. Piyade Alayı'nın 1 ve 2. Taburları, iki süvari bölüğü, Azerbaycan süvarilerinden bir bölük, İki krup dağ ve iki Rus sahra topundan mürekkepti. Sonuç olarak ise Kafkas İslam Ordusu; 8.000 Osmanlı askeri, 6.000-7000 civarı Azerbaycan milis kuvvetinden oluşmaktaydı³³⁴

Türk taarruzunu karşılamak üzere Bakü'de teşkilatlanan ordu ise İngilizler hariç yaklaşık 5000 Ermeni'den, farklı siyasi görüşlere sahip yaklaşık 20.000 kadar Rus'tan meydan geliyordu. İngiliz piyadeleri ise savaşın asıl darbesini karşılamak üzere konumlanan North Stafford Alayı'nın A ve B birliklerinde yer alıyorlardı. Dunsterville'nin elinde Bicherekov kuvvetleri de dahil olmak üzere savaşabilecek asker mevcudu 10.000 civarındaydı.³³⁵ Ayrıca Bakü savunmasında; uçak, zırhlı arabalar ve çok sayıda topçu kullanılmıştı.³³⁶ Kafkas İslam Ordusu Komutanı Ferik Nuri Paşa, düşmanın ilgisini Balacari istasyonunun kuzeyindeki Yanardağ ve Bingadi tepelerine çekebilmek için Türk birliklerini tamamen oraya kaydırıldı. 13-14 Eylül gecesi ise bu bölgede sert bir direniş göstermek üzere 15.Tümen Komutanlığı emrinde 38. Alay ve Azerbaycan gönüllüleri burada bırakıldı. Diğer kuvvetler ise şehrin batı kesiminde yer alan demiryolu vadisinde toplandı.³³⁷ Düşmanın birliklerini kuzeye kaydırması sonrasında asıl birlikleri ile düşmanı bomba ve süngü hücumu sayesinde batıdan yarmak isteyen Nuri Paşa, kuzeyde bulunan birliklere ise fazla cephane sarf

³³⁴ Halil Bal, **a.g.e**, s. 214-215.

³³⁵ Halil Bal, **a.g.e**, s. 216.

³³⁶ M.H. Donohoe, **İngiltere'nin Azerbaycan Seferi (1918)**, Çev. Cengiz İ.Çay, Tarih & Kuram Yayınları, İstanbul, Mart 2016, s. 170-171.

³³⁷ Halil Bal, **a.g.e**, s. 216.

ederek düşman ihtiyatlarını üzerine çekme vazifesi vermişti.³³⁸ 14 Eylül 01.00'de Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine taarruz hareketi başladı. 56.Piyade Alayı Şabani-Bakü kara yolunun kuzeyinden, 9. Kafkas Piyade Alayı ise bu yolun güneyinden taarruza geçti ve 03.30 civarlarında verilen emri yerine getirerek düşmanın birinci savunma hattını ele geçirdi.³³⁹ 56. Alay'a karşı düzenlenebilecek karıştı taarruza karşı Alay'ın sol kanadını korumakla görevlendirilen 106. Alay ile birlikte İkinci Bakü Savunma Hattı'na saldırı düzenleyerek 06.00 sularında bu hattı da zapt ettiler.³⁴⁰ 14 Eylül günü 16.00'ya kadar taarruzlar devam etmiş, hem topçu desteğinin beklendiği gibi olmaması hem de gece sokak çarpışmalarında fazla zayıat vermemek için durdurulmuştu.³⁴¹ Bakü'de ise moraller gün geçtikçe düşüyor, şehrin Türklere karşı savunulacağı inancı azalıyordu. 14 Eylül gecesi Dunsterville birliklerini de alarak Bakü'yü terk edeceğini gerekli makamlara bildirdi . Askerlerinin 16 saattir Rus ve Ermeni birliklerinden yeterli desteği görmeden mücadele ettiğini belirten Dunsterville; beyhude bir çaba için yorgunluktan bitap düşmüş askerini savaştırmayacağını ve derhal gemi ile yola çıkacağını belirtmişti.³⁴² İngilizlerin şehri terk ettiğini anlayan Bicherekov kuvvetleri de kendi gemilerine binrerek Mahaçkale'ye doğru yola çıktılar ve böylelikle savaş sanatının gerekliliklerini tam olarak kavramamış Ermeni ve Rus kuvvetler Bakü'yü savunmak üzere yalnız kalmışlardı.³⁴³ 15 Eylül günü Bakü'yü zapt etme görevi 56. Alay'a verilmişti. 15. Piyade Tümeni ise kuzeyden ve doğudan Bakü'ye ilerleyerek Çernigorot bölgesini zapt edecekti.³⁴⁴ Kafkas İslam Ordusu'nun saldırıları yer yer direnişle karşılaşmışsa da artık önü alınamayacak hale gelmişti. 5.Kafkas Tümeni Kurmay Reisi, 10.30'da İran Konsolosu tarafından Orta Hazar Diktatörlüğü ve bazı konsolosluklar adına müzakere talebi içeren bir yazı aldığını bildirdi.³⁴⁵ Kayıtsız şartsız teslimiyet talep eden Kafkas İslam Ordusu heyeti, askerler

³³⁸ Mustafa Budak, **a.g.m**, s. 78.

³³⁹ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 320.

³⁴⁰ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 116.

³⁴¹ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 117.

³⁴² L.C.Dunsterville, **a.g.e**, s. 267-276.

³⁴³ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 328.

³⁴⁴ Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 118-119.

³⁴⁵ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 245.

şehre girdikten sonra onların üzerine Ermeniler tarafından ateş açılması, Süleyman İzzet Bey'i sinirlendirmiş ve ateşin yapıldığı bölgelere kuvvetli topçu ateşinin açılmasını emredilmişti. Bu saldırının başlayıp birkaçının vurulması sonucu ellerinde beyaz bayrak bulunan dört Ermeni 14.30 sularında 38. Piyade Alayı'na başvurarak 16.00'da teslim olacaklarını bildirdi. Bu sürenin dolmasının ardından ellerinde silahlarıyla teslim olmaya başladılar.³⁴⁶ Bakü artık Türklerin elindeydi. Azerbaycan Cumhuriyeti böylelikle baş şehrine kavuşmuş oluyordu. Nuri Paşa, şehri Azerbaycan Cumhuriyeti adına teslim almıştı. Nuri Paşa bu hareketiyle Osmanlı Devleti'nin işgalci bir devlet olarak gözükmemesini istemiyor ve İstanbul'u müttefikleri karşısında da zor duruma düşürmek istemiyordu. Hatta Osmanlı Nizamiye askerinin ilk gün şehre girmesine izin vermemiş, Azerbaycan Türklerinin girmesini istemiştir.³⁴⁷ Kafkas İslam Ordusu karargahında ise büyük bir sevinç hakimdi. 15 Eylül 1918'de Bakü'nün zaptı İstanbul'a şu telgrafla bildirilmiştir: *"Allah'ın yardımı ile Bakü şehri, otuz saat şiddetli muharebeden sonra 15.9.334'te saat 9 evvelde zapt edilmiştir. Bütün kıtaat ve bilhassa Binbaşı Fehmi Bey Kumandasındaki 56. Alay'ın kahramanlığı zikredilmeye değer. Tafsilat arz olunacaktır."*³⁴⁸ Bu telgrafın ardından gece yarısı Başkumandanlıktan bir telgraf geldi. Bakü'nün Ruslara verileceği, petrolünden de Almanların faydalanacağını belirtildiği telgrafta; bu harekate derhal son verilmesi ve kuvvetlerin Kars'a dönmesinin gerektiği bildirilmişti.³⁴⁹ Bu telgrafın amacı Nuri Paşa'nın yapmak istediği ile paraleldi ve müttefiklerin tepkisini azaltmak için Harbiye Nezareti'nden gelmişti. Bu telgrafın ardından Enver Paşa hususi telgrafından şunu bildirmişti: *"Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini en büyük meserretle karşılarım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetlerinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize Fatihalar ithaf ederim."*³⁵⁰ Azerbaycan Hükümeti de Fetali Han Hoyski riyasetinde Bakü'ye gelmiş ve çalışmalar başlamıştı.³⁵¹ Azerbaycan Türkleri şehre

³⁴⁶ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e**, s. 333.

³⁴⁷ Michael A. Reynolds, **a.g.e**, s. 246.

³⁴⁸ Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e**, s. 448.

³⁴⁹ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 198.

³⁵⁰ Nejdet Karaköse, **a.g.e**, s. 199.

³⁵¹ Mustafa Budak, **a.g.m**, s. 81.

girdiği vakit uzun süredir Ermenilerin ve Rusların zulmünü yaşayan Bakü'deki Türkler ile Ermeniler arasında birkaç olay vuku bulmuş, Avrupalıların katliam diye niteledikleri bu olaylarda yaşanan can kaybı 18 Mart'taki Bakü katliamının yüzde biri kadar bile değildi. Ayrıca şehirde kontrolü sağlamaya çalışan Nuri Paşa; tedhiş hareketinde kim bulunursa bulunsun cezalandırılacağını ve özellikle yağmaya izin verilmediğini de belirtmiştir.³⁵²

Osmanlı basınında ise Bakü üzerine yoğunlaşan taarruz hareketi ve Kafkasya meselesi eylül ayında da gazetelerde ciddi sayfalar işgal ediyordu. İngilizlerin Bakü'ye gelmesi ve hattını Türkistan'ın ötesine geçirmesi ihtimali, Anadolu'nun korunması için Kafkasya'daki hareketin ne kadar önemli olduğu gazetelerde işlenmeye devam ediyordu.³⁵³ Tarafların netleşmiş olması ile Osmanlı basını da eleştirilerinin sertliğini artırmıştı. Almanya, Gürcistan, Sovyet Rusya, İngiltere bu eleştirilere maruz kalan devletlerdi.³⁵⁴ Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü önünde bulunması verilen demeçlerin de tonunu değiştirmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti temsilcileri Bakü'nün alınmasının ardından yeni hedefi açıklama konusunda geri kalmayacaktı. Mehmed Emin Resulzade'nin Azerbaycan'ın istikbali Türk birliğindedir çıkışı bu hususta iyi bir örnektir.³⁵⁵ Bir müddet sonra kuvvetlenecek bir Rusya'nın Ural boyundaki Türklere yaptıklarını Kafkasya'da yaşayanlara yaparken sessiz kalınmayacağını belirtildiği haberlerin yarı resmi suretteki Tanin gazetesinde işlenmesi de o bölgedeki Türk ve Müslümanlar üzerinden bir gelecek inşasının düşünüldüğünü göstermektedir.³⁵⁶ Bir diğer hususta özellikle İngilizlerin Bakü üzerinden Orta Asya'ya da nüfuz ederek Kafkasya ile birlikte burada etkili olmasının önüne geçmekti. Bakü'nün zaptı ve bununla birlikte Türk ordusuna açılacak Türkistan coğrafyası; savaşın başından beri makus bir talihin atisini yaşayan Osmanlı Devleti ve

³⁵² Nasır Yüceer, **a.g.e**, s. 123-124.

³⁵³ "Yeni Devir Karşısında Bizler", **İkdam**, No:7755 (12 Eylül 1334), s. 1.

³⁵⁴ "Azerbaycan ve Komşuları: Azerbaycan Murahhaslarının Beyanatı", **Tanin**, No:3495 (3 Eylül 1334), s. 3.

³⁵⁵ "Resulzade Mehmed Emin Bey'in Konferansı", **Yeni Gün**, No:6 (7 Eylül 1334), s.2; 2 Eylül 1918'de Yunus Nadi'nin başyazarlığı ile yayımlanmaya başlanan gazete 8 Mayıs 19124'ten beri Cumhuriyet adıyla günlük olarak çıkmaya devam etmektedir. Ceren Çıkın, "Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)", (Yüksek Lisans Tezi), T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s. 16.

³⁵⁶ "Kafkasya Meselesi", **Tanin**, No:3501 (9 Eylül 1334), s. 1.

Türk coğrafyası için yeni günlerin başlangıcı olacağı inancını tazeliyordu.³⁵⁷ Osmanlı Devleti'nin kıtaatının bir kısmının İran ve Kafkasya'da yer almasının sebebinin İngilizler olduğu gerçeğinin de altı çiziliyordu. Eylül ayındaki matbuatta haziran-temmuz- ağustos aylarına nazaran İngilizler daha fazla yer bulmuştu. İngilizler kendi varlıklarını İran'da hissettirip oradan da Bakü'ye asker çıkartınca bölgedeki en ciddi güçlerden biri haline geldi. Bu sebeple İngiltere'ye karşı yazıların sayısında da artış gözlemlendi ve onlara müdahale edilmesi gerektiği de vurgulandı.³⁵⁸ Bütün bu siyasi tartışmaların ışığında Bakü'nün zapt edildiği haberi İstanbul basınına yansımaya başladı. İstanbul basını hem olayın gizlilik içermesi hem de telgraf hatlarının zarar görmesinden dolayı iki gün sonra Bakü'nün zapt edildiği bilgisini okuyucularla paylaşmıştı. Kurban Bayramı'nın kutlanması sebebiyle bir de Bakü'den gelen sevindirici haber şehirde bayram coşkusu artırmıştı.³⁵⁹ Osmanlı basınında Bakü'nün zaptı hadisesinde dikkat çeken bir başka şey de bu askeri zaferi Osmanlı kıtaatı adına değil Azerbaycan ordusu adına kutlamalarıydı.³⁶⁰ Almanya ve Rusya'nın koruması sayesinde bağımsızlığını kazanan ve bölgede etkili bir güç olmak isteyen Gürcistan'ın aksine Azerbaycan'ın kendi kudretiyle Bakü'yü zapt ettiğinin vurgulanması zaferi esas kılmak ve kabul ettirmek için bir yöntem olarak düşünülebilir.³⁶¹ Osmanlı Devleti'nin ilhak edeceği endişesinin Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti'nin ittifak yaptığı günden beri tartışılması Bakü'nün zaptının nasıl değerlendirildiği de önemli kılmaktadır. Yeni Gün gazetesinde bu konuya değinmiş; Bakü'nün iktisadi önemi ne olursa olsun bu hadisedeki en sevindirici noktanın ırkdaş ve dindaş olan Azerbaycan Türklerinin istiklallerini perçinledikleri bir payitahta kavuşmaları olduğu neşredilmiştir.³⁶² Bakü'nün jeopolitik ve ekonomik olarak önemi bilinmekteydi. Dünya Savaşı süresince özellikle Arap coğrafyasında yaşanan sıkıntılar hem ordu hem de yönetim kademesinde bakışların farklı bir yöne çevrilmesine yol açmıştı. Bakü merkezli bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkistan'ın yolunu açarak Turan birliğini

³⁵⁷ Ahmed Cevdet, "Yeni Devir Karşısında Bizler", **İkdam**, No:7755 (12 Eylül 1334), s. 1.

³⁵⁸ "İran'daki Harekatımızın Sebepleri", **Vakit**, No:324 (15 Eylül 1334), s. 1.

³⁵⁹ "Bakü'nün Zaptı", **Tanin**, No:3509 (17 Eylül 1334), s. 1.

³⁶⁰ "Bakü'nün İşgali", **Vakit**, No:326 (17 Eylül 1334), s. 1.

³⁶¹ Michael A. Reynolds, **a.g.e.**, s. 246.

³⁶² "Bakü Üzerinde Azerbaycan Bayrağı Mütemevviç", **Yeni Gün**, No:16 (17 Eylül 1334), s. 3.

sağlayacağı ve bu zaferin istiklalini tesis etmek isteyen diğer soydaş ve dindaşlar için umut olacağı da vurgulanan bir diğer gerçektir.³⁶³ Bakü'nün zaptı her ne kadar sevinç yaratsa da Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya için aynı şeyler geçerli değildi. Osmanlı basınının bir diğer açıklamaya ihtiyaç duyduğu mesele de bu hareketin Osmanlı Devleti ve Almanya için ne anlam ifade ettiğiydi. Almanya'ya karşı geliştirilen söylemlerin ana kısmını olası bir İngiliz ilerlemesinin önüne geçildiği oluşturmaktaydı. Bakü'ye yerleşecek bir İngiltere'nin ciddi bir tehdit yaratacağı ve bu tehlikenin önüne geçilmesiyle iki devlet için de istenilen bir sonucun ortaya çıktığına değinilmiştir.³⁶⁴ Bütün bu vaziyet açık olduğu halde Almanya memnuniyetsizliğini devam ettirirse İngiltere üçüncü bir güç olarak Kafkaslara yerleşirken ses çıkarmadıkları için şimdi de itirazlarının kıymetinin olmadığı belirtilmiştir.³⁶⁵ Osmanlı basınında hadiselere dair Sovyet Rusya'ya da cevap niteliğini taşıyan yazılar yer etmiştir. Rus tarafının Brest-Litovsk Sulhu'nun ihlal edildiği konusundaki tavrının yersiz olduğu vurgulanırken söz konusu antlaşmanın İttifak devletleri ile Sovyet Rusya'yı bağladığını ve Azerbaycan'ın taraflardan biri olmaması sebebiyle değişen şartların Azerbaycan Cumhuriyeti'ni bağlamayacağı neşredilmiştir.³⁶⁶ Bakü'nün kurtuluşu süreci birçok siyasi olayın yaşanmasına, devletler arasında ittifak kurulmasına ve yeni bir düzen ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dünya Harbi'nin devam ettiği ve İttifak güçlerinin sıkıntılı olduğu bir anda Çanakkale ve Kutülamare'den sonra hem askerde hem de Türk milletinde büyük bir sevinç yaratmıştır. Yeni hedef artık Kuzey Kafkasya'nın ve Karabağ'ın kurtarılmasıydı lakin Avusturya- Macaristan ve Bulgaristan'ın barış isteyerek savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti'nin yalnız kalmasına sebep olmuş ve bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nin de barış talep etmesine sebebiyet vermiştir. Talat Paşa Kabinesi'nin istifa etmesi sonucu hükümet değişmiş, yeni gelen hükümet de Kafkasya'da bulunan ordunun ve subayların geri çekilmesini emretmişti. Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleri böylelikle kasım

³⁶³ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, s. 365-366.

³⁶⁴ “Bakü'nün Zaptından Sonra”, **Tanin**, No:3514 (25 Eylül 1334), s. 1.

³⁶⁵ “Yine Bakü Meselesi”, **Sabah**, No:10365 (27 Eylül 1334), s. 1.

³⁶⁶ Yunus Nadi, “Bakü ve Rusya”, **Yeni Gün**, No:22 (26 Eylül 1334), s. 1.

ayında sona ermiş ve bölgenin geleceği bir kez daha farklı ihtimallere gebe hale gelmişti.

Azerbaycan basını ise Bakü'nün bağımsızlığını coşkuyla karşılamıştı. Bakü'nün kontrolü sağlandıktan sonra Bolşevik kalemleri sessizliğe bürünmüştü. Azerbaycan'ın ahvalini ise Gence'de ilk sayısını veren Azerbaycan gazetesi ele alıyordu. Dört sayfadan oluşan bu gazetenin ilk iki sayfası Azerbaycan Türkçesinde son iki sayfası ise Rusça yayımlanmaktaydı.³⁶⁷ Bu gazetenin ilk sayısında Bakü'nün zaptı süreci anlatılarak Nuri Paşa'nın telgrafi neşredilmiştir. Aynı gazetenin ikinci sayısında Mehmed Emin Resulzade'nin Fetali Han Hoyski'ye ithafen yazdığı telgrafa yer verilmişti. Bakü'nün azatlığından ötürü tebriklerini ileten Resulzade; bundan sonrası için de Bakü'nün istiklalin bir sembolü olarak yaşaması dileğini sunmuştu.³⁶⁸ Azerbaycan gazetesinin 24 Eylül 1918'deki sayısında Osmanlı Devleti-Almanya arasındaki ilişkilere dair de bir haber yer almıştı. Bakü'nün zaptı süresince bu iki devlet anlaşmazlık yaşamasına rağmen Nuri Paşa'nın bölgedeki yönetimle yaptığı sözleşmede Nargin Adası'nda esir tutulan Türk askerleriyle birlikte Alman ve Avusturyalı askerlerin de serbest bırakılması konusunda anlaştığını ele almıştır.³⁶⁹ Bu durum gösteriyor ki Osmanlı Devleti müttefiklerinin çıkarlarını yaşanan anlaşmazlıklara rağmen korumaya çalışıyordu. Bakü'de şehir yaşamının düzenlenmesine dair ortaya konan kuralların yanı sıra matbuatta bahsi geçen bir diğer durum da ortaya çıkan vaziyete saygı gösterilmesi isteğidir. Azerbaycan gazetesinin 19 Eylül 1918 tarihli baskısında; Bakü'nün az bir kuvvetle alındığı gerçeğinin başkasının acılarından mutluluk çıkarmaya çalışan kuvvetlerce ders alınması gereken bir durum olduğu hatırlatılmıştır.³⁷⁰ Türk düşünce ve kültür havzasının en önemli bölgelerinden olan Azerbaycan'da yaşanan siyasi olayların etkisiyle özellikle matbuat alanında sıkıntılar baş göstermekteydi. Bu vaziyet Nuri Paşa'nın da dikkatinden kaçmamıştı. Bakü'de Azerbaycan adında bir Türkçe (yukarıda zikredilen gazete) ve bir de Rusça neşriyat yapan bir gazete olduğunu belirtiyor; bu gazetelerin de Mevki

³⁶⁷ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 44.

³⁶⁸ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 45.

³⁶⁹ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 47.

³⁷⁰ Akif Aşırov, **a.g.e**, s. 49.

Kumandanlığında görev yapan bir sansür heyeti tarafından kontrol edildiğini belirtiyordu.³⁷¹ Bakü’de hal böyleyken bütün var olan bu iki yayında; şehirde yayılan dedikoduların önüne geçmek, hükümet uygulamalarını halka haber vermek, uluslararası camiada Azerbaycan hükümetinin haklarını savunmak amacıyla yazılar ve haberler yer alıyordu.³⁷² Bakü’nün düşman elinden kurtarılması Azerbaycan Türklerinin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatlarında önemli etkiler göstermiştir. Her şeyden öte Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türkleri mukaddes bir dava uğruna birlikte hareket etmişler; din ve soy bağlılıklarının yanına bir de kan kardeşliğini eklemişlerdir. Bakü’de belli olaylar yaşansa da sukut sağlanmış ve Bakü’nün ilelebet Azerbaycan Türklüğünün istiklal timsali olacağı cihana duyurulmuştur.³⁷³

3.2.Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü Harekatının Yansımaları

Kafkasya gerek sahip olduğu kaynaklarla gerekse jeopolitik konumuyla birçok devletin ilgi alanına girmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında da özellikle Bakü’nün sahip olduğu petrol kaynakları, Bakü’nün ardından Türkistan coğrafyasının ve Hindistan yolunun açılması bu bölgenin önemini daha da artırmaktaydı. Bakü üzerine düzenlenecek bir harekat ya da Kafkasya’da etkin olmaya çalışacak bir devlet karşısında mutlaka diğer aktörleri bulacaktı. Ekim Devrimi sonrası Maverayı Kafkas Hükümeti’nin ortaya çıkması, Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki Türk ve Müslüman varlığı üzerinden etkili olmaya çalışarak Rusya’nın tekrar güçlenmesini engellemek adına bölgede yürüttüğü siyaset birçok devletin dikkatlerinin buraya çekilmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti Kafkas coğrafyasında siyasi temaslarını kurup nüfuzunu sağlamlaştırmak isterken savaşta müttefik olduğu Almanya ile de karşı karşıya gelmiş, sorunlar yaşamıştı. Osmanlı Devleti’nin sorun yaşadığı tek devlet de Almanlar olmamıştır. Bölgedeki kaynakların ittifak kuvvetleri tarafından kullanılmasını, Kafkasya’da ve özelinde Bakü’de kontrolün ittifak kuvvetlerine

³⁷¹ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 82.

³⁷² Akif Aşirov, **a.g.e.**, s. 49-54.

³⁷³ Bakü’nün zaptının özellikle Bakü dışındaki Bolşevik yanlısı basında ne tür etkiler yarattığı bir sonraki başlık altında ele alınacaktır.

geçmesiyle sömürgelerini tehdide açık hale getirmek istemeyen İngiltere aktif bir pozisyon almıştı. Bolşeviklerin yönetimi ele geçirdiği Rusya ise yaşadığı ekonomik sıkıntılardan ötürü petrol bakımından zengin Bakü'nün düşmesini arzulamıyordu. 26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Gürcistan ve Ermenistan da bölgede yaşanan gelişmelerden etkilenmiş, bazı devletler ile ittifaklar kurmuş ve bölgede etkili bir siyaset sürdürmeyi amaçlamıştır. Bütün bu farklı çıkarlar ve beklentiler devletleri hem askeri hem de siyasi önlemler almaya itmişti. Özellikle Almanya ve İngiltere'nin yöneldiği siyasi enstrümanlar birbirine benzemiyor ve tartışmalar yaratıyordu. İki devletin de seçtikleri araçlar bölgede hedefledikleri çıkarları elde etmek üzerindiydi. Bu çıkarların ne olduğu, devletlerin bu çıkarları elde etmek için oluşturmaya çalıştıkları algı matbuat ürünlerinde görünmektedir. Bu metinlerin incelenmesi ve nihai bir sonuca varılması sağlıklı bir çıkarımın temel noktasını oluşturmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da üstlendiği misyon; bu misyona karşı rakiplerinin ve müttefiklerinin benimseyeceği yol, Osmanlı Devleti'nin Bakü üzerine yönelen hareketinin parçadan bütüne doğru gidişte tamamlayıcı unsuru olacaktır.

3.2.1. Almanya ve Sovyet Rusya'nın Durumu

Rus devrimin sonrasında Kafkasya'da değişen güç dengesi ve bölgede Ruslardan sonra işleyecek siyasi yapının tayini birçok yeni tartışmaya gebeiydi. İttifak kuvvetlerinin iki mühim devleti olan Osmanlı Devleti ile Almanya da Kafkasya'da yeni kurulacak siyasi düzen konusunda ihtilafa düşecekti. Kafkasya'nın sahip olduğu doğal kaynaklar ve onların içindeki en mühim kaynak olan petrolün varlığı iki müttefiki karşı karşıya getirmeye yetmişti. 1916 yılında Bakü petrol tesislerinde üretilen petrol miktarının 7712 tona kadar ulaşması ve bu petrolerin tamamının Batum limanından ihraç edilmesi bölgenin ekonomik değerini artırmaktaydı.³⁷⁴ 1917 yılında Bakü petrollerinin üzerindeki %67'lik İngiliz ve %19.9'luk Fransız sermayesinin varlığı da Almanya'nın bu devletlere ekonomik darbe vurması içi teşvik edici nitelik

³⁷⁴ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 2014, s. 20-21.

taşıymaktaydı.³⁷⁵ Birçok açıdan devletlerin çıkar merkezi haline gelen Kafkasya’da ise savaş boyunca müttefik olan Almanya ve Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya gelmesi farklı sonuçlar doğurmuştu. Ne Osmanlı Devleti’nin ne de Almanya’nın bölgeye ilgisi Rus devrimi sonrası oluşmuştu. Hali hazırda mezkur ittifakın oluşmasının en önemli sebebi de Almanya’nın Kafkasya’da isyanları körükleyecek, etkili olacak bir gücü yanında istemesinden kaynaklanıyordu. Alman Genelkurmay Başkanı General Von Moltke’nin 5 Ağustos 1918 tarihinde Almanya Dışişleri’ne gönderdiği bir yazısında; Hindistan, Mısır ve Kafkasya’da Türkiye ile imzalanan antlaşma sayesinde bu bölgelerde İslam fanatizminin artırılması gerektiğini aktarmıştır. Bu minvaldeki bir düşünceyi Kayzer II. Wilhelm de desteklemiş; bölgede Osmanlı Devleti’nin varlığı sayesinde halifenin güçlü iradesinin bölgede yaşayanların isyan çıkartma ihtimalini artıracaklarını belirtmiştir.³⁷⁶ Ortak çıkarlar ve benzer tehlikeler devletleri birbirleri ile ittifaklara yönlendirebilir ve bu ittifaklar pratikte de uygulanabilir. Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki ittifak ise organik bağlarla oluşmuş bir ittifak değil tamamen şartların getirdiği ve zorunlu kıldığı bir ittifaktı. İki devlet de birbirlerine tam bir güvenle değil hatta çekinerek ittifak antlaşmalarını uygulamışlardır ve savaş boyunca da bu güvensizlik çeşitli aşamalarda kendini göstermiştir. Alman tarafında bu güvensizliği Alman ajanı olarak Kafkasya’da görev yapan Louis Mosel ve Alman İmparatorluğu Meclisi (Reichtag) üyesi M. Erzbergen; Türklerin hiçbir zaman Almanlara güvenmeyeceğini ve kendilerini onları ilhak edecek bir tehlike olarak gördüklerini belirtmiştir.³⁷⁷

Almanların Kafkasya’ya bu kadar ilgi duymasının ekonomik nedenlerinin yanında siyasi nedenleri de vardı. Almanya bu coğrafyadaki Rusya etkisinin ve gücünün farkındaydı. Almanya’nın ilk amacı bu gücü etkisiz hale getirmektir. Almanya; Rusya’yı karıştırmak, Kafkasya’daki demir yolu hatlarına sabotaj düzenlemek, Rusya’nın askeri birliklerinin bir kısmını bu bölgede kullandırtmak ezcümle Rusya’nın gücünü azaltmak için Kafkasya’da doğrudan askeri misyon

³⁷⁵ Halil Bal, “Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir bakış”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 23.

³⁷⁶ Selami Kılıç, “I.Dünya Savaşı’nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bakış”, **100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, s. 142.

³⁷⁷ Mustafa Çolak, **a.g.e**, s. 49.

üstlenmek yerine burayı bölgede yaşayan insanlar vasıtasıyla karıştırmayı hedeflemiştir.³⁷⁸ Bu hedef için de ilk atı ay için Almanya'nın harcamış olduğu para ise 5 Milyon Mark'tı.³⁷⁹ Bu derece önem biçilmiş bir coğrafyada ise Osmanlı Devleti'nin oynayacağı rol müttefiki için önemliydi. Osmanlı Devleti'nin hem Türk hem de Müslüman toplumlarla geliştireceği ilişki Almanya açısından savaşın gidişatı ve sonuca varılması için elzemdi . Almanların daha savaş başında Gürcü Milli Komitesi ve onun lideri olan Maçabelli ile kurdukları ilişki savaş sonrası bölgede bağımsız bir Gürcistan'ın ve Doğu Kafkasya Devleti'nin kurulması esasına dayanıyordu.³⁸⁰ Almanya'nın kuracağı bir Gürcü lejyonunun bölgede kendi geleceği açısından sıkıntılara yol açacağını bilen Osmanlı Devleti ise buna hep engel olmaya çalıştı. Silah yardımlarını ve bölgedeki iletişimin sağlıklı işlemlerini engelleme yoluyla Almanların ve Gürcülerin ilişkilerine ket vurmaya çalışmıştı.³⁸¹ Almanya ve Osmanlı Devleti için Kafkasya'da çember iyice daralmaktaydı. Her iki devlet de ellerindeki kozları birbirlerine karşı oynuyorlardı. Bu çatışmada bölgedeki Türk ve Müslüman varlığı sebebiyle avantajlı durumda olan Osmanlı Devleti'ydi. Almanya'nın önünde artık üç seçenek vardı: Osmanlı Devleti'ne Orta Asya'daki Türklerle birleşme yolunu açmak, Enver Paşa'nın açıkça istediği Kafkasya'dan toprak taleplerini reddederek Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile özel bir barış imzalamasını göze almak ve Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış ve sonrasında uğradığı felaketlerin izini silerek Kafkasya'da kısmi ilerlemesini onaylamak, Ermeni sorununun çözümüne yardımcı olmak.³⁸² Almanya üç seçenektan sonuncusunu makul görerek bu doğrultuda bir Kafkasya siyaseti izlemeye çalışmıştır. İki devlet arasında zaman zaman yaşanan sıkıntılar var olsa da Brest-Litovsk sonrasına kadar ilişkiler normal seviyede seyretmiştir. Brest-Litovsk sonrasında ise Osmanlı Devleti'nin bölgede etkin olma çabaları Almanlar ile Osmanlı Devleti'nin arasının ciddi şekilde bozulmasına sebep olmuştu. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da gerçekleştirdiği operasyonların hedefinin Bakü olduğunu

³⁷⁸ Selda Kılıç, "Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.34, No.59,2015, s. 693.

³⁷⁹ Mustafa Çolak, **a.g.e**, s. 60.

³⁸⁰ Mustafa Çolak, **a.g.e**, s. 65.

³⁸¹ Mehmet Bilgin, **a.g.e**, s. 168-171.

³⁸² Mustafa Çolak, **a.g.e**, s. 177-178.

anlayan Almanya ise bu hedefin önünde engel olmaya çalışmıştır. Almanya savaş başından beri Kafkasya’da desteklediği Gürcülerin Osmanlı ilerlemesi karşısında tutunabilmesi ve bölgede Gürcüler üzerinden nüfuz sağlayabilmek açısından 28 Mayıs 1918 tarihinde Alman protektorasının Gürcistan üzerinde kurulması için Gürcistan Cumhuriyeti anlaşılmaya vardı.³⁸³ I. Dünya Savaşı’nın başlarında Kafkasya’da askeri bir misyon üstlenmek istemeyen Almanya, Osmanlı Devleti’nin ileri hareketine devam etmesi sebebiyle Albay Kress von Kressenstein’in başkanlığında bir askeri misyonu acilen Tiflis’e gönderdi.³⁸⁴ Türklerin Bakü üzerine yürümesinin bölgedeki petrol kaynaklarının zarar görmesine yol açacağını düşünen Almanya yeri geldiğinde Sovyet Rusya yetkilileri ile görüşmeyi hatta Bakü Sovyeti’nin başkanı olan Şaumyan ile doğrudan temas kurmayı dahi düşünmüşlerdi.³⁸⁵ İlginçtir ki Kafkas toplumlarının bağımsızlık sürecinde Alman kamuoyunun Rusya’ya karşı tavrı en başta sertti. Deutsche Tageszeitung’ta Rusya Hükümeti’nin Kafkas akvamı hakkında müdahale yetkisinin bulunmadığı Almanlar tarafından dile getiriliyordu.³⁸⁶ Almanya haziran ayının sonuna kadar Osmanlı Devleti ile Kafkasya konusunda herhangi bir çatışmanın yaşanmadığını da dile getiriyordu. Neticede iki devlet hala müttefikti ve düşmanlarına karşı aralarındaki ihtilaf açıkça gösterilmek istenmiyordu. Alman Hariciye Nazırı von Kühlmann Reichstag’da 2 Haziran günü bu hususta beyanat vermiş; Osmanlı Devleti’nin Brest-Litovsk’ta belirlenen sınırları aştığını fakat bunu bölgedeki birliklerin sol cenahının emniyetini sağlamak için yapıldığını dile getirmiştir. Ayrıca yine aynı beyanatta sadık müttefikleri olarak niteledikleri Türkler ile ciddi bir ihtilaflarının olmadığı da ifade edilmiştir.³⁸⁷ Bu ifadelerinin ardından ise 4 Haziran 1918 tarihinde Alman Dışişleri Başkanlığında yapılan bir toplantıda Kühlmann; Bakü’nün işgal edilmesi ancak Almanya’nın Rusya ile anlaşması sonucu Alman

³⁸³ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, 7.Baskı, İstanbul, 2015, s. 300-301.

³⁸⁴ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s .302.

³⁸⁵ Güntekin Necefli, “Alman Arşiv Belgelerinde Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yu Kurtarma Uğruna Mücadelesi”, **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu**, ed. Aynur Yavuz Akengin, Selcan Koçaslan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 984.

³⁸⁶ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, s. 93.

³⁸⁷ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e.**, s. 152-155.

askerleri tarafından gerçekleştirilebilir diyecekti.³⁸⁸ Siyasetin açık ve kapalı halinin işlendiği bu düzlemde haziran sonlarına gelinip Kafkas İslam Ordusu'nun Almanya'nın Kafkasya'da almış olduğu bu pozisyon müttefikinin çıkarlarını ve güvenliğini korumaktan uzaktı. Hali hazırda bölgede hem Almanya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin etkisine altına tam alamadığı silahlı Ermeni gruplar vardı. Fransız ve İngiliz subaylar bu Ermeni gruplardan bir milli ordu yaratarak Kafkasya'da Türklerin ellerinde olan toprakları alarak Kafkasya'da hem Alman hem Türk çıkarlarına aykırı faaliyet yürütme imkanı bulacaktı.³⁸⁹ Gürcistan, Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki çekişme devam ederken Ermeniler de bölgede önemli bir rol oynamaktaydı. İngiliz ve Fransız kuvvetleri ile ilişkilerinin yanında Almanlar ile de dirsek teması kuruyorlardı. 8 Temmuz 1918 tarihindeki Jüdische Volkszeitung gazetesinde Bakü'deki Ermenilerin Alman Başkumandanlığına başvurarak şehri işgal etmelerini rica ettiklerini işlemiştir.³⁹⁰ Almanlar için Bakü'nün bu derece önemli olmasını üç sebep altında toplayabiliriz. Savaş uzadıkça Almanya'nın sürdürebilir bir savaş ekonomisi için Bakü petrollerine ve bölgedeki hammaddeye ihtiyacının artması, bu kaynakların akışının sağlanmaması durumunda 1919 yılı ekonomisinin belirsizleşmesi ve Ukrayna'daki mahsulün kullanılabilir hale getirilmesi için Ukrayna'ya petrol akışının sağlanması Bakü'yü Almanlar için önemli kılmaktaydı.³⁹¹ Bakü'de nüfusun çoğunu Türklerin oluşturduğu bilindiği için bu isteğin pratiğe dökülmesi daha farklı bir siyaset ve aksiyon isteyecektir. Bütün bu ilişki ağının yanında hali hazırda bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin varlığını Osmanlı Devleti tanımış ve o tarihler içinde hudut meselelerinin çözümüne yönelik yapılması planlanan İstanbul Konferansı için Ermenistan Cumhuriyeti heyeti İstanbul'da bulunmaktaydı.

Ağustos ayına girildiğinde ise İngilizlerin Bakü'nün savunması için yardıma gelmesi Almanya açısından dengeleri değiştirmişti. Sovyet Rusya ile temaslarını sıklaştıran Almanlar bir yandan da Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine icra ettiği harekate ortak olmak istiyordu çünkü İngilizler varlığını ciddi olarak hissettirmeye

³⁸⁸ Mustafa Çolak, **a.g.e.**, s. 226.

³⁸⁹ Mustafa Çolak, **a.g.e.**, s. 193.

³⁹⁰ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e.**, s. 189.

³⁹¹ Mustafa Çolak, **a.g.e.**, s. 232.

başlamıştı. 17 Ağustos'ta İstanbul'dan Von Kress'ten Almanya Dışişleri Bakanlığına çekilen telgrafta bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Bakü'nün zabt edilmesinin çabuklaştırılması Alman-Türk-Gürcü birliklerinin birlikte iştiraki ile mümkündür. Sayıca az kişiyle İngilizlerin Bakü'ye girmesinden sonra, Almanlar petrol madenleri, petrolü yönetim ve demir yolunu Türklerin katılımı ile güçlendirilmesi fikrinin tekrarlanması ile Enver Paşa'nın saldırısının Almanlar tarafından savunması istenilir. Durumun bu tür açıklanmasından sonra, büyük elçinin razılığı ile diyorum ki, Türklerin desteklenmesi önemlidir. Zaman kaybetmek olmaz.”*³⁹²

13 Ağustos 1918'de Münchner-Kominer Nachrichten gazetesi de Gürcülerin ve Ermenilerin Hristiyan kimlikleri ve Türklerin tarihi hasımları olmaları sebebiyle Almanya'nın üç devlet arasında arabulucu olabileceğini neşretmiştir.³⁹³ Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı süregelen bu saldırgan tavırları hem Kafkas İslam Ordusu'nun hareketinin ilerlemesi hem de İngilizlerin Bakü'de bulunması sebebiyle yumuşayıp müttefiklik dümenine tekrar girmiştir. Almanların değişen stratejisi ise o sıralarda Almanların yakınlığı Rusların hoşuna gitmiyordu. Ludendorff Alman Dışişlerinden, Bakü'de bulunan İngilizlerin Alman destekli Osmanlı askerleri tarafından çıkarılması teklifini Sovyet Rusya'ya iletmesini istedi. Bakü Sovyeti'nin iktidar düşmesi sonucu şehirde kontrolü kaybeden Sovyet Rusya bu teklife sıcak bakmadı. Sovyet Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Joffe, Bakü'deki Ermenilerin Osmanlı askerlerini görmektense İngilizleri tercih edeceklerini ve bu teklifin hazırlanmakta olan Alman-Rus antlaşmasına da aykırı olduğunu iletmiştir.³⁹⁴ Kühlmann'ın halefi olan Hintze'nin ısrarları sonucu Ludendorff talebinden vazgeçmiş ve Alman- Rus ittifakı antlaşmaya dökülmek üzere şekillenmişti. Tarih bir niyet okumanın ötesinde neden sonuç ilişkilerinin en net görülebildiği alanların başında gelmektedir. 1918 yılı şartlarında dost gibi görünen Sovyet Rusya ve Almanya, savaşın ardından daha farklı bir iklime kayacak, Sovyet Rusya devlet ricali Almanya'da ihtilal çıkması beklentisine girecek, bunun için propaganda faaliyetleri yürütecekti.³⁹⁵ 1918 yılının Ağustos ayına

³⁹² Güntekin Necefli, **a.g.m**, s. 989.

³⁹³ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e**, s. 243.

³⁹⁴ Mustafa Çolak, **a.g.e**, s. 235.

³⁹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, 36.Baskı, İstanbul, Ağustos 2018, s. 283.

dönüldüğünde Almanya ve Sovyet Rusya arasındaki antlaşmanın 27 Ağustos 1918 tarihinde imzalanması Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerini kopma noktasına getirmiştir. Yarı resmi olarak adlandırılan Şimali Almanya gazetesinin neşrettiği habere göre Almanya'nın genç devletler ile Rusya'nın sınır problemlerini çözdüğü ve Almanya'nın bölgede huzuru tanzim ettiğini ifade edilmekteydi.³⁹⁶ Almanya ve Sovyet Rusya arasındaki antlaşmada bağımsızlığı kabul gören tek devletin Gürcistan olması ise iki devletin emelini açıkça ortaya koymaktaydı. Talat Paşa bu durum hakkında 10 Eylül'de Alman Dışişleri Bakanlığına bir memorandum verdi. Talat Paşa; Ruslar çekildikten sonra onların bıraktığı silahları alan Ermenilerin bölgede Müslümanlara yönelik katliamlara sebebiyet verdiğini ve bu duruma müdahalenin normal olduğunu; Maverayı Kafkas Hükümeti'nin dağıldıktan sonra ortaya çıkan üç bağımsız devlet ile alakalı sınır meselelerinin İstanbul'da çözüldüğünü ifade etmiştir. Son olarak Bakü meselesine değinen Talat Paşa; halkının çoğu Türk ve Müslüman olan Bakü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğal bir parçası olduğu ve Bakü olmaksızın hayatıyet haiz kuvvetli bir Azerbaycan'ın var olamayacağını bildirmiştir.³⁹⁷

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine gerçekleştirdiği harekatın 15 Eylül'de nihayete ermesi ve Bakü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeni başkenti olması Almanların politikalarında yine bir değişme yol açmıştır. 27 Ağustos 1918 tarihli Almanya- Sovyet Rusya antlaşmanın uygulanabilir bir tarafı da hali hazırda bulunmamaktaydı. Bakü üzerinde ne Sovyet Rusya otoritesi ne de Almanya nüfuzu vardı. Pazarlığı yapılan petrolün bir gramına dahi Sovyet Rusya'nın karışmasının ihtimali yoktu. Bakü şehrinin Türklerin eline geçmesi sonucu Almanlar Osmanlı Devleti ile tekrar ilişkileri düzeltme yoluna gitmişti. Yaz aylarında hakim olan sert havanın yumuşaması ile birlikte 23 Eylül 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ve Almanya arasında gizli bir protokol imzalandı. Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında işleyişi esas alan bu protokol iki devlet arasında yaşanan çatışmanın da sonladığı anlamına geliyordu.³⁹⁸ Viyana'da yayımlanan Leipziger und Zeitung gazetesi de çatışmayı

³⁹⁶ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e.**, s. 288.

³⁹⁷ Güntekin Necefli, **a.g.m.**, s. 992.

³⁹⁸ Mustafa Çolak, **a.g.e.**, s. 238-239.

körükleyecek dilden uzak bir şekilde Kafkasya’da Türkiye’nin himayesinde birleşmiş bir cumhuriyet önerisini neşretmişti.³⁹⁹ Kafkasya’da işler iki müttefik adına düzelirken savaşın seyri ise iki devlet için endişe verici bir hale bürünüyordu. 18 Eylül’de Makedonya’daki Alman-Bulgar Cephesi yarılmış, Avusturya ve Bulgaristan ordularını dize getiren Selanik Ordusu’nun önünde Bulgaristan’ın da savaştan çekilmesiyle İstanbul’u almak için tüm engeller yıkılmıştı.⁴⁰⁰ Ekim ayına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzalayarak Kafkasya’dan çekilmiş, 7 Ocak 1919’da Kress ve emrindeki son Alman birliği de Tiflis’ten ayrılmak zorunda kalmıştır. General Kress’in Tiflis’teki misyonunun tamamlanmasıyla Almanya’nın da Kafkasya operasyonu sona ermiştir.⁴⁰¹

Sovyet Rusya için ise işler istenildiği gibi gitmemiştir. Brest-Litovsk Barışı sonrası bölgede sağlayamadığı otoriteden ötürü Osmanlı Devleti’nin hareketini ilerletmesi, Kafkasya’da bağımsız devletlerin devrinin başlaması ve son olarak etkilerinde olan Bakü’nün de 1 Ağustos’ta Orta Hazar Dikaturası’nın yönetimine geçmesi işleri onlar için istenmeyen duruma getirmiştir. İlişkilerini hızlandırdıkları Almanya’nın da Osmanlı Devleti’ni baskılamasının sonuç vermemesi Sovyet Rusya’nın Kafkasya politikasının 1918 yılı için çöktüğü manasına geliyordu. Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye girmesinin ardından Rus basınından özellikle İzvestiya gazetesi aracılığı ile tepkiler dile getirilmiştir. 21 Eylül günü yansıyan haberde Sovyet azalarının şehirden koparılmasının ardından şehirde kontrolü sağlayan İngilizlerin ve Orta Hazar Dikaturası’nın gerekli direnişi gösteremediğini ve kendileri ile hiçbir şekilde ilişki kurmadıklarını neşretmişlerdir.⁴⁰² 20 Eylül’de Çiçerin’in Osmanlı Devleti’ne verdiği ve Bakü’nün Kafkas İslam Ordusu tarafından zaptını Sovyet arazisine yapılmış tecavüz olarak gördüğü notasını 21 Eylül’de İzvestiya yine sayfalarına taşımıştı.⁴⁰³ Borba gazetesi ise daha sert bir çıkışla Bakü’nün Kafkas İslam Ordusu tarafından zaptını ele almıştır. Gelecek nesiller tarafından Bakü’nün

³⁹⁹ Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e.**, s. 379.

⁴⁰⁰ Necmettin Alkan, Eyyub Şimşek, **Savaşın Güzüyle Türk- Alman İttifakı (1914-1918)**, Kronik, 1.Baskı, İstanbul, Aralık 2018, s. 172.

⁴⁰¹ Mustafa Çolak, **a.g.e.**, s. 241.

⁴⁰² Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, **a.g.e.**, s. 375-376.

⁴⁰³ Akif Aşırov, **a.g.e.**, s. 55.

müdafaaasının bir şeref meselesi olduğunu sayfalarına taşıyan Borba gazetesi; Bakü'nün elbet bir gün Sovyet Rusya'nın toprakları içinde yer alacağını ve bugün galibiyet sevinci yaşayanların o gün sevinçlerinin geçeceğini belirtmiştir.⁴⁰⁴ Bakü'nün alınışının Ruslar tarafında üzüntünün yanında intikam duygusunu da artırdığı söylenebilir. Harp sonrası şekillenecek düzen ise Sovyet Rusya'nın önünü açmıştı ve ciddi bir engelle karşılaşmadan Bakü'ye yerleşmişlerdi.

3.2.2. İngiltere'nin Durumu

Kafkasya'nın sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynaklarının cezbedici vaziyeti savaştan önceki yıllerin birçoğunun ilgisinin bu coğrafyaya doğru kaymasına sebep olmuştur. I. Dünya Savaşı süresince Güney İran'da hakimiyetini sağlama hususunda başarılı olan İngilizler, Aralık 1916'da Irak'a yerleşmişler ve 25 Şubat 1917'de Kut'u da işgal ederek Hazar'ın güneyini kontrol altına almayı başarmıştı.⁴⁰⁵ Rusya'daki ihtilal sonrası Kafkasya yolunun İttifak Devletleri için açılması İngiltere'nin de siyasetinde değişikliğe yol açtı. Bolşevik Devrimi öncesinde icra edilen plana göre İngiliz askerleri Mezopotamya'da Osmanlı güçleri ile savaşacak; Ruslar da Kafkasya ve İran üzerinden Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakacak, İngiltere ve Rusya Mezopotamya'da birlikte buluşacaklardı.⁴⁰⁶ Bu planın ihtilal sonrası uygulanabilirliğini kaybetmesi üzerine İngilizler için farklı bir politika geliştirmek zaruri hale gelmişti. İngilizler Kafkasya'da hakim güç olabilmek için koşulları değerlendirme yoluna gitmiş ve burada Ermeniler üzerinden bir siyaset geliştirmeyi tercih etmiştir. Tiflis'te İngiliz misyon şefi Offley Shore, Aralık 1917'de Ermeni Çete Lideri Antranik ile ilişki kurarak burada bir ayda 10.000 üç ay sonra da 20.000 kişilik bir kuvvet oluşturulabileceği sözünü almıştı.⁴⁰⁷ İngiliz Harp Kabinesi, 7 Aralık 1917'de Dışişleri Bakanı Balfour'a Ermenilere askeri istihbarat fonlarından destek emrini, İngiltere'nin Tahran Elçisi Marling'e de kredi açma yetkisi vermiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Akif Aşırov, **a.g.e.**, s. 56.

⁴⁰⁵ Nesimi Gökşen, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası (1917-1921)", (Yüksek Lisans Tezi), T.C Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Ankara.2012, s. 56.

⁴⁰⁶ Nesimi Gökşen, **a.g.e.**, s. 58.

⁴⁰⁷ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 288.

⁴⁰⁸ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 289.

İngiltere Ermenilerin desteklenmesi için 20 milyon Sterlin gibi ciddi bir miktar ayırmıştı.⁴⁰⁹ İngilizlerin gözünde Ermenilerin savaşın sonuna kadar savaşmak için her türlü nedenleri vardı. Ermenilerin Rus ordusu içerisinde Türklerin boşalttığı bölgelere yerleşmesi, Türkler çekildikten sonra gerçekleştirdikleri faaliyetler İngilizler için Ermenileri ideal bir müttefik olarak kılıyordu.⁴¹⁰ Bu doğrultuda İngiliz hükümetinin iki yetkilisi Lord Milner ile Lord Cecil 22 Aralık 1917’de Clemanceau’ya bir memorandum sundu. Ermenilerin İstanbul’dan Çin’e uzanacak Turancı bir hareketin önünde engel olacak tek unsur olduğu bu memorandumda belirtiliyordu. 23 Aralık 1917’de ise İngiltere ve Fransa anlaşmaya vardı. Besarabya, Ukrayna ve Kırım Fransız; Kafkasya ise İngiliz nüfuz alanına bırakılıyordu.⁴¹¹ İngilizlerin bu politikayı güderken dikkat çektikleri önemli meselelerden birinin de Turancılık diğer bir adıyla Türk birliği tehlikesi olduğu görülüyor. İngiliz İstihbarat Dairesi tarafından 1917 yılında hazırlanan raporda; Osmanlı Devleti dışında Asya topraklarında 17 milyonluk bir nüfusun Türkçe konuştuğu belirtilmiş, Rusya alanından daha geniş ve Amerika kıtasındaki İngilizce ve İspanyolca alanından daha fazla olduğu da raporda işlenmiştir. Turancılık düşüncesinin Jön Türklerin elinde tehlikeli bir araca dönüşeceği ve İngiltere’nin Hindistan’daki varlığını tehdit edebileceği sonucuna varılmıştı.⁴¹² Turancılık düşüncesinin İngiliz üzerinde derin bir tesir bıraktığı aşikar bir durumdu. Bakü’yü kimin olacağı konusu tüm sıcaklığı ile tartışılırken İngiliz Savaş Kabinesinin 24 Haziran 1918 tarihli oturumunda İngiltere Başbakanı Lloyd George ilginç bir öneri sunmuştu. Türklerin Bakü’yü zapt etmekteki isteğinin Mezopotomya ve Filistin’i geri almaktan çok daha fazla olduğunu ifade eden George; Turan topraklarının Türklere verilerek özel bir barış antlaşmasının yapılabileceği önerisinde bulunmuştur. Gelecekte gücüne kavuşacak bir Rusya ve bölgede var olacak bir Almanya’nın Türklere göre İngiltere’yi daha çok tehdit edebileceğini de ifade etmiştir.⁴¹³ İngiltere ve Ermenilerin temasları sıklaşmış ve ilişkiler bu doğrultuda gelişmiştir fakat

⁴⁰⁹ Tolga Başak, **İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, Haziran 2008, s. 282.

⁴¹⁰ Tolga Başak, **a.g.e.**, s. 282.

⁴¹¹ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 289.

⁴¹² Nesimi Gökşen, **a.g.e.**, s. 61.

⁴¹³ Tolga Başak, **a.g.e.**, s. 293.

Kafkasya’da tek seçenekli bir politika istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına neden olabiliyordu. Osmanlı Devleti’nin Maverayı Kafkas Hükümeti’nin dağılmasının ardından Ermenistan Cumhuriyeti’nin varlığını tanınması ve İstanbul’da sınır meselelerinin çözümü için davet edilmesi bölgede Ermenilerin ikiye bölünmesine sebep olmuştur. Türkiye Ermenilerinin ve Ermenistan Cumhuriyeti içerisinde kalan Ermenilerin çatışmadan uzak bir gelecek istemesinin yanında Bakü’de bulunan Ermeni Milli Konseyi’nin üyeleri bu yakınlaşmaya sıcak bakmıyordu.⁴¹⁴ İngiltere için de artık Kafkasya hayati bir saha haline gelmişti. Savaşın başında Rus birliklerinin bir kısmının kaydırılması ve Rusya içinde karışıklık yaratılması amacıyla açılan bir cephe savaşın kilit noktalarından biri olmuştur. Rusya’da yaşanan devrim savaş içerisinde savaştan önce düzenlenen planların hepsinin değişmesi anlamına geliyordu ve Kafkasya da işte bu değişimden nasibini almıştı. İngiltere hiç planda yokken bu bölge ile ilgilenmek zorunda kalmış, burada hem askeri hem de siyasi bir misyon üstlenmişti. İngiltere’nin burada planladığı şey ise üç şekilde özetlenebilirdi. İngilizler ilk olarak geri çekilen Rus kuvvetlerini finansal açıdan destekleyerek bölgenin tamamen silahsızlanmasını engellemeye çalışmış, ikinci olarak da Türklerle güneyde, Ruslar ve Almanlar ile kuzeyde mücadele edebilecek Transkafkasya Federasyonu’nu, Don Bölgesi, Terek-Kuban, Ukrayna ve Romanya’dan teşekkül Güneydoğu Birliği’ni oluşturmak ve son olarak da Kafkas milletlerini ki özellikle Ermenileri; Türk, Alman ve Ruslara karşı mücadele etmeleri için maddi ve gelecek adına vaat ettiği sözler aracılığı ile cesaretlendirmektir.⁴¹⁵

İngiltere’nin Kafkasya’da üstlendiği yeni misyon matbuat ürünlerine de yansımıştı. Dünyanın farklı noktalarında İngilizce olarak neşredilen birçok gazete ve dergi İngiltere’nin Kafkasya politikasına geniş yer ayırmış ve bu konuyu işlemiştir. İngilizce yayın yapan matbuat organları 1918 yılının ilkbahar aylarında Bakü ile ilgilenmeye başlamış ve özellikle 1918’in yaz aylarından itibaren de konuya ciddi şekilde eğilmişlerdir. South China Morning Post’un 16 Mart günü neşrettiği Petersburg kaynaklı haberinde; Türklerin Bakü bölgesinin tümünü işgal etmeye

⁴¹⁴ Tolga Başak, **a.g.e.**, s. 295.

⁴¹⁵ Nesimi Gökşen, **a.g.e.**, s. 76-77.

başladığı bilgisini aktarmıştır.⁴¹⁶ Mart ayı ile birlikte Bakü Sovyeti'nin şehirde kontrolü sağlaması ve şehrin Bolşeviklerin kontrollüne geçmesi bir takım tepkilere neden olmuştur. The Christian Science Monitor gazetesinin Bakü'de karışıklığın olduğuna dair verdiği haberde; Karadeniz'e petrol akışının kesildiği ve petrol kuyularının tahrip edildiğine dair detaylar göze çarpmaktadır.⁴¹⁷ South China Morning Post da benzer bir haberi içeriğine taşımış; petrol akışının kesildiğini ve petrol kuyularına zarar verildiğini işlemiştir.⁴¹⁸ Mayıs ayı ilerledikçe Bolşeviklerin Bakü üzerindeki etkisine İngiliz basını daha da dikkat kesilmekteydi. The Globe and Mail gazetesi Rus Bolşevik birliklerinin Bakü üzerine yürüyerek savunmasız durumdaki Müslümanları şehri terk etmeye zorladığını satırlarına taşıyarak Bolşeviklerin sert bir şekilde kontrolü sağlamaya çalıştığını belirtmiştir.⁴¹⁹ Mayıs ayı sonlarında Kafkasya'da değişmeye başlayan siyasi atmosfer İngilizleri de etkilemeye başlamıştı. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmiş; İttifak Kuvvetlerinin Sovyet Rusya ile yaptığı Brest-Litovsk Barışı Kafkasya'da Almanya ve Osmanlı Devleti'ni etkin bir pozisyona getirmişti. The Manchester Guardian'ın Kafkasya'daki gelişmeleri değerlendirdiği haberde bu etkiye yer verilmiştir. Bölgedeki Türk-Alman etkisini emperyalizm olarak niteleyen gazete; Kuzey Kafkasya'da din etkisinin belli yapıları harekete geçebileceğini, Güney bölgelerinde ise Bakü işaret edilerek Panislamizm ve Turancılık'ın İngilizler için tehlike olabileceği görüşü haberde yer bulmuştur. Yine aynı haber içinde Müsavvatçılar karşı devrimci olarak nitelenmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁶ **South China Morning**, 16 Mart 1918, ProQuest Historical Newspapers, s.7; 6 Kasım 1903'ten beri Hong Kong'da İngilizce dilince yayımlanan gazetedir. "South China Morning Post, (Çevrimiçi), <https://www.scmp.com/reprint-policy>, (14.08.2019)

⁴¹⁷ **The Christian Science Monitor**, 27 Nisan 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 1. ; 1908 yılından beri ABD'nin Boston şehrinde yayımlanan haftalık dergidir. "The Christian Science Monitor", (Çevrimiçi), <https://www.csmonitor.com/About>, (14.08.2019)

⁴¹⁸ **South China Morning Post**, 2 Mayıs 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 7.

⁴¹⁹ **The Globe and Mail**, 18 Mayıs 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 1.; 1844 yılından beri Kanada'nın Toronto kentinde yayımlanan gazetedir. "The Globe and Mail", (Çevrimiçi), <https://www.theglobeandmail.com/about/> (14.08.2019)

⁴²⁰ **The Manchester Guardian**, 28 Mayıs 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 4. ; 1821 yılında yayım hayatına başlayan gazete 1959 yılına kadar Manchester Guardian adıyla çıkmaya devam etmiş daha sonra ise "Guardian" adıyla yayım hayatına devam etmiştir. "The Manchester Guardian",

Ermeniler ile ilgilenen sadece İngilizler değildi. I. Dünya Savaşı'na sonradan katılan Amerika Birleşik Devletleri'nin de barındırdığı Ermeniler nüfus bakımından dikkat çekiyordu. Batılı devletler Kafkasya'da kendilerini Ermenilerden yana taraf tutuyor ve sürekli onlar hakkında içerik üretiyorlardı. Amerikan basının önemli yayın organlarından biri olan New York Times da Kafkasya ile alakalı bir değerlendirme yazısına yer vermiştir. Kafkasya'daki Ermenileri temel alarak sayfalarına taşıdığı haberde; Ermenilerin Almanlardan yardım istediğinde bulunduğu çünkü Türk taarruzuna maruz kalan Ermenilerin bu sonuçtan Almanya'yı sorumlu tuttuğu işleniyordu.⁴²¹ Batı basını Ermenilerin vaziyetinin ele alındığı ve konumlandığı yer ile alakalı haberleri işlemeye devam ediyordu. The Christian Science Monitor gazetesi 5 Temmuz 1918'de verdiği haberde; Bakü'de bulunan Ermenilerin Bolşevik birliklerine katıldığını ve Türklere karşı Bolşeviklerin yanında mücadele vereceğini neşretmiştir.⁴²²

Ağustos ayı içerisinde Kafkasya ile alakalı haberler İngiltere ve İngilizce yayın yapan matbuat ürünlerinde fazlaca yer etmeye başlamıştı. İngiliz kuvvetleri Orta Hazar Diktaturası'nın talebiyle Bakü'ye gelmiş ve Bakü savunmasına katılmıştı. Bu sebeple haberlerin miktarında ve hacminde artma gözlemlenmiştir. Bakü'deki iktidar değişikliği sonrası İngilizlerin etkisi de artmıştı. Bakü'deki vaziyetin ne olduğu hususu da İngilizler için önemliydi. İngilizler, Bakü Sovyeti yönetimindeki şehirde yaşanan sıkıntılar hakkında birtakım bilgiler basında yer almıştı. Sovyetlerin yol açtığı olumsuzluğun yerindiği haberde İngilizler kendi propagandasını yapmaktaydı. The Manchester Guardian'ın aktardığı habere göre 400 gram çavdar ununun 20 ruble; aynı miktarda şekerin de 25 ruble olduğunun altı çizilmişti. Bu fiyatların ve ürünlerin azlığının kıtlık yarattığı bildirilmiştir.⁴²³ İngilizler propagandasını sadece sosyal hayat üzerinden değil Kafkas İslam Ordusu'nun devam ettirmekte olduğu hareket üzerinden

(Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/gnm-archive/2014/dec/18/histories-of-the-newspapers> (14.08.2019)

⁴²¹ **The New York Times**, 1 Temmuz 1918;8;2, Periodicals Archive Online, s. 131. ; 1851 yılından beri yayın hayatına devam eden Amerikan gazetesidir. "The New York Times", (Çevrimiçi), <https://www.nytco.com/company/history/>, (14.08.1918)

⁴²² **The Christian Science Monitor**, 5 Temmuz 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 1.

⁴²³ **The Manchester Guardian**, 1 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 6.

de yapmaktaydı. Türklerin Bakü'ye doğru ilerlediğinin işlendiği haberde aynı zamanda Bakü Ermenilerinin dışında kalan özellikle Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Ermenilerin, Osmanlı Devleti ile anlaştığı bilgisi geçilmiştir.⁴²⁴ İngiltere'nin bölgedeki varlığı da aynı zamanda tartışma konusu olmaktaydı. Kafkasya'da konumlanmaya çalışan her devlet buradaki varlığını bir nedene dayandırmak zorundaydı ve İngilizler de burada olmalarının sebebini Bakü'den kendilerine yapılan yardım çağırısına dayandırıyor. Bu çağrının da Bakü'de iktidarı eline alan Bolşevik muhalifi partiden geldiği de belirtiliyordu.⁴²⁵ Bakü'ye yerleşen İngiliz birlikleri varlık nedenlerini ve Bakü'nün kendileri için önemini ele alan haberlere başlamışlardı. İngiliz ordusunun ve etkisinin sadece ticari kaygılar sebebiyle değil siyasi ve askeri nedenlerden ötürü burada konuşlandığı ifade ediliyordu. Türk-Alman hakimiyetinin siyasi ve askeri sonuçlarının önüne geçilmesi gerektiği yine aynı haberde işleniyordu.⁴²⁶ İngilizlerin bölgedeki asıl niyetinin ise ekonomik olduğu dikkatlerden kaçmıyordu. Bakü ve civarındaki petrol alanlarının Alman ve Türk birliklerinin kontrolüne geçmesinin engellenmesi gerektiği dile getiriliyordu. Yine aynı haber içeriğinde Almanlar ile Türklerin yaşadığı sıkıntılara yer verilirken Almanya'nın Türklerin hareketına karşı olmasına rağmen bunu halis niyetlerle değil Bakü'den alan kapmak için olduğu yazılmıştı.⁴²⁷ Bir diğer haberde ise İngilizlerin Bakü'deki varlığının en önemli sebebini ekonomik kaygılar olduğu görülmektedir. The Globe and Mail gazetesinde yer alan habere göre petrol alanlarının güvenliğini ve petrolün kontrolünü sağlamanın önemine değiniliyor. Bu alanların İngiltere'nin denetiminde tutulmasının petrol gereksinimi artarken İtilaf güçleri için mühim olduğu belirtiliyor.⁴²⁸ Ağustos ayının ortası itibariyle Bakü'nün savunması İngilizlerin kontrolüne geçmişti. Dunsterville komutasında Bakü'de ciddi bir etki sahibi olan İngilizlerin bu etkiyi kurabilmesi ve Kafkasya'da faaliyet sahasını genişletmesi de tartışılmaktaydı. South China Morning Post gazetesinin 19 Ağustos 1918 tarihli sayısında bu konu ele alınmıştı. İngilizlerin

⁴²⁴ **The Manchester Guardian**, 1 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 6.

⁴²⁵ **The Manchester Guardian**, 12 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 4.

⁴²⁶ **The Manchester Guardian**, 16 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 4.

⁴²⁷ **The Globe and Mail**, 16 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 1.

⁴²⁸ **The Globe and Mail**, 16 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 4.

Bakü'ye yürüyüşünün yeni olmadığı şubat ayından beri İngilizlerin Bakü üzerinde etki sahibi olmak için askeri yürüyüşüne devam ettiği aktarılmıştır.⁴²⁹ Aynı minvalde bir haber de The Spectator adlı basın organında işlenmişti. İngiliz askerlerinin Mezopotamya'dan başlattığı yürüyüşün Bakü'de sonlandığı ve bu petrol şehrinin Ruslar ve Ermeniler ile ortak hareket ederek Türklere karşı savunulacağından bahsedilmiştir. İngiliz hükümetinin Kafkasya'da devam etmekte olan sürecin uzun süredir takipçisi olduğu ve şubat ayından itibaren önlem aldığı bilgisi de haberde altı çizilen bir detaydı.⁴³⁰

İngilizlerin Bakü'de varlıklarını dayandırdıkları nokta Ermenilerin çağrısıydı. Bakü Ermenileri ve Taşnaklar ile İngilizlerin ilişkileri ittifak haline dönmüştü. Bu ilişki içerisinde Ermeniler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde avukat ve siyasi aktivist olan Vahan Cardashian'ın The Globe and Mail gazetesinde verdiği demeç bu ittifak ilişkisinin seviyesini göstermesi açısından önemliydi. Vahan Cardashian'ın sözleri aynı zamanda İngilizleri Türklere karşı kışkırtan ve İngilizlere Türkleri savaş dışı bırakmanın yollarını tavsiye eden ifadeler barındırmaktaydı. Rusya'da devrim yaşanmasının sebebini Türklerin savaşta var olmasına bağlayan Cardashian; Türkler olmasaydı, devrim de olmayacaktı ve Rusya İtilaf Devletleri kutbunda kalmaya devam edecekti demişti.⁴³¹ Tespitlerine ve uyarılarına devam ederek Turancılık idealini büyük bir tehdit olarak yorumlamış, Sovyetlerin güçlenmesinin ve Turancılık fikrinin yayılmasının engellenmesinin çaresi olarak da Türkleri savaş dışı bırakmak olarak ifade etmiştir. Tam da bu noktada İngilizlere Türkleri savaş dışı bırakmanın üç yolunu önermiştir: Filistin ve Mezopotamya yolu ile İstanbul'a ilerlemek, Balkanlar üzerinden Karadeniz'in kontrolünü sağlayarak Türklerin ikmal hattını kesmek, "Lesser Armenia" diyerek nitelediği Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e uzanan hat boyunca Türklere saldırmak.⁴³²

⁴²⁹ South China Morning Post, 19 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 8.

⁴³⁰ The Spectator, 24 Ağustos 1918, 0,4704, Periodicals Archive Online, s. 194. ; İngiltere'nin Londra kentinde 1828 yılından beri yayın hayatına devam eden basın kuruluşudur. "The Spectator", (Çevrimiçi), <https://www.spectator.co.uk/about/>, (14.08.2019)

⁴³¹ Cardashian'ın değindiği nokta aslında doğrudu. Çanakkale Cephesi'ndeki direniş ve galibiyet zor günler geçiren Rusya'ya yardımın gitmesini engellemiştir. Bu yardım gerçekleşmeyince Rusya'daki iç karışıklıklara İngilizler ve Fransızlar müdahale edememiş ve devrim tüm Rusya'yı sarmıştı.

⁴³² The Globe and Mail, 21 Ağustos 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 4.

İngiliz ve Ermeni ittifakı sadece Türkler ve Almanları değil Bolşevikleri de rahatsız etmekteydi. Bolşevikler İngilizlerin Bakü’de kalıcı olacağını düşünmekteydi ve buranın Bolşevizm için bir kale olduğu değerlendirilmesi yapılmaktaydı. İngilizler de karşı argümanlar sunarak Bakü’nün Bolşevizm için asla bir kale olmadığını, Bakü’de partilerin birlik içinde çalışmadıkları ve aralarında ciddi fikir ayrılıklarının yaşandığı belirtilmiştir. Bunlara ek olarak İngilizlerin Bakü’ye davet edilerek geldikleri gerçeği tekrarlanmıştır.⁴³³ Batı basınında Bakü’nün Kafkas İslam Ordusu tarafından zaptına kadar geçen sürede İngilizlerin oradaki varlığının nedeni ve Bakü’nün önemi üzerine yazılar yer almış, İngilizlerin Bakü’deki misyonu için kamuoyu desteği alınmaya çalışılmıştı.

15 Eylül 1918’de Bakü’nün Kafkas İslam Ordusu tarafından zapt edilmesi basında aktarılan haberlerin niteliğinin değişmesine sebebiyet vermiştir. Türklerin zaferi İngilizlerin iç muhasebeye dönmesine ve yapılan hatalar üzerine değerlendirmeler yapmasına neden olmuştur. İngilizler Bakü’de aldıkları yenilgiyi içeride destek bulamamalarına bağlamıştır. Ermenilerin gerekli desteği vermemesi en çok eleştirilen husustur. Bu minvalde yer alan habere göre İngiliz birliklerinin Bakü’nün yerli unsurlarından gerekli desteği alamadığı için başarısız olduğunun ve çekilmek zorunda kalındığının belirtildiği haberde özellikle Ermenistan Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti ile barış hali eleştirilmektedir.⁴³⁴ Bakü’nün zaptına dair yapılan haberlerde dikkat çeken bir diğer husus da Bakü’deki Türk ve Müslüman unsurun Tatar olarak adlandırılması ve onların bağımsızlıklarına Türklerin askeri yardımıyla ulaştıkları iddialarıydı. The Christian Science Monitor meseleyi bu şekilde değerlendiren gazetelerden biriydi. Azerbaycan Türklerine Tatar diyerek onları Türklerden ayırıyor ve Türk olarak nitelediği Kafkas İslam Ordusu’nun askeri desteği ile bu bağımsızlığa kavuşulduğu gerçeği sayfalarına taşıymıyordu.⁴³⁵ Bakü’nün kaybı İngiltere’nin planlarının

⁴³³ **The Irish Time**, 24 Ağustos 1918, , ProQuest Historical Newspapers, s. 5. ; İrlanda’da 1859 yılından beri faaliyetlerine devam eden günlük gazetedir. “The Irish Times”, (Çevrimiçi), <https://www.irishtimes.com/about-us/the-irish-times-trust#irishtimes>, (14.08.2019)

⁴³⁴ **The Manchester Guardian**, 20 Eylül 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 5. ; **The Globe and Mail**, 20 Eylül 1918, , ProQuest Historical Newspapers, s. 2. ; **South China Morning Post**, 23 Eylül 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 8. ; **The Spectator**; Sep 28, 1918; 0, 4709; Periodicals Archive Online, s. 322.

⁴³⁵ **The Christian Science Monitor**, 21 Eylül 1918, s. 6.

da bozulduğu gerçeğini ortaya koymaktaydı. Almanların Kafkasya ve Orta Asya'da elde edeceği doğal kaynakların önünde engel olmak ve Hindistan yolunu da tehditlere kapatmak amacıyla bu bölgede etkin olmaya çalışan İngiltere sonuç itibariyle hüsrana uğramıştır. İngiltere'de hakim olan endişe artık Almanlar için bir rüya olarak nitelendirilen Berlin-Batum-Berlin-Bombay hattının Bakü'nün zaptı ile rüyadan gerçeğe dönmeseydi.⁴³⁶ İngiltere adına bir diğer mesele ise petrol kaynaklarının artık İttifak Devletlerinin kontrolüne geçmesiydi. Uzayan savaşta giderek artan enerji ihtiyacını; İttifak Devletleri ve özellikle buna su gibi muhtaç olan Almanya rahatça karşılayabilecekti. Bu durum da Bakü'nün zaptından sonra gazetelerde yer etmeye başlamıştı. 1918 yılı itibariyle Avrupa'daki cephelerde sıkıntı yaşayan Almanya'nın dünyada satılan petrolün yaklaşık %16'sına sahip Bakü'den tedarik edeceği enerjiyi Batum-Romanya hattına taşıyacak olmasının savaşta devam edecek gücü Almanlara vereceği şeklinde yorumlanıyordu. İngilizlerin bu bölgeden bu tehlike sebebiyle çekilmemesi ve her şeye rağmen İran'da konumlanması gerektiği de aynı haberde bahsedilen diğer husustu.⁴³⁷ Şubat 1918'den beri Kafkasya'da operasyonlarına hız veren, ağustos ayı ile Bakü'de askeri misyon üstlenen İngiltere'de Bakü'nün zaptı derin bir hüsrana yaratmıştır. Ermeniler ittifak kurmak için İngilizler için en uygun ortaktı fakat zikredilen sebep ile niyetler farklıydı. İngilizler burada Almanlara başta petrol olmak üzere bölgenin kaynaklarının akışını engellemek, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak ve en nihayetinde Bakü petrollerini kendisi kullanmak için bulunuyordu. Eylül sonu ile durum hüsrana vericiydi fakat Osmanlı Devleti ve Almanya adına diğer cephelerde alınan sonuçlar Kafkas Cephesi'ni tamamlamayınca süreç tersine işlemeye başladı. Mondros Ateşkes Antlaşması ile Bakü'den çekilmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin ardından Bakü'nün kontrolü İngilizlere geçmişti. İngiltere kontrolü elinde tutan İngiltere bölgedeki petrollerden doğrudan faydalanma yoluna geçmiş ve bu hususta düzenlemeler yapılmıştı. Bakü'deki petrol alanlarının millileştirilmesi iptal edilerek European Oil Fields Corporation ve Bibi Elbat Oil Company Bakü petroleri üzerinde imtiyaz elde etti.⁴³⁸ Bu operasyon ile İngiltere

⁴³⁶ **The Globe and Mail**, 30 Eylül 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 6.

⁴³⁷ **South China Morning Post**, 8 Ekim 1918, , ProQuest Historical Newspapers, s. 1.

⁴³⁸ **The Christian Science Monitor**, 24 Aralık 1918, ProQuest Historical Newspapers, s. 1.

Kafkasya misyonunu özetlemiş oluyordu hem de Bakü'den enerji ve sınır güvenliği adına istediğini almış bulunuyordu. Milliyetler çağı, değişen ekonomik ve sosyal düzen uzun yıllardır Osmanlı Devleti'ni yıpratmaktaydı. İmparatorlukların güçten düşmeye başladığı bir düzende



SONUÇ

Osmanlı Devleti de bundan nasibini almıştı. XX.yüzyıla girildiğinde Rusya ile yaşanan sorunların içinden çıkılmaz hale gelmesi, Balkanlardaki bunalım, sınırların daralması, ekonominin iyice kötüleşmesi, devlet yönetiminde yaşanan sistem değişiklikleri ve iç siyasi çekişmeler çemberi iyice daraltmıştı. Dış politikada ise yıllardır Osmanlı Devleti'nin en yakın müttefiki olan İngiltere ile uzaklaşma ve İngiltere'nin Rusya'ya yakınlaşması dış siyasette de ciddi değişikliklerin olacağı anlamını taşıyordu. Dünya siyaseti de Osmanlı Devleti'nin istediği dinginlikten uzak bir şekilde seyrine devam etmekteydi. Avrupa'da milliyetçiliğin etkisi ve sömürgecilik üzerinden artan sanayileşme rekabeti devletlerin birbirlerine husumet beslemelerine neden olmaktaydı. Özellikle Avrupa devletlerinin aralarında yaşamış olduğu sıkıntılar, milliyetler çağıının ortaya çıkardığı güçlü bir figür olan Almanya'nın İngiltere ile yaşadığı rekabet, devletlerin çıkar çatışmalarını artırmıştır. Avrupa'da bu eksende yaşanan siyasi krizler devletlerin farklı kutuplarda konumlanmalarına ve devletleri bulundukları bloktaki devletler ile karşı bloğu imha politikasına itmiştir. Devletler arasındaki çalkantılı süreç 1914 yılında genel bir savaşa sebebiyet vermiş ve kozlar savaş meydanında paylaşılmıştır.

Osmanlı Devleti de egemenliği altında bulundurduğu toprakların stratejik konumu ve o toprakların sahip olduğu zenginliklerden dolayı bu çatışmanın merkezinde yer almıştır. Yıldan yıla sınırları daralan ve çöküşe doğru gitmekte olan bir devletin muhakeme etmesi gereken çok mesele vardı. Tünelin ucunda görünen ışık ya gelen bir trendi ya da devletin aydınlığa çıkacağıının habercisiydi. Alınacak karar riskler taşısa da ışığa doğru gidilmesi yönünde karar verildi. İngiltere, Fransa ve Rusya üçlüsüyle yaptığı ittifak görüşmelerinden sonuç alamayan Osmanlı Devleti, savaş başladıktan kısa bir süre sonra Almanya ile ittifak anlaşması yapmıştı. Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1918'de savaşa girmesiyle geniş bir coğrafyaya taşınan savaş farklı beklentilerin ve farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Dünya siyasetinin ve tarihinin kırılma aşamalarından olan I. Dünya Savaşı; Rusya'da bir devrime, Kafkasya'da yeni fikir akımlarının pratik karşılık bulmasına ve imparatorluklar çağıının kapanmasına tanıklık etmiştir. Rusya'da yaşanan devrim hareketi özellikle Osmanlı Devleti adına savaşın en mühim hadisesiydi. Kafkas

Cephesi'nde Ruslara karşı Anadolu'da toprak kayıpları yaşayan ve çekilen Osmanlı ordusu için Rusya'nın yaşadığı iç karışıklıklar fırsat anlamına geliyordu. Bu fırsatı iyi değerlendirmek isteyen Osmanlı Devleti ileri harekate başlamıştı. Elindeki kısıtlı imkanlara rağmen ileri harekatta başarı gösteren Osmanlı ordusu için Kafkas toprakları yeni bir başlangıç anlamı taşıyordu. Tarihi, dini ve ırki bağları ile Osmanlı Devleti için uzak ve dokunulmaz bir coğrafya olmayan Kafkasya'da başarı sağlamak savaşın gidişatını ciddi şekilde değiştirecekti. Kafkasya'da sağlanacak başarı Bakü üzerinden Türklerin ana yurdu olan Orta Asya topraklarının yolunu açacak, İngiltere'nin sömürgelerini tehdit ederek İngiltere'nin odağının kaymasına ve savaş planının değişmesine neden olacaktı. Osmanlı Devleti adına Kafkasya'nın önemi sadece stratejik kaygılardan oluşmuyordu. Rus ordusunun silahlandığı başı boş Ermeniler; bölgede yaşayan Türk ve Müslüman nüfusa karşı katliam faaliyetleri yürütüyorlardı. Bu duruma son verecek düzenli yegane güç Osmanlı Devleti'ydi.

Rus Devrimi sonrası Kafkasya'da siyasi değişimler hızlanmış; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan teşekkül Maverayı Kafkas Hükümeti çalışmalarına başlamış ve Kuzey Kafkasya'da da bağımsızlık çalışmaları yürütülüyordu. Osmanlı Devleti gelecekte güçlenecek bir Rusya'ya karşı bölgede bağımsız güçlerin oluşmasını isteyerek Doğu sınırının güvenliğini sağlama arzusunu taşıyordu. Bu amaç uğruna çeşitli siyasi hamleler yapılmış ve en sonunda mayıs ayında üç devlet bağımsızlıklarını ilan etmişti. Gürcistan ve Ermenistan başkentlerine kavuşurken Azerbaycan için durum aynı değildi. Stephan Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti yönetimi ele geçirdiği için bağımsızlığını yeni sağlayan Azerbaycan Cumhuriyeti başkenti Bakü'ye ulaşamıyordu. Mehmed Emin Resulzade'nin de dediği gibi Bakü'süz Azerbaycan başsız bir bedendi. Azerbaycan heyetinin Osmanlı Devleti ile kurduğu ilişkiler ve 4 Haziran 1918 tarihinde yaptıkları dostluk antlaşması gereği Enver Paşa'nın talimatıyla Bakü'yü Azerbaycan'a kavuşturmak için Kafkas İslam Ordusu harekete geçti.

Kafkas İslam Ordusu'nun hareketi dünyada ve Türkiye'de farklı tepkilerin oluşmasına sebep olmuştur. Bu hareketin ilhakla sonuçlanacağını düşünen belli bir kesime rağmen Osmanlı basını bu hareketin kardeşe uzanan bir el, hürriyetine kavuşmasına vesile olacak bir destek olduğunun altını daima çizmiştir. Bakü'nün Azerbaycan için önemi ve hareketin icrasının nedenleri hem yerel hem de uluslararası

kamuoyuna anlatılmaya çalışılmıştır. Cephede verilen mücadeleye ek cephe gerisinde de mücadele verilmiştir. Dönemin en çok okunan gazeteleri ve kalemleri Kafkasya’da icra edilen harekate desteklerini sunmuş, kamuoyunu da bu desteği sağlamaları yönünde ikna edici ve bilgilendirici yazılar neşretmişlerdir. Bakü’deki petrol, Kafkasya’nın ve Orta Asya’nın sahip olduğu ekonomik ve siyasi değer de bahsi geçen gazetelerde yer almıştır fakat ana unsur daima kardeşe yardım etmek vurgusu olmuştur. Azerbaycan’ın ve yıllardır Rusya’nın zulmü altında yaşayan Orta Asya’daki kadim kardeşlerine destek olmanın coşkusu, onların istiklallerine kavuşacakları yönündeki umutlar gerek satır aralarında yer etmiş gerekse açıkça metinlere yansımıştır. Ezcümle I. Dünya Savaşı’nın girdiği bu yeni safha kamuoyunda heyecan yaratmış ve yeni kapılar açmıştır. Yıllardır içerisine hapsolunan makus talihin tersine döneceğinin umudu 1918 yılına damga vurmuş ve Türkler için tarihi bir fırsat doğmuştu. Lakin süregelen savaşın tek cephesi yoktu. Osmanlı Devleti ve müttefikleri Kafkasya hariç birçok cephede de mücadele veriyordu. Kafkasya’nın dışındaki cephelerde istenilen başarının sağlanamaması, toprak kayıplarının sebep olduğu çekilme artık İttifak Devletleri için savaşın bittiği anlamına geliyordu. Birer birer talep edilen ateşkes çağrıları artmış, Osmanlı Devleti de ateşkes çağrısında bulunmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasının ardından silah bırakmak ve belirlenen bölgelere çekilmek durumunda kalan Osmanlı Devleti için Kafkasya’dan da çekilme vakti gelmişti. Enver Paşa’nın dile getirdiği “Büyük Turan İmparatorluğu” idealine çok yaklaşmış olan Türkler netice itibarıyla o topraklara veda etmek zorunda kalmıştır. Kafkas İslam Ordusu, Kuzey Kafkasya’da operasyonlarına bir müddet daha devam etmesine rağmen silah bırakmak zorunda kalmış fakat Nuri Paşa Bakü’de kalmak için Azerbaycan Milli Ordusu’nun başına geçtiğini ilan etmiştir. Bu seçim İtilaf Devletleri nazarında kabul görmeyince Nuri Paşa da dönmek zorunda kalmış hatta yolda alıkonarak bir müddet tutuklu kalmıştır. Tarihin talihi bir kez daha sırt çevirmiş; Osmanlı Devleti, Azerbaycan Türklüğü ve Kafkasya’nın Müslüman halkı için sıkıntılarla dolu yeni bir evreye geçilmiştir.

Azerbaycan basınının önemli gazetelerinden olan Açık Söz ve Kaspi gibi gazetelerin varlığı Mart 1918 olaylarından sonra değişmiş; mezkur gazeteler yakılmış, matbaaları kapatılmış ve şehirde Bakü Sovyeti’ne muhalif bir yayının varlığı

yasaklanmıştı. Bu sebeple Ahmed Ağaoğlu gibi kalemler kendilerine Osmanlı basınında yer bulmuş; Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Mehmed Emin Resulzade de benzer bir yöntemi tercih ederek beyanatlarını Osmanlı gazetelerine vermiştir. Bakü’de bulunan basın ise tamamen Bolşeviklerin eline geçmiş, Osmanlı Devleti’nin Kafkasya misyonunu eleştiren yazıların ve Bolşevik propagandalarının aracı haline gelmiştir. Ağustos 1918’in başında Bakü Sovyeti’nin iktidardan düşmesi ve onun yerine Orta Hazar Diktaturası’nın gelmesi de yayınların niteliğini pek değiştirmemiştir. Osmanlı Devleti’nin Bakü üzerine yapacağı taarruz hareketına karşı halkı örgütlemeye yönelik ve bu minvalde propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü bir hale bürünmüştür. Bakü basınında Bolşevik propagandasının yerini ise İngiliz propagandası almıştır. Bakü’nün savunması için şehre davet edilen İngilizleri etkilemek isteyen ve onlardan maksimum faydayı almayı amaçlayan Orta Hazar Diktaturası; Bakü basınına da bu amaca hizmet edecek şekilde yönlendirmiştir. Bakü’nün zaptı Kafkas İslam Ordusu tarafından sağlanınca Azerbaycan Türklerinin sesi olacak yayınların sayısı artmaya başlamıştır. Bakü’deki yeni yönetimin resmi yayın organları çıkmıştı fakat Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ömrü bu zenginliği artıracak kadar uzun olmamıştı. İngilizlerin varlığının ardından şehir Sovyet Rusya’nın işgaline uğramış ve uzun bir süre Sovyetler Birliği içinde varlığını sürdürmüştür.

Batı basınının değerlendirmelerini daha sağlıklı yapabilmek adına ikiye ayırmamız gerekir. Osmanlı Devleti’nin müttefiki Almanya ve bölgede doğrudan çarpışma yaşadığı İngiltere olarak bu ayrım yapılabilir. Almanlar, Osmanlı Devleti’nin bölgede sahip olduğu soy bağının ve dini bağların farkındaydı. I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile ittifak yapılmasının en önemli sebeplerinden birini de Kafkasya ve ötesinde Osmanlı Devleti’nin bu bağları yatıyordu. Brest-Litovsk sonrası Osmanlı Devleti’nin kendi inisiyatifi ile bölgede siyasi ve askeri operasyonlar yürütmesi Almanları endişelendirmeye başlamıştı. Türklerin bölgede hakimiyet sağlayarak Kafkasya’yı ilhak edeceğini ve bölgedeki kaynakları kendi çıkarına kullanacağını düşünen Almanya, Kafkas İslam Ordusu’nun hareketına cephe almıştı. Tek başlarına Türk tarafını etkileyemeyeceğini düşünen Almanya; Sovyet Rusya ile temaslarını artırmış ve bölgenin geleceği için 27 Ağustos 1918 tarihinde iki devlet arasında

antlaşma imzalanmıştı. Nitekim bu antlaşma Kafkas İslam Ordusu'nun hareketini engellememiş aksine hareketin hız kazanmasına sebebiyet vermiştir. Bakü'nün Türkler tarafından zaptını engelleyemeyeceğinin farkına varan Almanlar tekrardan Osmanlı Devleti ile ilişkilerini bu hususta normalleştirmeye çalışmış, Osmanlı Devleti ve Almaya bazı noktalarda anlaşmıştır. Bütün bu siyasi olarak çalkantılı geçen süreç Alman basınında tartışılmış, hükümetin politikalarına göre neşredilen haberlerin niteliği de günden güne değişmiştir. Lakin iki devletin de Kafkasya hariç savaş performansı isteneni veremeyince ateşkes talep etmek zorunda kalmışlardır. Bakü ve genel olarak Kafkasya'nın geneli için varılan mutabakat artık geçersiz kalmıştır çünkü Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması Bakü'nün tahliyesini zorunlu kılıyordu.

Kafkas İslam Ordusu'nun icra ettiği hareketin karşısında ağustos ayının ortasından itibaren İngilizler vardı. Rusya'da yaşanan devrim sonrası Osmanlı Devleti-Almanya ikilisinin Kafkasya'da etkisini artırmasını kendi varlığı ve çıkarları için tehdit gören İngiltere Şubat 1918'den itibaren Kafkasya'da misyon üstlenmeye çalışmıştır. Ermeniler üzerinden konumlanmaya çalışan İngiltere bu amacına ağustos ayında ulaşmıştır. İngilizce yayın yapan basın organları da İngiltere'nin Kafkasya misyonuna gereken yeri ayırmış, kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Üstlenilen Kafkasya misyonunun İngiltere için önemine vurgu yapılmış ve nedenlerine sayfalarda yer verilmiştir. Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından zapt edilmesinin ardından ise mağlubiyetin değerlendirilmesine basında değinilmiştir. Ermenilerin askeri olarak bilgisizliği, tek vücut halinde kenetlenememeleri, İngilizlerin Türk saldırısına tek başına karşı koymak zorunda kalması mağlubiyetin nedenleri olarak sıralanmıştır. Bu nedenler sıralandıktan sonra Kafkasya'nın kaynaklarının Osmanlı Devleti-Almanya ittifakı tarafından kullanılmasının yol açacağı sonuçlar da gazetelerde neşredilmiştir. Almanların enerji ve hammadde konusunda alacağı takviye ile ciddi bir tehlike olacağı haberlerde işlenmiş ve bu durumun da doğal olarak savaşın uzamasına neden olacağı dile getirilmiştir. Lakin savaşın sonu düşünüldüğünde bu senaryo bu şekilde sonuçlanmamıştır. İngiltere'nin özellikle Mezopotamya'da sağladığı üstünlük ve Bulgaristan'ın ateşkes talibi Osmanlı Devleti için savaşın sonunun geldiğinin ilanı olmuştur. İngiltere bu durumu Mondros Ateşkes Antlaşması'nda iyi bir şekilde

kullanmış, Bakü'nün kontrolünü Kafkas İslam Ordusu'ndan almış ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kumandanı Nuri Paşa'yı bir müddet sonra tutuklamıştır. Uzun yıllardır dünya siyasetinin en büyük oyun kurucularından olan İngiltere bazı hususlarda ciddi hatalar yapmaya başlamıştı. Bölgede ortak bir paydada buluşabileceği eski müttefiklerinden Osmanlı Devleti'nin varlığını silerek Sovyet Rusya'nın etkisine bölgeyi açmıştır. Rusya'da iç savaşın sona ermesi ile Bolşeviklerin kontrolü sağlamasının ardından Rusya bölgeye yayılma imkanı bulmuş ve yayılmıştır. Bu durum daha sonraki yıllarda Batı dünyasının karşısına Sovyetler Birliği gerçeğini çıkarmış ve dünya siyasetine iki blok arasındaki mücadele uzun yıllar damga vurmuştur. Bakü üzerinden gelişecek farklı bir Osmanlı Devleti- İngiltere siyaseti ile bölgenin ve dünyanın kaderinin başka bir yönde zuhur edeceği düşünülebilirdi.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü üzerine gerçekleştirdiği hareket Türk milletinin vicdanında takdirini almış, Azerbaycan Türk'ü kardeşinin kalbinde Anadolu Türklüğü ile sonsuza kadar sürecektir bir bağ oluşturmuştur. Tasada ve sevinçte iki devlet tek millet şiarı ile hareket eden Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü bu kan bağının üzerine birçok destan yazacaktır. Her ne kadar bu hareketin üzerinde farklı senaryolar üretilse de ana motivasyon kardeşin düştüğü zor haldir ve yardım talebidir. Her devlet yöneticisi siyasi olaylara faydacı bir çizgiden yaklaşmak zorundadır ve hataları azaltmak da ancak böyle mümkündür. Lakin bütün çıkarların ötesinde yükselen çılgılla, vatan toprağı diye haykıran nefeslere kulak tıkamak da tarihi boyunca zorda olanın, mazlumun yardımına koşan Türkler için düşünülemezdi. Osmanlı Devleti birçok cephede sıkıntı yaşasa da Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü hareketi bu anlayış sebebiyle icra edilmiştir. Türk tarihi; Türk varlığı için kanlarını akıtan, şehadet şerbetini içen askerlerimizi ve düşünürlerimizi altın sayfasına eklemiştir ve hep minnetle yad edecektir.

KAYNAKÇA

- Aksakal, Mustafa: **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Aralık 2010
- Alkan, Necmettin, Şimşek, Eyyub: **Savaşınların Gözüyle Türk- Alman İttifakı (1914-1918)**, Kronik, 1.Baskı, İstanbul, Aralık 2018
- Aslanova, Sevilay: **20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)**, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008
- Aşırılı, Akif: **31 Mart Soykırımı: 1918-1920. Yıllar Matbuatında**, 'y.y', Bakü 2011
- Aşırov, Akif: **Cumhuriyet Devri Matbuatında Kafkas İslam Ordusu**, Nurlan, Bakü, 2007
- Ateş, Sinan: "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", **21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi**, c.2, No:5, Yaz 2013,s.163-178
- Avcı, Halil Ersin: "I.Dünya Savaşı Öncesinde Türk Hükümeti'nin Rus Baskısını Azaltma Girişimleri: Türk-Rus Komitesi'nin Kurulması ve Talat Bey'in Livadya Gezisi", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, No:18,2010, s.87-112
- Aydemir, Şevket Süreyya: **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, Cilt 3, Remzi Kitabevi,İstanbul, 1972

- Aydemir, Şevket Süreyya: **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, 36.Baskı, İstanbul, Ağustos 2018
- Aydın, Mithat: “II.Meşrutiyet’in İlanı ve İngiltere”, **Belgi Dergisi**, No:1, Kış 2011, s.15-49
- Aydın, Nermin Zahide: “Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:12, No:2,Şubat 2015, s.1-14
- Aydoğan, Erdal: **İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Neşriyat,1.Baskı, İstanbul,2005
- Bal, Halil: **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık,2.Baskı, İstanbul,2014
- Bal, Halil: “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C:0 No:5, İstanbul 2003, s.25-51
- Bal, Halil: “Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir bakış”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s.17-37
- Başak, Tolga: **İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık,1.Baskı, İstanbul, Haziran 2008
- Başkaya, Muzaffer: “İngiliz Basınına Göre Bulgaristan’ın Birinci Dünya Savaşı’ndan Çekilişi ve Selanik Antlaşması”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, c:10, No:1, 2015, s.51-74

- Bayraktar, Hilmi: “Türkiye- Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994
- Bilgin, Mehmet: **Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Ocak 2017
- Birecikli, İhsan Burak: “Yüzüncü Yılında II.Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, **Akademik Bakış Dergisi**, c.2,sayı:3, Kış 2008, s.211-226
- Boysoy, Emre: “Modernleşme ve Jeopolitik Ekseninde Doğu Sorunu”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, No: 13, 2011, s.43-72
- Bozkurt, Abdurrahman “Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi** , 34/Güz 2013, s.19-58
- Budak, Mustafa: “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul,1998, s.61-105
- Çağlayan, K.Tuncer: “İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya’da Osmanlı- Alman Rekabeti”,**Türk Tarih Kurumu, XIII. Türk Tarih Kongresi- Kongreye Sunulan Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu, c.3, 1.kısım, Ankara, 2002, s.411-418
- Çıkın, Ceren: “Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)”, (Yüksek Lisans Tezi), T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s.16

- Çolak, Mustafa: “Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya”, Kars, **Beyaz Hüzün Dergisi**, Yıl 2, No:2 (Aralık 2009), 2009, s.18-26
- Çolak, Mustafa: “Almanya’nın Kafkas Siyaseti”, **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu**, T.C Başbakanlık TİKA, Ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, 2. Basım, Bakü, 2013, s.135-164
- Çolak, Mustafa: **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 2014
- Donohoe, M.H.: **İngiltere’nin Azerbaycan Seferi (1918)**, Çev. Cengiz İ.Çay, Tarih & Kuram Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, Mart 2016
- Dunsterville, L.C.: **Dunsterforce Gizli Ordu Bakü’de İngiliz-Ermeni İşgali**, Çev. Cengiz İ.Çay, Tarih & Kuram Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, Mart 2016
- Duymaz, Recep: “İLERİ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ileri> (14.08.2019)
- Ekici, Yunus: “Bolşevik İhtilali’nin Ortaya Çıkması ve Sebepleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c:27, No:1, 2017, s.265-275
- Ekinci, Mehmet Rezan: “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C:9, No:2, Kasım 2017,s.703-724

Eltut, Nükhet:

“1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”, **ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, Ed. Zeki Dilek v.d., Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2007, s.119-129

Eyyüpoğlu, İsmail:

“91.Yılında Sarıkamış Taarruzu”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, No: 31, 2006, s.93-103

Gasimov, Musa:

“Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı”, **21. Yüzyıl Dergisi**, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, C:7, No:1 İlkbahar 2001, s.18-55

Gökşen, Nesimi:

İngiltere’nin Kafkasya Politikası (1917-1921), (Yüksek Lisans Tezi), T.C Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Ankara.2012

Görüryılmaz, Mustafa:

Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler -1918, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, Mayıs 2015

Gurulkan Kemal, v.d:

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul-2013

Gündüz, Ahmet:

“1917 Bolşevik İhtilali’nin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt.6, No:1, 2005, s.1-12

Hacısalıhoğlu, Mehmet:

“Jön Türklerin Balkan Politikası (1908-1913)”, **Divan: Disiplinler Arası Çalışma Dergisi**, c.13, No:24, 2008/1, s.99-127

- Hasanov, Fariz: “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı T.C Tarihi Bilim Dalı, Eskişehir, Aralık 2004
- Haykır, Tayfun: “Mütareke Dönemi Yayın Organlarından ‘Zaman’ Gazetesi” (Yüksek Lisans Tezi), T.C Niğde Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2010, Niğde, s.1
- Huyugüzel, Ömer Faruk: "TANİN", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanin> (14.08.2019).
- Iadigarov, Emin: “Osmanlı Devleti- Güney Kafkasya İlişkileri (1917-1918)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Konya, 2017
- İzzetgil, Elsan: “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, **Bölgesel Çalışmalar Dergisi**, C.1, No:1, 2016, s.201-242
- Karabekir, Kazım: **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik 3**, Emre Yayınları, c.3, 5. baskı, İstanbul 2000
- Karabekir, Kazım: **I. Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011
- Karaca, Erdem: “Osmanlı’ya Büyük Tuzak: Batıda Rumeli, Doğuda Vilayet-i Şarkiye”, **Türk Yurdu Dergisi**, Yıl 101, No:303, Kasım 2012, s.108-111

Karaköse, Nejdet:

Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil), (Yayımlanmış Doktora Tezi), T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2010

Karal, Enver Ziya:

“I.Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde: Sarıkamış Savaşı, (Çevrimiçi), <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/i-dunya-savasinda-canakkale-savaslari/> 16.01.2019

Kayalan, Ferruh:

“Mürsel Paşa (Bakü)’nin Askeri ve Siyasi Faaliyetleri, (Yüksek Lisans Tezi)”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Antalya, 2013

Kazımlı, Firuz:

Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921 (Türkiye-İngiltere- Rusya), Çev.Cengiz İ.Çay, Tarih & Kuram Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, Mart 2016

Keleşyılmaz, Vahdet:

“Kafkas Harekatı’nın Perde Arkası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.16, No: 47, Temmuz 2000, s.367-393

Keykurun, Naki:

Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, Mayıs 1998

Kılıç, Selami:

“Türk- Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya”, **I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya- Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler**, Ed. Mehmet Okur, v.d., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, Aralık 2017, s.173-228

- Kılıç, Selami: “Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askeri ve Siyasi Gelişmeler”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2003, s.329-337
- Kılıç, Selami: “I.Dünya Savaşı’nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bakış”, **100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaş’ında Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, s.139-187
- Kılıç,Selda: “Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.34, No.59,2015, s.887-714
- Kırca, Ersin: “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C:3, No:1, Nisan 2017, s.24-56
- Kolbaşı, Ahmet: “1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl 4, No:14, Eylül 2009, s.27-38
- Kösoğlu, Nevzat: “15 Eylül Kutlu Bir Gün”, **Türk Yurdu Dergisi**, Yıl:101, No:304, Aralık 2012, s.47-53
- Kuran, Ercüment: ["Birinci Dünya Savaşı", TDV İslâm Ansiklopedisi, \(Çevrimiçi\),
https://islamansiklopedisi.org.tr/birinci-dunya-savasi, 19.01.2019](https://islamansiklopedisi.org.tr/birinci-dunya-savasi)
- Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi- Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, 6.Baskı, Ankara-2014

- Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990
- Kurat, Yulluğ Tekin: “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl**, haz.Etfal Batmaz, v.d, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s.139-145
- Kurtcephe, İsmail; Akgül, Suat: “Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, s.249-256
- Musa, İsmayıl: “Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’a Askeri Yardımları”, **Büyük Devletler Kışkırtıcı Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, s.123-133
- Necefli, Güntekin: “Alman Arşiv Belgelerinde Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarma Uğruna Mücadelesi”, **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu**, Ed. Aynur Yavuz Akengin, Selcan Koçaslan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.977-994
- Neciyev, Elçin: “Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-1 Nisan 1918)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı.60, 2014, s.1-14
- Nizamoğlu, Yüksel: “Bolşevik İhtilali Sonrasında Rusya’nın Durumuna Dair Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi)’nin Raporu”, **Journal of Bussiness, Economics and Political Science**, cilt.4, No:8, Aralık-2015, s.97-122

- Öcal, Enver Emre: “Kazım Karabekir’in Eserlerinde Doğu Sorunu”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), T.C. Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, İstanbul, 2008
- Özcan, Adem Alper: “Rus Modernleşmesi ve 1917 Öncesi Rusya’nın Toplumsal, Siyasal ve Demokratik Görüntüsü”, www. Academia.edu.tr, (Çevrimiçi), s.1-11, 11.03.2019
- Özdemir, Burcu; Arslan Askeroglu, Ayna: “Rusya’nın Kürdoloji Çalışmaları (1787-1947)”, **İnsan & İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi**, Yaz/2018, No:17, s.194-213
- Öztoprak, İzzet: “Maverayı Kafkas Hükümeti”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2003, s.127-136
- Qafarov, Vasif, Şükürov, Qiyas: **Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi 1918-1920. Yıllar (Osmanlı Arşiv Senetleri Esasında)**, Elmin İnkişafı Fonu, Bakü, 2017
- Qafarov, Vasif: “Brest-Litovsk Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, **Yeni Türkiye Dergisi**, s.73, 2015, s.215-227
- Qafarov, Vasif: “Osmanlı Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azerbaycan (1917-1918)”, **Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan**, s.95-111
- Reynolds, A. Michael: **İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı- Rus Çatışması 1908-1918**, Çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016
- Sabol, Steven: [“Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, \(Çevrimiçi\), https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313](https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313)

Sadıgov, Ramin: “Birinci Dünya Savaşı ve Rusya’nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti ve Mart Soykırımı, **Avrasya Strateji Dergisi**, C.1, No: 4, 2014, s.34-62

Sadıgov, Ramin: “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat Dergisi**, Bahar-2015/2016, s.165-185

Sarı, Mustafa: “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, **Kafkasya Çalışmaları- Sosyal Bilimler Dergisi**, , c.1 No:2, Mart 2016, s.75-100

Sarıçoban, Gülay: “Kazım Karabekir’in Askeri ve Siyasi Biyografisi”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 21, Mart 2017, s.137-157

Sarınay, Yusuf: “Rusya’nın Türkiye Siyasetindeki Ermeni Kartı (1878-1918)”, **Akademik Bakış Dergisi**, C:1, No:2, Yaz 2018, s.69-105

Suny, Ronald Grigor: **Bakü Komünü- Rus Devrimi’nde Milliyet ve Sınıf**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, Ekim 1990

Şahin, Enis: “Türkiye ile Maverayı Kafkas Komiserliği ilişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi”, **Kafkas Araştırmaları- IV**, İstanbul, 1998, s.153-173

Şahin, Enis: “Trabzon ve Batım Konferanslarında Kuzey Kafkasya’nın Bağımsızlığı ile İlgili Gelişmeler”,

**Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Dergisi, C:0, No:4, 1996, s.71-89**

Şahin, Enis: “Türkiye’nin Kafkas Politikası”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı.71, 2005, s.468-476

Şimşir, Bilal N.: “Kafkas İslam Ordusu’nun İleri Harekatı ve Bakü Savaşları”, **IRS Miras Dergisi**, No.3, Eylül 2012, s.36-38

Şükürov, Qiyas, Qafarov, Vasif: **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basımında 1918-1920**, Teass Press, 1.Baskı, Mayıs 2018, İstanbul

Şükürov, Qiyas: "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları", **Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, Ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov ,IQ Kültür Yayıncılık, Bakü, s.38-72

Şükürov,Qiyas; Qafarov, Vasif: **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri**, İstanbul,Teas Press, 2018

Ünal, Levent: “Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum’un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler ile Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi”, **100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaş’ında Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ed. Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.417-454

Vernadsky, Geroge: **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015

Yakublu, Nesiman:

Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan’da (Bakü’nün Kurtuluşunun 95.Yılına), Bakü-2013

Yavuz, Nurcan:

Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt.17, No:28, 2005, s.207-232

Yazıcı, Nesimi:

"TASVÎR-i EFKÂR", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasvir-i-efkar> (14.08.2019).

Yazıcı, Nesimi:

"İKDAM", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Çevrimiçi), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikdam> (14.08.2019).

Yel, Selma:

Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2002

Yel, Selma:

“Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı yönelikti?”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı. 24, Kasım 2003, s.563-578

Yerasimos, Stefanos:

Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, 7.Baskı, İstanbul, 2015

Yılmaz, Sait:

“Ortadoğu’da İngiliz İstihbaratı 1914-1918”, 2007, s.3, www.academia.edu

Yüceer Nasır:

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1996

Yüceer, Nasır:

“Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askeri ve Siyasi Yardımı” **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara ,2003,s.283-306

[“South China Morning Post”, \(Çevrimiçi\),
https://www.scmp.com/reprint-policy,
\(14.08.2019\)](https://www.scmp.com/reprint-policy)

[“The Christian Science Monitor”, \(Çevrimiçi\),
https://www.csmonitor.com/About, \(14.08.2019\)](https://www.csmonitor.com/About)

[“The Globe and Mail”, \(Çevrimiçi\),
https://www.theglobeandmail.com/about/
\(14.08.2019\)](https://www.theglobeandmail.com/about/)

[“The Manchester Guardian”, \(Çevrimiçi\),
https://www.theguardian.com/gnm-
archive/2014/dec/18/histories-of-the-newspapers
\(14.08.2019\)](https://www.theguardian.com/gnm-archive/2014/dec/18/histories-of-the-newspapers)

[“The New York Times”, \(Çevrimiçi\),
https://www.nytc.com/company/history/,
\(14.08.1918\)](https://www.nytc.com/company/history/)

[“The Spectator”, \(Çevrimiçi\),
https://www.spectator.co.uk/about/, \(14.08.2019\)](https://www.spectator.co.uk/about/)

[“The Irish Times”, \(Çevrimiçi\),
https://www.irishtimes.com/about-us/the-irish-
times-trust#irishtimes, \(14.08.2019\)](https://www.irishtimes.com/about-us/the-irish-times-trust#irishtimes)

"Kafkasya Milletleri", **Tasvir-i Efkar**, 4 Mart 1918,n.2383

"Ermeni Heyet-i Murahhasası", **Zaman**,no.79 (21 Haziran 1334), s.3

"Azerbaycan Dahilinde Neler Olup Bitti!", **İkdam**,no.7705 (23 Temmuz 1334), s.1

"Azerbaycan ve Komşuları: Azerbaycan Murahhaslarının Beyanatı", **Tanin**, no.3495 (3 Eylül 1334), s.3

"Bakü Ermenileri Almanları Davet Ediyorlar", **Zaman**, no.97 (9 Temmuz 1334), s.2

"Bakü Hakkında Bir Alman Siyasisi Ne Diyor?", **Tasvir-i Efkar**, no.2521 (22 Temmuz 1334), s.2

"Bakü Meselesi", **Zaman**, no.131 (15 Ağustos 1334), s.1

"Bakü Şehri Ne Halde", **Vakit**, no.282 (2 Ağustos 1334), s.1

"Bakü Üzerinde Azerbaycan Bayrağı Mütemmevviç", **Yeni Gün**, no.16 (17 Eylül 1334), s.3

"Bakü ve Kafkasya Yine Ruslarda mı Kalıyor?" Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın İstiklalini Tanımıyorlar mı?", **Atı**, no.237 (1 Eylül 1334), s.3

“Bakü Zapt Edildi”, **Vakit**, no.294 (14 Ağustos 1334), s.1

“Bakü’de Hal ve Vaziyet”, **Tanin**, no.3468, (7 Ağustos 1334), s.2

“Bakü’nün Atisi Meselesi”, **Sabah**, no.10343 (2 Eylül 1334), s.1

“Bakü’nün İşgali Hakkında”, **Tanin**, no.3476 (15 Ağustos 1334), s.4

“Bakü’nün İşgali”, **Vakit**, no.326 (17 Eylül 1334), s.1

“Bakü’nün Zaptı”, **Tanin**, no.3509 (17 Eylül 1334), s.1

“Bakü’nün Zaptından Sonra”, **Tanin**, no.3514 (25 Eylül 1334), s.1

“Cenubi Kafkasya ve Almanya”, **Zaman**, no.88 (30 Haziran 1334), s.1

“Hayat ve İstikbal Meselelerimiz Etrafında: Cenubi Kafkasya’nın Mukadderatı Tayin Etmek Üzere”, **Zaman**, no.70, s.1

“Heyet-i Murahhasa’dan Greçkori ile Mülakat”, **İkdam**, no.7674 (20 Haziran 1334), s.1

“İran’daki Harekatımızın Sebepleri”, **Vakit**, no.324 (15 Eylül 1334), s.1

“Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey’in Muharririmize Mühim Beyanatı”, **Vakit**, no.294 (14 Ağustos 1334), s.1-2

“Kafkasya İşleri: Resulzade Mehmed Emin Bey’in Beyenatı”, **Vakit**, no.272 (22 Temmuz 1334), s.1

“Kafkasya Meselesi”, **Tanin**, no.3501 (9 Eylül 1334), s.1

“Kafkasya Meselesi”, **Tanin**, no.3445 (14 Temmuz 1334), s.1

“Kafkasya’da Türkler ve İngilizler”, **Atı**, no.177 (26 Haziran 1334), s.3

“Kafkasya’daki Türkiye: Alman Noktainazarı”, **Haftalık Gazete**, no.4 (18 Temmuz 1334), s.6

“Resulzade Mehmed Emin Bey’in Konferansı”, **Yeni Gün**, no.6 (7 Eylül 1334), s.2

“Yeni Devir Karşısında Bizler”, **İkdam**, no.7755 (12 Eylül 1334), s.1

“Yine Bakü Meselesi”, **Sabah**, no.10365 (27 Eylül 1334), s.1

Ahmed Cevdet, “Yeni Devir Karşısında Bizler”, **İkdam**, no.7755 (12 Eylül 1334), s.1

Ahmed Emin, “Almanya’nın Kafkas Siyaseti”,
Vakit, no.311 (2 Eylül 1334), s.1

İkdam, no.7591 (29 Mart 1918), s.1; no.7592 (30
Mart 1918), s.1

Yunus Nadi, “Bakü ve Rusya”, **Yeni Gün**, no.22
(26 Eylül 1334), s.1

South China Morning Post, 19 Ağustos 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s8

South China Morning Post, 2 Mayıs 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.7

South China Morning Post, 8 Ekim 1918, ,
ProQuest Historical Newspapers, s.1

South China Morning Post, 23 Eylül 1918, ,
ProQuest Historical Newspapers, s.8

South China Morning, 16 Mart 1918, ProQuest
Historical Newspapers, s.7

The Christian Science Monitor, 21 Eylül 1918,
s.6

The Christian Science Monitor, 27 Nisan 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.1

The Christian Science Monitor, 5 Temmuz 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.1

The Christian Science Monitor, 24 Aralık 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.1

The Globe and Mail, 16 Ağustos 1918, ProQuest
Historical Newspapers, s.1

The Globe and Mail, 18 Mayıs 1918, ProQuest
Historical Newspapers, s.1

The Globe and Mail, 20 Eylül 1918, , ProQuest
Historical Newspapers, s.2

The Globe and Mail, 21 Ağustos 1918, ProQuest
Historical Newspapers, s.4

The Globe and Mail, 30 Eylül 1918, ProQuest
Historical Newspapers, s.6

The Irish Time, 24 Ağustos 1918, , ProQuest
Historical Newspapers, s.5

The Manchester Guardian, 28 Mayıs 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.4

The Manchester Guardian, 1 Ağustos 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.6

The Manchester Guardian, 12 Ağustos 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.4

The Manchester Guardian, 16 Ağustos 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.4

The Manchester Guardian, 20 Eylül 1918,
ProQuest Historical Newspapers, s.5

The New York Times, 1 Temmuz 1918;8;2,
Periodicals Archive Online, s.131

The Spectator, 24 Ağustos 1918, 0,4704,
Periodicals Archive Online, s.194

The Spectator; Sep 28, 1918; 0, 4709; Periodicals
Archive Online,s.322